

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Szöke Péterné-Szöke Péter: Helyes írás – vagy helyesírás tíz körömmel ?

Jakab István: Személyjel alakú képzők a magyar nyelvben

Fábry Eszter: Szabó Lőrinc: Holdfogyatkozás

Hegedűs Rita: Egy külföldieknek írandó magyar nyelvtan elé

Kernya Róza: A világos gondolatközlés néhány jellemzője kisiskolások elbeszéléseiben

Pongrácz Judit: A szaknyelvi kutatások önállósága és interdiszciplináris törekvései

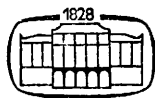
Nyáriné Bojtor Rozália: Ikerítésből kivált becézőnevek Nagyigmádon

Farkas Vilmos: Szókinszünk indiai eredetű nemzetközi és vándorszavairól

Balázs Géza: A firkálások kutatása és nyelvi jellemzői Magyarországon

Somhegyi Gyula: Poligén frazém sorok a magyarban

Bernáth Béla: Kopó, kopár, felkopik az álla

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

111. ÉVFOLYAM 1987. JÚLIUS—SZEPTEMBER 3. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

Szöke Péterné—Szöke Péter: Helyes írás — vagy helyesírás tíz körömmel?..... 257
Jakab István: Személyjel alakú képzők a magyar nyelvben..... 276

Íróink nyelve

Fábry Eszter: Szabó Lőrinc: Holdfogyatkozás 279

Nyelv és iskola

Hegedűs Rita: Egy külföldieknek írandó magyar nyelvtan elé..... 287
Kernya Róza: A világos gondolatközlés néhány jellemzője kisiskolások elbeszélései-
ben 301

Nyelvjárásaink, szaknyelveink

Nyáriné Bojtor Rozália: Ikerítésből kivált becézőnevek Nagyigmádon 308
Pongrácz Judit: A szaknyelvi kutatások önállósága és interdiszciplináris törekvései 310

A nyelvtudomány műhelyéből

Farkas Vilmos: Szókincsünk indiai eredetű nemzetközi és vándorszavairól..... 321
Balázs Géza: A firkálások kutatása és nyelvi jellemzői Magyarországon..... 330
Somhegyi Gyula: Poligén frazémásorok a magyarban 338

Szó- és szólásmagyarázatok

Bernáth Béla: Kopó, kopár, felkopik az álla 350

(1 1 1 - 1 1 1 1)

Imre Samu

(1 1 1 1 1 1 1 1 1)

MAGYAR NYELVŐR

111. ÉVFOLYAM * 1987. JÚLIUS–SZEPTEMBER * 3. SZÁM

Helyes írás — vagy helyesírás tíz körömmel?

Két nem-nyelvész tapasztalatai
az egybe-, külön- és kötőjeles írással

I.

A magyar helyesírás szabályai új, tizenegyedik, módosított kiadásának a 138. és a 139. pontja — ha csak olvassuk őket, gyakorlati viselkedésük elégséges ismerete nélkül — szükségesnek és hasznosnak tűnik.

A 138. szabály azt írja (elő), hogy a három- vagy többszörös szóösszetételeket, ha azok hat szótagnál hosszabbak, tagoljuk kötőjellel két részre, és csak ha ennél rövidebbek (hat vagy kevesebb szótagúak), akkor írjuk őket egybe. Mindezt a k ö n n y e b b o l v a s h a t ó s á g kedvéért. A szabály szándéka elismerést érdemlő, de hogy mennyire és hogyan alkalmazható az írás mindennapi gyakorlatában, annak felismerésére és megítélésére e sorok t. Olvasója tegyen kísérletet. Pillantson rá a következő mindennapi szóra, és a z o n n a l, gondolkodás nélkül mondja ki hangosan, hány szótag van benne: *munkaerőnyilvántartás*. Ha ezt így, azon nyomban nem sikerülne megállapítania, ismételje meg a kísérletet, ugyanúgy, ezekkel a szavakkal is: *könyvritkasággyűjtemény*, *dokumentumfilmbemutató*, *foszforműtrágyagyártás*, *csapatzászlóavatás*, *tornászcsapatbajnokság*. (Valamennyi a szabályzatból való, csak ott kötőjellel tagoltan vannak írva.) Azt fogja tapasztalni, hogy ilyen nagy (4-5-nél nagyobb) szótagszám meghatározása ilyen közvetlen módon nem lehetséges. Akár olvassuk, akár halljuk, akár csak gondoljuk a szót. Ennek az az oka, hogy az emberi látás, hallás és gondolkodás pillanatnyi mennyiségfelismerő képessége idegélettanilag korlátozott. Ám e hiányosságunk pótlására a jelen esetben van egy másfajta lehetőségünk, amellyel a t. Olvasó is kénytelen lesz élni, mivel — a szabályzatot követve — nincs más választása.

S z ó t a g o l j a l a s s a n (hangosan vagy akár halkán, önmagához beszélve) a fenti hosszú összetett szavakat, és mindegyik szótagnál állítsa fel öklének (s ha az nem elég, a másiknak is) egy-egy ujját, majd számolja meg: ahány ujjá áll a szó végénél, annyi szótagból áll a vizsgált s leírandó szó. Csak így és csakis így tudhatja meg — keze munkájával, ujjai mutogatásával és számolgatásával —, hogy a fenti többszörös szóösszetételek hat szótagnál mind hosszabbak, tehát a szabályzat szerint kötőjellel kellene írni őket. (Előbbi egybeírásuk eszerint helytelen volna.)

E sorok írói az elmúlt években sokszor voltak tanúi és részvevői e „kézműves” helyesírás-megszabó módszer tömeges gyakorlásának és alkalmazásának a Nyomdaipari Műszaki Egyesület, a MTESZ, a Nyelvtudományi Intézet, nyomdák és kiadók rendezte szakmai helyesírási tanfolyamokon, vetélkedőkön, előadásokon és vizsgákon. S meg kell vallaniuk, mindig ellenérzést

keltett bennük a látvány: a szóösszetételes versenyfeladatok diktálása közben, megoldásukon tehetetlenkedve, 40-50 korrektor, kéziratelőkészítő, szerkesztő, szedő és más érdekelt és érdeklődő előrehajol, az iskolapad alá dugva kezét, és számlálja ujjain, ajkait is mozgatva, a szótagokat: megtudni, kell-e kötőjel, nem-e, a szóba.

Ezek a tapasztalatok és tények arra a felismerésre kényszerítenek, s nem lehet azt itt ki nem mondani is, hogy a hosszú többszörös szóösszetételek olvasásának kötőjeles „megkönnyítését” — s nem általános, hanem hatszótagos hosszúsághatárhoz merevített „könnyítését” — habár jó szándékú, de úgy tűnik, nem kellően körültekintő szemlélet szülte. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az ujjainkkal játszott szótag-kiszámolósi körülményesebb, terhesebb és időemésztőbb művelet, mint bármilyen hosszú egybeírt szókapcsolatoknak az elolvasása. Amit nyernénk (ha nyernénk) e vélt könnyítéssel a réven, többszörsően elveszítjük a vámon. Tíz ujjunk kisiskolás állítgatása egyes magyar szavak „helyes” leírásának az eltalálásához, úgy tűnik, talán kissé méltatlan is a felnőtt komoly emberhez s általában az emberi történelem és kultúra olyan magasrendű szellemi produktumához, mint a nyelv és az írás.

Indokolatlan a hatszótagos kötőjelhatár meghúzása „hosszabb” szóösszetételeinkben elolvasásuk megkönnyítése céljából azért is, mert hiszen számtalan olyan kettős összetételű szavunk van, amelyek egyszerű összetettséjük ellenére is hosszabbak, mint a hat szótagot meghaladó többszörös összetételek, s ezek mégis kötőjellel tagolandók, míg amazokat hosszabb voltuk ellenére is egybeírjuk. Íme néhány példa ezekre (szótagszámuk feltüntetésével zárójelben): (8) *matematikatatanítás*, (8) *teljesítménynövekedés*, (8) *televíziókészülék*, (7) *paradicsomsaláta*, (9) *nitrogénasszimiláció*. Ha ez így helyes, márpedig az, akkor mivel volna elfogadható módon indokolható például a következő szavak kötőjeles írásának a „hivatalos” (szabályzati) követelménye: (7) *tévéprogram-készítés*, (7) *hangverseny-közvetítés*, (7) *pénzváltás-szabályozás*?

Az ember, a nép, a tanult értelmiséget is (még az írókat is) beleértve, ugyanis fogalmakban (egységes fogalmi egészekben) gondolkodik, amelyeket a szavak, az összetettek is, csak jeleznek-jelképeznek. Ezért beszéd és írás közben az ember nemigen lehet (nincs) tudatában a gondolt, leírt vagy kimondott szavak kettős, hármas, gyakran többszörös összetettségének. Különösen a nyelvünkben régen állandósult, összeforrott és megszokott szókapcsolatokénak. (Például, a legegyszerűbbek közül, ilyenekének: *rendőr*, *csendőr*, *hónap*, *köznep*, *vasárnap*, *hétfő*, *húsvét*, *verőfény*, *színház*, *baromfi*, *testvér*, *fok-hagyma*, *nyombél*, *közhely*, *szerszám*, *hangszer*, *tévé*, *hétköznep* stb.) A gondolkodás, a beszéd s így az írás is a mondandó jelentéstartalomra irányul, nem elemzi a fogalmat képviselő szavak nyelvi összetevőit, nem törődik azok hosszával, szótagjaik számával. Hát még azzal a különös és körülményes „aprószabállyal”, mellyel a helyesírási szabályzat előírja, hogy a hatszótagos kötőjelhatár keresgélésekor ne az egész (ragozott) szóalakot, hanem annak csak a jel és ragozók nélküli törzsét, valamint a szó esetleges -i vagy -ú, -ű képzőjét számítsuk bele a szótagszámba, az igezőtök közül pedig az egy szótagúakat hagyjuk figyelmen kívül és csak a két vagy több szótagúakat tekintsük külön összetételi tagnak.

Ezeknek a nyelvtani „apróságoknak” a figyelése és szakadatlan számbavétele írás közben nem segíti, hanem még komplikáltabbá teszi a „kötőjel vagy egybeírás” műproblémájának az eldöntését s magát az ujjakkal végzendő szótagszám-kiszámítást is.

Ezt a szótagkihagyási és -beszámítási „szabályozást” — a hatszótagos kötőjelhatár pótszabályát — kényszerűség szülte. Ha ugyanis a nyelvünkre jellemző sok és sokféle kifejezéstömörítő (és szóhosszúság-növelő) rag, kis ige-kötő és egyéb nyelvtani jel (mint például a *-ba, -ból, -ra, -ról, -nak, -tól, -val, -hoz, -aink, -aitok, -aitokéinak* stb. vagy a *ki-, be-, el-, le-, föl-, szét-, meg-, túl-* stb.) is mind beleszámítandó volna a szótagszámba (bár ez lenne a természetes), akkor ez százezernyi megszokott összetett szavunkat tenné „nem kívánatos határátlépővé”: a hatszótagos demarkációs vonalon túlra nyújtózkodóvá és, ige-kötőtől számítva, többszörös összetétellé. Ennek pedig az lenne a szabályzati következménye, hogy túrhetetlenül sok feltűnő kötőjeles összetett szóalak jelenne meg nyelvünk írásképeiben.

Az ettől való félelem érthető, bár valójában fölösleges volt. A fenyegető képzeletbeli kötőjelzőn ugyanis további „kisszabályok” életbe léptetése helyett egyszerűbben is (igen egyszerűen) megelőzhető lett volna. Ha nem rögzíti a szabályzat az egyébként hasznos szótagoló kötőjel alkalmazását merev hatszótagú (se rövidebb, se hosszabb) sorompóhoz, akkor nem lett volna kénytelen azt annak elkerülhetetlenül támadó helyesírási következményei ellen további, kétes értékű szabályozással is körülbástyázni: végiggondolatlanul végiggondolatlanul tetézni.

Ennek a megállapításnak, illetve felismerésnek a helyességéről — személyes véleményunktől függetlenül — a későbbiekben bemutatott konkrét összetett szó-leletek tényszerűen tanúskodnak.

Többszörös összetételű hosszabb szavaink egy bizonyos szótagszámhoz merevített kötőjeles tagolásának az argumentációját nem erősíti a nagy európai kultúrnyelvek helyesírási szemlélete (példája) sem.

A német helyesírási szabályzat egybeírat még ilyen nagy szótagszámú sokszoros szóösszetételeket is: (7) *Maschinenbetriebsleiter*, (8) *Donaudampfschiffahrtsgesellschaft*, (8) *Kabelaufwickelmaschine*, (8) *Schnellreparaturmethode*, (8) *Parallelmaschinenschraubstock*, (9) *Radialgegendruckmaschine*, (9) *Metallschneidewerkzeugmaschine*, (9) *Schnellfortpflanzungsgeschwindigkeit*, (10) *Kaserneninspektionsoffizier*, (11) *Fotodokumentationsausstellung*.

Az angol helyesírási szemlélet viszont a német ellenkezője. Általában különírat még igen rövid, 2, 3, 4 szótagú kettős szókapcsolatokat is: *folk song* (népdal), *song form* (dalforma), *bird song* (madárdal), *atom bomb* (atombomba), *price index* (árindex), *corn duty* (gabonavám); más hasonló szavakat kötőjellel fűz össze: *sun-bow* (szivárvány), *bone-fat* (csontzsír), *body-belt* (haskötő), *seed-grain* (vetőmag), *gold-digger* (aranyásó), *carpet-raid* (szőnyegbombázás), *emery-stick* (köszörűkő) *rice-pudding* (rizskása); megint másokat egybe: *sunshine* (napfény), *moonshine* (holdfény), *horseshoe* (lópatkó), *postcard* (levelezőlap), *playfellow* (játsszópajtás). Igaz, e háromféle szókapcsolatírás eseteit az angol embernek előzőleg meg kell tanulnia, hogy aztán helyesen, folyamatosan és zavartalanul írhasson (sőt még bonyolultabb dolgot is: az angol szókinsznek a kiejtéstől közismerten igen eltérő, történelmileg kialakult nem fonetikus, konzervatív írásmódját). De mindez megtanulható, s minden angol már iskoláskorában meg is tanulja. Amit pedig az ember már tud, annak alkalmazása már nem okozhat és nem is okoz neki problémát egy pillanatra sem az írás és gondolkodás folyamatában és folyamatosságában.

A bemutatott német és angol helyesírási megoldások számunkra nem okvetlenül követendő példák, de van egy tanulságuk, mely nekünk szól. Az e nyelveken írónak nincs szükségük írásközben szóbeli kifejezéseik

összetettségének, szótagszámmal mért hosszának a meghatározására, tehát — eltérően a magyar helyesírás-szabályozástól — ujjaiak gondolat- és írás-félbeszakító igénybevételére sem. A német, az angol ember (de a francia, az olasz, az orosz és a többi szláv is) e tekintetben akadálytalanabban ír és helyesír anyanyelvén, mint a magyar.

A magyar kötőjelhasználat szótagszámhoz kötöttségének ellene szól az idegen nyelvi példák tanulságain kívül egy másfajta, nem pusztán helyesírási, hanem emberi-érzelmi érv is. Aki ennek a szabályozásnak a respektálásával kíván vagy köteles írni, és sokat, rendszeresen ír, illetve lelkiismeretesen végzi korrektori, kéziratelőkészítői, lektori, szerkesztői dolgát, az ettől a gyakorlattól előbb-utóbb elbizonytalanodik, megzavarodik, kétkedni kezd a szabály következetes betarthatóságában, és úgy érzi — kiterjesztve elégedetlenségét, sokszor hangosan, sajnós, az egész magyar helyesírás-szabályozásra —, hogy azt nem neki, a szakembernek (hanem kinek?) csinálták! E sorok közlői is nemegyszer jutottak munkájuk során ebbe a lelkiállapotba. Az ő elégedetlenségük azonban kíváncsiságot és szelíd adatgyűjtést eredményezett, és ez — hosszas fontolgatások után — megérlelte és elkerülhetetlenné tette felgyülemlett tapasztalataik közrebocsátását.

Annak kézzelfoghatóvá tételére, hogy „a hiba nem az ő készülékükben van”, lássunk néhány, a bizonyításhoz elégséges számú kirívó példát (szóleletet), mégpedig olyan csaknem azonos vagy rokon jelentésű összetett szó-párokat, amelyeknek az első szavát (az első oszlopban lévőt) hatnál nem nagyobb szótagszáma vagy csak kettős összetétele miatt a szabályzat szerint egybe kell írni, a másik szavát pedig (a második oszlopban) többszörös összetétele és hat szótagot meghaladó hossza miatt kötőjellel tagoltan. Az ilyen szó-párok meglehetősen eltérő „helyesírását” a gyakorlati ész (és az elvont elméleti gondolkodás is) aligha lesz képes elfogadni és megtanulni:

(6) előadóművész:	(7) előadó-művész
(6) élelmiszerküldés:	(7) élelmiszer-küldemény
(6) édestejkészítmény:	(7) savanyútej-készítmény
(6) sárgarigófészek:	(7) feketerigő-fészek
(6) vegyszerkereskedés:	(7) vegyszer-kereskedelem
(6) anyagcserepróba:	(7) anyagcsere-vizsgálat
(6) békeszerződésterv:	(8) békeszerződés-tervezet
(6) kerekasztalvita:	(7) kerekasztal-disputa
(6) osztályösszetartás:	(7) osztály-együttműködés
(6) melegvízpazarlás:	(7) melegvíz-pocsékolás
(6) pénzügyminiszter:	(7) igazságügy-miniszter
(6) bértarifaskála:	(7) bértarifa-táblázat
(6) tisztviselőlétszám:	(7) főtisztviselő-létszám
(6) madárhangfejlődés:	(7) madárhang-evolúció
(6) madárdalfejlődés:	(7) madárének-fejlődés
(5) falemezgyártás:	(7) fenyőfalemez-gyártás
(6) holtmunkaszükséglet:	(7) élőmunka-szükséglet
(6) löttvadkereskedés:	(7) baromfi-kereskedés
(6) földimogyoróliszt:	(7) földimogyoró-dara
(6) kölcsönkifizetés:	(7) kölcsön-visszafizetés
(5) villanyszerelő:	(7) vízvezeték-szerelő

(6) gazdaságtudomány:	(7) közgazdaság-tudomány
(5) katonaruha:	(7) katona-egyenruha
(6) gazdaságalakulás:	(8) pénzgazdaság-alakulás
(6) valutaigényles:	(7) valuta-visszakérés
(7) kéregevolúció:	(7) légkör-evolúció
(8) devizaengedélyezés:	(7) deviza-jóváhagyás
(8) információtárolás:	(9) információ-visszatartás
(9) viselkedésevolúció:	(9) magatartás-evolúció
(6) haderőcsökkentés:	(7) haderő-csökkentési
(6) irodaszámvitel:	(7) iroda-számviteli
(6) kerékpárjavítás:	(7) kerékpár-javítási
(6) élelmiszeripar:	(7) élelmiszer-ipari
(5) vegyszeripari:	(8) édesítőszer-ipari
(6) földgázvezetés:	(7) földgáz-elvezetésű

Ezt a csaknem 80 összetett szót (40 szópárt) riasztó példának kötöttük itt össze kettesével — reméljük, hervadékony — csokorba. Mi is csak a tíz ujjunkon szótagolva őket voltunk képesek erre. A bennük foglalt 509 szótagot így, a szabályzatnak megfelelően szótagonként végigszámolni nem öröm és nem kis munka volt.

Az elkerülhetetlen ujjtorna és annak „eredménye”, a rokon vagy hasonló típusú és jelentéstartalmú összetett kifejezések gyakran indokolhatatlanul ellentmondásos írásképe, sajnos — e g y e d ü l á l l ó m a g y a r h e l y e s í r á s i s a j á t o s s á g.

De meddig marad az?

II.

Újragondolásra készítet a szabályzat 139. pontja is, az ún. m o z g ó s z a b á l y, mely végig gondolatlanságával akarva-akaratlanul járhatatlan utat nyit elfogadhatatlan (pl. akár ilyen:) „soktagúszóösszetétel-írásmódok” felé is. És ha alkalmazása úgy kívánja, akkor figyelmen kívül hagyja a többszörös szóösszetételek hat szótagon túli kötőjeles tagolásának a követelményét, ellentmondva ezzel a szabályzat előző, általunk kritikával illetett 138. pontjának.

A mozgószabály lényege az, hogy egyszerű vagy összetett főnévhez (mely a mozgószabály szerint írandó teljes szóösszetételben „utótag”-ként fog szerepelni) úgy csatolunk hozzá elülről („előtag”-ként) egy különírt vagy már magában is eredetileg kötőjellel tagolt szókapcsolatot, hogy az így keletkező e g é s z e l ő t a g o t e g y b e í r j u k, tekintet nélkül annak összetettségére és szótagszámára, és k ö t ő j e l l e l f ű z z ü k h o z z á a z u t ó t a g h o z. Az így születő különös szóösszetétel mozgószabályosan írt képében c s a k e g y e t l e n k ö t ő j e l l e h e t: a megnövesztett s egybeírt előtag és az utótag között. Közismert példája a szabályzatból: *hajlított bútor*, de *hajlított-bútor-gyár*; és néhány a saját gyűjtésünkből: *magyar nóta*, de *magyarnóta-album*; *esküvői ruha*, de *esküvőiruha-kölcsönzés*; *libamáj*, de *hízottliba-máj*.

Hat szótagnál hosszabbra növelt többszörös szóösszetételű előtagokban azonban már kiütközik a mozgószabály ellentmondása a szabályzat 138. pontjával, mely kötőjelet rendelne az előtagba is, de azt a mozgószabály ott nem engedi meg, mert az előtag és az utótag közé foglalta

le. Lássuk a két fejezet ütközését néhány példán: *élelmiszerjegy-hivatal*, de (8) *élelmiszerjegy-hivatal-létesítés*; *anyagcsere-vizsgálat*, de (7) *anyagcserevizsgálat-kérelem*; *árpa-elővetemény*, de (7) *árpaelővetemény-állomány*.

Nem lehet persze el nem ismerni, hogy ebben a mozgószabály szerinti helyesírási problémamegoldás-módban (vagy talán: (8) „helyesírási-probléma-megoldásmódban”?) van némi helyeslehetőség, habár nem annyira beszédköz-pontú, mint inkább írásképző szemléletű logika. Hiszen tény, hogy az összetett előtagképződmény első (minőségjelző) szava — akár főnév, akár melléknév az — nem az utótaghoz tartozik, hanem az előtagi szóösszetétel utolsó szavára vonatkozik. A bevezetett mozgószabály formális logikai megoldás-javaslattal próbálja írásképileg is elejét venni a gondolt fogalom összetett jelzésévé egyesülő szavak esetleg megtévesztő egymásra vonatkoztatásának.

Ez a félelem azonban nem eléggé indokolt. Az élő, hangzó (és gondolt) beszéd szófűzéseiben ugyanis megtévesztő vagy félreérthető fogalmi kapcsolódások nemigen fordulhatnak elő, mert a folyamatos normális beszéd részeként elhangzó szavak és szókapcsolatok tényleges alkalmi jelentése közismerten nemcsak azok formális és formai logikájától, elvont és merev egyszeri szótári jelentésétől függ, hanem meghatározólag hat rá a beszéd teljes gondolati-érzelmi tartalma, a kimondott szavak és mondatok széles szöveggörnyezete, hangzó és belső indulatdinamikája is. A hangzó beszédnek, illetve a gondolkodásnak ebből a szavakat és szókapcsolatokat egymásba áramoltató „közlekedőedény-folyamatából” kíván a helyesírási mozgószabály valamicskét kiragadni és a szemünk számára is rögzíteni, láthatóvá tenni.

Kérdés azonban, lehetséges és szükséges-e ez, és mikor, milyen mértékig? S ha igen, akkor hogyan — vagy minden áron?

Erre a kérdésre próbálunk a szabályzatban szentesített, egyszerűnek és logikusnak tűnő mozgószabályos megoldáshoz képest elgondolkodtatóbb és talán megnyugtatóbb (bár nyugtalanságot is kelthető) választ keresni és adni ebben a tapasztalati „helyesírásiélmény-beszámolóban”. Válaszunk e fejtegetések során csak fokról fokra kerekedhet ki, s remélhetőleg talán egyre megnyerőbb arcot is ölt, mint ahogy fokozatosan alakult ki és nyert meg mibennünket magunkat is két évtizedes írásfűrkésző tapasztalati nyelvörkődésünk során.

Láttuk, és látjuk, a mozgószabály következetes szakmai (kiadói-nyomdai) alkalmazásának a „munkaköri kényszere” (de legalábbis kötelező illendősége) megzavarja, hol furcsán széttöri, hol túltömöríti nyelvünk nemegy jól összeforrott szókapcsolatának a megszokott és indokolt hagyományos írásképet. Nem jó, nem szép látni, leggyakrabban napilapjainkban, egy-egy hosszabb szóösszetétel végén „mozgószabályosan” kötőjellel bontva a „... cipő-bolt”-ot (*minőségicipő-bolt*), az „... ár-színvonal”-at (*nagykereskedelmiár-színvonal*), a „... brigád-vezető”-t (*szocialistabrigád-vezető*), a „... nyelv-tanár”-t (*francianyelv-tanár*) stb.

Elviselhetőbbnek tűnik a mértéktartóan alkalmazott szabály, amikor még kevésbé összeforrott, főleg új, kortársi vagy elvont jelentésű szóösszetételeket látunk vele írva. Olyanokat, amelyek ma csaknem kizárólag a „helyesírásiszabályzat-tisztelő” napi- és hetisajtóban s egyéb nem szépirodalmi szövegekben bukkannak fel. Lássunk erre néhány általunk lelt példát nyomtatott írásokból. Először olyanokat, amelyeknek az előtagjában melléknév és főnév eredetileg különírt kapcsolata van a mozgószabály kedvéért

egybeírva: *piacidr-módosítás, politikai-könyv-terjesztés, tudományoskönyv-kiállítás, kórháziágyszám-növelés, ismeretlentettes-keresés*. És néhány még meglepőbbet, amelyekben az egyetlen előtagba kényszerített (s ezért egybeírt) többszörös szóösszetétel terjedelme túllépi, olykor tetemesen meghaladja az egybeírhatóság hat szótagnyi határát:

(7) *világháborúsbomba-robbanás*, (7) *aranyoklevelesmérnök-avatás*, (7) *politikai-falragasz-pályázat*, (7) *munkásmozgalmibélyeg-kiállítás*, (7) *politikaiöntudat-növekedés*, (8) *visszaváltásibetétdíj-rendszer*, (8) *munkavédelmiszakember-képzés*, (8) *tejhasznosításútehén-istálló*, (9) *mezőgazdaságigépalkatrész-utánpótlás*.

Ezeket a példákat, így írva, nyomtatott szövegekből jegyeztük ki, tehát az életből valók (ha nem is eléggé életrevalók). A mozgószabály elgondolásának megfelelően írt hosszú (aligha előrelátott) szóösszetétel-formák. A továbbiakban bemutatjuk, hogy még hosszabb és összetettebb szókapcsolatformák is keletkezhetnek, és keletkeztek is nem kis számban, ebben a kategóriában, ha eredeti lelőhelyükön nem is a mozgószabálynak megfelelően egybeírva találtuk őket (mert leíróik a „modern”, nem mindennapi mozgószabályt nyilván nem ismerték vagy nem is akarták ismerni és elismerni). Nehezen megy ugyanis a fejbe, hogy amit a 138. paragrafus „megtilt” (a hat szótagnál hosszabb többszörös összetételek egybeírását) és amit „előír” (az ilyen összetételek kötőjellel tagolását), annak a 139. paragrafus mozgószabály-javaslatára miért írja elő éppen a fordítottját (a hat szótagnál hosszabb s többszörös összetételű előtag egybeírását), és tiltja is meg a fordítottját (a kötőjeles tagolást az előtagban, bármilyen összetett és hosszú is az). Amitől az egyik paragrafus félt az olvasó embert (a hosszú szóösszetételek nehéz olvashatóságától), ugyanannak (hosszú sokszoros összetételeknek) a csinálására készíti az író embert a másik paragrafus.

Eddig tett megállapításaink (és még a következők) tárgyi alátámasztására magunk gyűjtötte példák sokaságát sorakoztatjuk fel a következő oldalakon. Sokaságát azért — a t. Olvasó érdeklődését és türelmét remélve hozzá —, mert tapasztalataink figyelemre érdemességének az elismertetése érdekében leleteinknek nemcsak az elvi-gyakorlati tanulságát, hanem előfordulásuknak a viszonylagos gyakoriságában is kifejeződő súlyát és erejét is latba szeretnénk vetni.

A következő, különféleképpen csoportosított összetett kifejezéseket, miként már említettük, mintegy 20 év alatt gyűjtöttük össze Budapesten, eleinte pusztán csak a nyelvünk s helyesírásunk (és általában a nyelv) iránti érdeklődésből-kíváncsiságból. Nem gondoltunk arra, hogy egyszer majd úgy fogjuk érezni, hasznos lehet közzétenni gyűjtésünk „java részét” és megírni róla — miként most ennyi elfektető év után mégis tesszük — tapasztalatainkat s egyre rendeződtebbnek (rendezhetőbbnek) tűnő gondolatainkat. Kitéve őket s magunkat is mások, sokak, az olvasó-író humán-műszaki-tudományos értelmiség — szakemberek és nem szakemberek — vitázó, ellentmondó vagy egyetértő véleményének.

A következőkben felsorakoztatott kifejezéseket — abban a „helyesírási” formában, amelyikben a két egymás melletti szóoszlop közül az elsőben vannak írva — az „utcan” találtuk. Ezt részben konkrétan, részben képletesen értve. Nem szépirodalomból, esszékből, műkritikákból és egyéb művészeti írásokból valók, hanem az utcan, utcai elárusítóhelyeken kapható

napilapokból (köztük a Népszabadságból, a Magyar Nemzetből, a Népszavából stb.), hetilapokból, szakfolyóiratokból, tudománynépszerűsítő-ismeretterjesztő cikkekből, útikönyvekből, gyártmány- és áruismertetőkben, prospektusokból, hirdetményeiből, sajtófelhívásokból, reklámszövegekből, beszámolókból, vállalatok, boltok, hivatalok, intézetek és intézmények falakon-leveleken olvasható elnevezéseiből, plakátokról, pályázati és versenyfelhívásokból, használati utasításokból, technikai leírásokból, sajtó- és tévéhirdetésekből stb., szóval a mindennapi, gazdasági, üzleti, szakmai, közigazgatási, politikai élet eleven írásos információövezetéből szedegettük össze, írogattuk ki őket. Úgy, ahogyan ott írva voltak (és vannak).

A következő lapokon megnyíló „találtszó-tárlatnak” az első függőleges oszlopában tehát a feljegyzőnoteszunkból idézett összetett kifejezések eredeti, „népi” írásmódját mutatjuk be. A második oszlopban pedig — összehasonlításként és a t. Olvasó elgondolkodtatására — szembeállítjuk vele a mozgószabály kívánta (a szabályzat szerint írandó) s itt miáltalunk képzett helyesírási alakjukat. (Olykor egyes összetett kifejezések ebben az alakban vannak írva a napisajtóban is.) „Mozgószabálydömpingünkkel” azt is érzékeltetni szeretnénk, milyen szokatlan, furcsa és idegen lenne a mához képest nyelvi „utca- és sajtóképünk”, vagyis a bennünket naponta érintő információforrások írott-látott világa, ha szógyűjtögető passzióink soha nem lobbanhatott volna fel, nem lévén rá tárgyi indíték, mert — tegyük fel képzeletben — már évtizedekkel ezelőtt mindenki begyakorlottan, megszokottan és következetesen a mozgószabályt és csakis azt alkalmazta volna írnivalóiban, házon belül, házon kívül.

Egyenlőtlen-bizonytalan helyesírási műveltségünk és szemléletünk azonban, sajnos, lehetővé tette és fellobbanthatta — objektív indítékoktól ösztökélve — adatgyűjtő és vizsgálódó kedvtelésünket. S most, hogy e dolgozatban itt van megfigyeléseinknek ez a tárgyilagosságnak szánt, ám az érzelmeinktől sem egészen mentes „összefoglalása”, jó volna tudnunk és megtudnunk mások, illetékesebbek észrevételeiből is, volt-e, van-e, lesz-e, lehet-e önkéntelen (de kénytelen) vállalkozásunknak valamilyen közhasznú értelme is, kettőnk személyes örömein túl.

A következő, egymást követő szópárcsoportokban úgy fokozódik majd a „mozgószabályosítás” csoportról csoportra növekvő „dinamikája” — az egyszerűbb formáktól az összetettebbek, sőt az irreálisan (de tanulságosan) túl összetettek felé egyre bonyolultabbá meg bonyolultabbá válva —, mint valamely extrém több tételes hangművészeti produkció hangossága pianótól fortissimóig s nem kívánatos módon még azon túl is, ahol a „hangerő” (a mozgószabályosítás foka) már kibírhatatlan.

Ez az előrejelző jellemzés, látni fogjuk, képiségeiben se képtelen megállapítás. De kezdjük az elején.

III.

Lássuk a gyűjteményt, néhány szócsoporthoz osztva.

1. Az alábbi csoport 1. oszlopában egy jelzős kéttagú összetételek következnek (talált írásformájukban), a 2. oszlopban pedig ezek „normál” mozgószabályos formái (általunk írva át ebbe a formába):

„elemes bútorbolt”:	<i>elemesbútor-bolt</i>
„népi hangszergyűjtemény”:	<i>népihangszer-gyűjtemény</i>
„közületi telefonkönyv”:	<i>közületitelefon-könyv</i>
„egyéni telefonkönyv”:	<i>egyéni telefontelefon-könyv</i>
„minőségi cipőbolt”:	<i>minőségicipő-bolt</i>
„Ortopéd Cipőszövetkezet”:	<i>Ortopédcipő-Szövetkezet</i>
„kulturális értékmegőrzés”:	<i>kulturálisérték-megőrzés</i>
„IBUSZ szállodai szobafoglalás”:	<i>IBUSZ szállodaiszoba-foglalás</i>
„politikai könyvhét”:	<i>politikaikönyv-hét</i>
„közgazdasági könyvkiadás”:	<i>közgazdaságikönyv-kiadás</i>
„logikai játékverseny”:	<i>logikaijáték-verseny</i>
„fogyasztási áremelés”:	<i>fogyasztásiár-emelés</i>
„műszaki tanárképzés”:	<i>műszakitanár-képzés</i>
„vasúti állomásfőnök”:	<i>vasútiállomás-főnök</i>
„politikai daltanítás”:	<i>politikaidal-tanítás</i>
„esküvői ruhakölcsönzés”:	<i>esküvőiruha-kölcsönzés</i>
„műszaki könyvnapok”:	<i>műszakikönyv-napok</i>
„orosz beszédvizsga”:	<i>oroszbeszéd-vizsga</i>
„étkezési túróválaszték”:	<i>étkezésitúró-választék</i>

2. A következő, hasonló jellegű egy jelzős kéttagú főnévkapcsolatok összetevő szöveleleit eredeti írásmódjukban különírtva találtuk (1. oszlop):

„olcsó bor vásár”:	<i>olcsóbor-vásár</i>
„francia sanzon est”:	<i>franciasanzon-est</i>
„ropogós nápolyi vásár”:	<i>ropogósnápolyi-vásár</i>
„új szemüveg készítés”:	<i>újszemüveg-készítés</i>
„régizenei napok”:	<i>régizenei napok</i>
„Soproni Szőnyeg Napok Budapestén”:	<i>Soproniszőnyeg-Napok Bp.-en</i>
„háztartási kisgép árusítás”:	<i>háztartásikisgép-árusítás</i>
„expressz tisztaruha kiadás”:	<i>expressztisztaruha-kiadás</i>
„expressz szennyesruha átvétel”:	<i>expressz-szennyesruha-átvétel</i>
„felvehető mangán tartalom”:	<i>felvehetőmangán-tartalom</i>
„szabad mangán tartalom”:	<i>szabadmangán-tartalom</i>
„cirill gépirás tanfolyam”:	<i>cirillgépirás-tanfolyam</i>
„ipari fonal árusítás”:	<i>iparifonal-árusítás</i>
„cseh gyermekcipő napok”:	<i>csehgyermekcipő-napok</i>
„orosz gyermekkönyv kiállítás”:	<i>oroszgyermekkönyv-kiállítás</i>
„szlovák népzene gyűjtés”:	<i>szlováknépzene-gyűjtés</i>
„női felsőruha készítés”:	<i>nőifelsőruha-készítés</i>
„műszaki rajzolás oktatás”:	<i>műszakirajzolás-oktatás</i>
„hazafias népfront feladatok”:	<i>hazafiasnépfront-feladatok</i>
„köztársasági elnök választás”:	<i>köztársaságielnök-választás</i>
„katonai kollégium avató”:	<i>katonaikollégium-avató</i>
„magyar nyelv tanárok”:	<i>magyarnyelv-tanárok</i>
„rozsdamentes acél kalapács”:	<i>rozsdamentesacél-kalapács</i>
„cinkes mikrotápanyag kezelés”:	<i>cinkesmikrotápanyag-kezelés</i>
„társadalmi lét újratermelés”:	<i>társadalmilét-újratermelés</i>

„vemhes kocasüldő értékesítés”:	<i>vemheskocasüldő-értékesítés</i>
„kórházi ágyszám növelés”:	<i>kórháziágyszám-növelés</i>
„tájnyelvi hanglejtés kutatás”:	<i>tájnyelvi hanglejtés-kutatás</i>
„utazási program szervezés”:	<i>utazási program-szervezés</i>
„szocialista brigád mozgalom”:	<i>szocialistabrigád-mozgalom</i>

3. A következő szócsoport 1. oszlopa a gyűjtött kifejezések eredeti írásmódját mutatja. A 2. oszlopba írt, általunk mozgósabályos mintára formált szókapcsolatok előtagja már *h a t s z ó t a g n á l h o s s z a b b* többszörös „összetétel” lenne, ám a mozgósabály elvétől kényszerítve *e g y b e í r a n d ó*:

„mezőgazdasági könyvhét”:	(7) <i>mezőgazdaságikönyv-hét</i>
„gimnáziumi tankönyvárúsítás”:	(7) <i>gimnáziumitankönyv-árúsítás</i>
„összhangzattani példamegoldások”:	(7) <i>összhangzattani példa-megoldások</i>
„országgyűlési képviselőválasztás”:	(9) <i>országgyűlési képviselő-választás</i>
„termonukleáris robbantáskísérlet”:	(9) <i>termonukleáris robbantás-kísérlet</i>
„közép-hatósugarú rakéta-program”:	(10) <i>középhatósugarú rakéta-program</i>

4. Az 1. oszlopban egymás alá írt szókapcsolatokat talált formájukban („különíró népi” helyesírással írva) mutatjuk a következő csoportban. A mozgósabály szerint írt (írandó?) formájukban (2. oszlop) az előtagok itt is *m i n d h a t s z ó t a g n á l h o s s z a b b t ö b b s z ö r ö s s z ó k a p c s o l a t o k*, amelyeknek az összetevő szavait azonban *r e n d h a g y ó a n* egybe kell írni:

„emberi érdekszféra megfigyelések”:	(7) <i>emberi érdekszféra-megfigyelések</i>
„különleges pékáru sütés”:	(7) <i>különleges pékáru-sütés</i>
„kutatási eredményhiány termelés”:	(9) <i>kutatási eredményhiány-termelés</i>
„vízügyi főiskola létesítés”:	(7) <i>vízügyi főiskola-létesítés</i>
„szűcsipari technikum alapítás”:	(7) <i>szűcsipari technikum-alapítás</i>
„teljes lakberendezés házhozszállítás”:	(7) <i>teljes lakberendezés-házhozszállítás</i>
„legjobb táncdalénekes verseny”:	(7) <i>legjobb táncdalénekes-verseny</i>
„nemzetközi kapcsolat szélesítés”:	(7) <i>nemzetközi kapcsolat-szélesítés</i>
„ritmikus gyermektorna tanfolyam”:	(7) <i>ritmikus gyermektorna-tanfolyam</i>
„műszálas fürdőruha árusítás”:	(7) <i>műszálas fürdőruha-árúsítás</i>
„feketelábú albatrosz kolónia”:	(8) <i>feketelábú albatrosz-kolónia</i>
„rozsdásbegyű bozótírgó fészek”:	(8) <i>rozsdásbegyű bozótírgó-fészek</i>
„kutatási végeredmény figyelés”:	(8) <i>kutatási végeredmény-figyelés</i>
„kistételeű vegyiáru telep”:	(8) <i>kistételeű vegyiáru-telep</i>
„külföldi ajándécsomag küldés”:	(8) <i>külföldi ajándécsomag-küldés</i>
„folyékony műtrágyaszóró gép”:	(6) <i>folyékony műtrágya-szóró gép</i>
„kalocsai kézimunka előnyomás”:	(8) <i>kalocsai kézimunka-előnyomás</i>
„társasutazási program tervezés”:	(8) <i>társasutazási program-tervezés</i>
„palackozott italáru forgalom”:	(8) <i>palackozott italáru-forgalom</i>
„munkavédelmi szakember képzés”:	(8) <i>munkavédelmi szakember-képzés</i>
„átutalási betét számlakivonat”:	(9) <i>átutalási betét számla-kivonat</i>
„vörösszárnnyű feketerígó fióka”:	(9) <i>vörösszárnnyű feketerígó-fióka</i>
„betegsegélyző szemüvegvény beváltás”:	(9) <i>betegsegélyző szemüvegvény-beváltás</i>

„forgalmi autóbuszvezető kiképzés”:	(9) <i>forgalmiautóbuszvezető-kiképzés</i>
„eszközlektési járulék fizetés”:	(9) <i>eszközlektésijárulék-fizetés</i>
„idegenforgalmi szakközgazdász képzés”:	(10) <i>idegenforgalmiszakközgazdász-képzés</i>
„háztartási varrógépkatrész utánpótlás”:	(10) <i>háztartásivarrógépkatrész-ulán-pótlás</i>
„délutáni színielőadás bérlet”:	(10) <i>délutániszínielőadás-bérlet</i>
„Radnóti Miklós Hivatásos Előadóművész Fesztivál”:	(10) <i>R. M. Hivatásoselőadóművész-Fesztivál</i>
„mikroelektronikai alkatrész osztály”:	(11) <i>mikroelektronikaialkatrész-osztály</i>

Az eddig bemutatott szócsoportok valamennyi mozgószabályosított szemlényében a helyesírási szabályzat által ajánlott *hajlított bútor* — *hajlítottbútor-gyár* minta szerint jártunk el. De már eddig is látni kellett, hogy ez a „szabály”, ha egyszer már elvben elfogadtuk, a gyakorlatban milyen könnyen és gyanútlanul vezethet — és el is vezetett — általános és hagyományos nyelvi-olvasási-írási-gondolkodási ízlésünkkel és valóságigényünkkel aligha egyező szokatlan (és össznépi méreteken megszokhatatlan) helyesírási „megoldásokra”.

Ám menjünk még messzebb a szokatlanságok útján. De előbb lássuk gyűjtésünk további darabjainak világánál, hogyan és milyen formában jelennek meg (és képződnek ma is) az élő mindennapi érdekszféra célratörő szóhasználatában és írásgyakorlatában még a fentieknél is több különírt tagú, szinte korlátozhatatlanul terjengő, „nyelv hivatali” szempontok szerint bár jelenleg kerülendő, de a valóságban mégis élő-élni akaró-létező expanzív többjelzős szókapcsolatok. Nemcsak egyjelzős *hajlított bútor*-t írhatunk, amiből a mozgószabály bicskájával könnyen faraghatunk *hajlítottbútor-gyár*-at, hanem írhatunk és írunk is (írnak az emberek) „hajlított irodai bútor”-t vagy akár „természetes fa színű hajlított irodai bútor bemutató”-t is. De akkor írhatunk-e vagy kell-e írunk a mozgószabály parancsára vagy engedélyével „hajlítottirodaibútor-bemutató”-t vagy akár „természetes fa színű hajlítottirodaibútor-bemutató”-t is? Biztos, hogy nem, de a helyesírási szabályzat az ajánlott mozgószabály alkalmazásának korlátozó hatáiról vagy kiterjeszthetőségéről nem szól. Nincs benne az ilyen sokjelzős fonatú kifejezések számára felállított, intézményesen is elfogadott és szentesített, a jelen helyzetből kivezető s egyértelműen eligazító fogalmazási és helyesírási zöld vagy piros útjelzés. (Bár ha volna, meggyőződésünk, az semmiképpen sem a mozgószabályosítás semmibe vesző útját jelezné.)

Ennek híján az alábbi szócsoport vizsgálatásakor eresszük képzeletben kissé szabadjára a mozgószabály helyesírásunk fészkebe óvatosan-merészen beleköltött „kakukk-logikáját”, s ne csak azért, hogy lássuk, szokatlanul mintázott „tojásai” hogyan festenek-föltűnősködnék ott, hanem hogy medíthassunk rajta, milyen korlátokon belül vagy terjedelemig lehetne és egyáltalában lehetne-e mégis élni vele a mindennapok szülte (s mégse mindennapi) hosszú többjelzős szóleleteink helyesírási képének megformálásában.

5. Döntse el a t. Olvasó, az 1. oszlopban látható alábbi talált különírássos formákra szavaz-e vagy a 2. oszlopban feltüntetett, mozgószabályosan összevont alakokra (e sorok írói az 1. oszlopra szavaznak):

„szép magyar beszéd verseny”:	<i>szépmagyarbeszéd-verseny</i>
„színes női táska készítés”:	<i>színesnőitáska-készítés</i>
„nehéz testi munkás létszám”:	<i>nehéztestimunkás-létszám</i>
„színes amatőr film előhívás”:	<i>színesamatőrfilm-előhívás</i>
„csupa új film összeállítás”:	<i>csupaiújfilm-összeállítás</i>
„magyar fehér hússertés koca”:	(7) <i>magyarfehérhússertés-koca</i>
„étkezési száraz bab fajtakísérlete”:	(7) <i>étkezésiszárazbab-fajtakísérletek</i>
„fertőző beteg gyermek bajárat”:	(7) <i>fertőzőbeteggyermek-bejárat</i>
„árendményes használt cikk vásár”:	(8) <i>árendményeshasználtcikk-vásár</i>
„szintetikus ipari fonal előállítás”:	(8) <i>szintetikusiparifonal-előállítás</i>
„házi sütésű friss kenyér árusítás”:	(8) <i>házisütésűfrisskenyér-árusítás</i>
„mindennapi friss hentesáru választék”:	(8) <i>mindennapifrisshtentesáru-választék</i>
„ritka ásványi nyersanyag termelés”:	(8) <i>ritkaásványinyersanyag-termelés</i>
„jó minőségű vetőmag szükséglet”:	(8) <i>jóminőségűvetőmag-szükséglet</i>
„házi készítésű húсарu kóstoló”:	(9) <i>házikészítésűhúсарu-kóstoló</i>
„burgenlandi magyar népzene feljegyzések”:	(9) <i>burgenlandimagyarnépzene-feljegyzések</i>
„divatos keretű szemüveg készítés”:	(9) <i>divatoskeretűszemüveg-készítés</i>
„leszállított árú nőiruha böngészde”:	(10) <i>leszállítottárúnőiruha-böngészde</i>
„kis teljesítményű kazán fűtőtanfolyam”:	(10) <i>kis teljesítményűkazán-fűtőtanfolyam</i>
„alapvető közfogyasztási cikk ellátás”:	(10) <i>alapvetőközfogyasztásicikk-ellátás</i>
„állati eredetű fehérje fogyasztás”:	(10) <i>állati eredetűfehérje-fogyasztás</i>
„háztartási hulladék lerakóhely kijelölés”:	(11) <i>háztartási hulladéklerakóhely-kijelölés</i>
„egzotikus népzenei hangplemez kiadók”:	(11) <i>egzotikusnépzeneihanglemez-kiadók</i>
„eszmei programadó nyilatkozat gyártás”:	(11) <i>eszmeiprogramadónyilatkozat-gyártás</i>
„magas szénsav tartalmú üdítőital árusítás”:	(12) <i>magasszénsavtartalmúüdítőital-árusítás</i>
„kedvezményes ívhegesztő berendezés árusítás”:	(12) <i>kedvezményesívhegesztőberendezés-árusítás</i>
„ifjúsági tudománynépszerűsítő könyvterjesztés”:	(13) <i>ifjúságitudománynépszerűsítőkönyv-terjesztés</i>
„nemzetközi gasztronómiai kiállítás rendezés”:	(14) <i>nemzetközigasztronómiai kiállítás-rendezés</i>
„egyszeri rendkívüli temetkezési segély kérés”:	(14) <i>egyszerirendkívüli temetkezésisegély-kérés</i>
„háztáji előállítású húсарu forgalom növelés”:	(15) <i>háztáji előállításúhúсарu forgalom-növelés</i>
„országgyűlési képviselőválasztási törvény módosítás”:	(15) <i>országgyűlési képviselőválasztási törvény-módosítás</i>
„első osztályú szép fehér kegyeleti viaszgyertya árusítás”:	(16) <i>elsőosztályúszépfehérkegyeletiviaszgyertya-árusítás</i>

6. A következő, ugyancsak „kint az életben” talált laza szóláncoatok pedig már nem is bújtathatók bele — útban álló és kötőszavacskáik miatt s

még elriasztó példálódzás kedvéért sem — a mozgószabály zárt és feszes kényszerzubonyába:

„használt fényképezőgép és egyéb fotócikk eladás és vétel”
 „fekete-fehér gyászruha és kellék szaküzlet”
 „egyéni és csoportos érdek- és magánszféra kutatás”
 „népi fúvós, vonós és ütő hangszer kiállítás”
 „temetési csokor, koszorú és gyászszalag készítés”
 „híradástechnikai cikk és alkatrész bolt”
 „hazai és külföldi italkülönlegesség vásár”
 „bel- és külföldi társasutazás szervezés”
 „menyasszonyi és egyéb alkalmi ruha kölcsönzés”
 „friss sertés- és marhahús kínálat”

IV.

Ekkora és efféle szófüzéreket mozgószabályos sűrítésére természetesen nem szánja-szánhatja rá magát a valóságban, se ma, sem a jövőben egyetlen sajtóember, se más szakember vagy bárki, aki magyarul ír. A mozgószabály elvének ezt az abszurd s nemegyszer groteszk szókapcsolatokat eredményező potenciálját azért mutattuk be mégis, s ilyen nagy mennyiségű példával, hogy az súlyával mennél nyomasztóbban nehezdedjen rá mindenkire, aki e sorokat érdeklődéssel, érdekeltként vagy érintettként olvassa, és hogy lássék, a mozgószabálynak milyen hosszú tudna lenni a keze, és hogy már kezdeti, egyszerűbb, rövidebb és tűrhetőbb alkalmazási formáiban se túl szerencsés leleménye — elnyúló alakjaiban pedig rút ördöge — helyesírási törekvéseinknek.

Ezért is szívlelendő meg a helyesírási szabályzat tanácsa, mely szerint jobb, ha a túlsűrített fogalmak szót meg szót (meg szót) egymásba író mozgószabályos képi megjelenítése helyett világosabb, szebb és helyesebb „szerkezetes” megoldásokkal élünk. Például ilyenekkel: „házi sütésű friss kenyér árusítása” („... árusítás” helyett); bár ez a hajlékonyabb megoldás sem illeszthető hozzá mindenkor elég hajlékonyan bármilyen szövegfolytatáshoz. Mégis, némi hiányérzetünk is van ennek a „szerkezetesmegoldás-párti” tanácsnak az üdvösségével kapcsolatban. Ez a tanács ugyanis akarva-akaratlanul csak a „mozgószabályos vagy szerkezetes fogalmazás?” kérdést tartja és tarthatja szem előtt, de szellemi kardjának élével nem vágja ketté a „szerkezetes vagy nem szerkezetes (a talált népi) fogalmazásmód?” nyelv helyesség i problémájának a „hivatalos” nyelvismereti szinten nem jelentkező, de a nyelv mindennapi életében jelen lévő mondott s írott gordiuszi gubancát. Szétvágása, vagyis a válasz, nem kerülhető meg, mert a nyelv a nyelvműveléstől, a nyelvészettől, a tiszta logikától is függetlenül létezik, él és lopakodva-változva halad és hódít a maga haszonérdekű útján. Amit már létrehozott, vagy ami éppen születőben (akár elvetélődő- vagy pusztulófélben) van társadalmi méhében és létében, ami tehát már vagy még van, ha nem válhatott is általánosan befogadottá: keresi és követeli a maga szükséges és lehetséges írásmódját („helyesírását”), fogalommegjelenítő nyelvi-nyelvtani formáját. (Lásd gyűjtött kifejezéseinket a III. fejezet 5. pontjában.) Ez a gyakorlati élet, az ember, a társadalom szükséglete, nem a nyelvtudományé, nem a művészeté, irodalomé. Erről a mi kis, de mégse jelentéktelen „rendbontó” kifejezés-gyűjteményünk is tanúskodik. Az ilyen kifejezések éppen a ma szabálytalannak,

az elfogadottól eltérőnek mutatkozó „élet- és munkaszagú” formájukkal és hasznos jelentéstömörítő képességükkel befolyásolhatják nyelvünk további fejlődését. A biológusok tudják, soha nem jött és jöhetett volna létre evolúció s általa az ezer nyelvű ember sem, ha már a legelső élő szervezetek tulajdonság- és formaalakító génsoraiban is nem keletkeztek volna véletlenül és folyton „rendellenes” („fogalmazási és helyesírási”) szerkezeti hibák s nem éppen e hibás mutációk — nemzedékről nemzedékre jutva és felhalmozódva — eredményezték volna új fajok keletkezését, a fajok fejlődését. A nyelv — az, amit észlelünk, látunk, hallunk és használunk belőle — döntően társadalmi jelenség, ám az abban keletkező hibák (szokatlanságok) se mindig csak egyszerű és egyszeri hibák, hanem gyakran olyan változások, amelyek ha ismétlődnek és sokasodnak, újabb nyelvfejlődési tendenciák elindítóivá és hordozóivá — elfogadhatóvá-elfogadottá-maradandóvá — válhatnak.

Költők és egyéb „szépműfaji” írók szövegeiben is találni — nem is ritkán — szokatlan és szabálytalan (hibás?), hol akár több kötőjellel is egybefűzött vagy tagolt, hol akár egyvégbeírt szó-óriáskapcsolatokat (bár különírt szavúakat ritkán). Ám őtőlük ezt elfogadják (nem is tárgyalja) a szabályzat. Még meg is csodáljuk, költői leleménynek, eredeti nyelvi újításnak nevezzük „kifejezésalkotó” kísérleteiket. Juhász Ferencnél például tömegesen találunk szokatlanul alkotott és írt sokszoros szóösszetételeket; „Az írástudók hűsége” című írásában (amelyik nem is vers) a többi között ilyeneket (Népszabadság, 1977. okt. 2.):

(8) „neutronsugárzásszállakúpok”,

(8) „húsvitorlahártyaszárnyú”,

„korcs-törpe-szőrnyszülött-dagadtságóriás-összekeveredettség”.

Az efféle írói (nem „népi”, nem „utcán talált”) sokszoros szókapcsolatoknak az olvasása, leírása nehéz, körülményes. Ám ha a költő számára szubjektíve fontosak, úgy írja s írhatja őket, olyan (helyes? nem helyes?) „helyesírással”, ahogyan és aminővel akarja. Ezt a jussát nem vitatja és nem vitathatja el tőle semmiféle nyomtatott helyesírási szabályzat vagy helyesírási bizottság. Ilyesmi nem is fenyegeti őt. (Bár a szabadság se lehet soha abszolút korlátlan; az íróké sem.)

De vajon nem ugyanarról a töről, mint a poetica licentia, mint Juhász, Tandori vagy Ady írói szabadsága, fakadnak-e cél-lényegük mélyéről, ösztönösen, a mi gyűjtésünk „utcai táptalajon” fogant és kihajtott hosszú kacsubindájú szokatlan „szóvirágai” is? Ezeket is nem ugyanaz a „mindent bele!”, az „egyszerre mondani ki mindent!” siettető érdeke és sikervágya, nem ugyanaz az emberi alkotó és szóalkotó szükség, tettakarás és leleményesség szüli-e, mint amely ugyanazt az embert, a költőt is a maga eszméi-szellemi árujának (a költészet érdekeinek) a „reklámozására” és szemérmes „árusítására” kényszeríti a maga örök irodalmi vásárának éjjel-nappal nyitva tartó „könyvnapi utcájában”? Az ember itt a költészet és a szépség nem mindennapi hasznától, ott a mindennapi érdekek remélt vásári hasznától üzelve? Bár összességében a szépíróknál is többet író „nem-író” népességnek nincs a maga ritkább szóalkotásaira és íráshelyességére intézményileg is szentesített és elismert „licentiá”-ja.

Változó és gyorsuló, teremtő és pusztító, atomcsodaterhes világunkban nyelvanyánk méhe is, megtermékenyülve tőle, szakadatlanul újabb meg újabb, napvilágra kívánczó fogalom- és szómagzatokkal terhes. És meg is szüli,

magukra is hagyja — a társadalmi érdekszféra gyakorlatára — őket. Közülük szemeltünk föl mi is néhányat (talán csak a fölét-alját) szógyűjtő portyázásaink során. A véletlenül támadó s gyökéresesztést próbálgató új nyelvi jelenségeket és elkerülhetetlenségüket a nyelvész Grétsy László is hasonlóformán látja, habár ő bizonyára nem éppen a kettőnk gyűjtögette-féle szóösszetevődésekre céloz: „Korunkban egyre szaporodnak az olyan . . . összetételek, melyeknek elemei bonyolultabban, áttételesebben függnék össze egymással, mint hagyományosabb társaik megfelelő részei” (Népszabadság, 1986. június 5.).

Egyszóval: nyelvi kortünet?

Ezért is csaknem hiába, bár jogosnak tűnően, javasolja a helyesírási szabályzat — miként, helyeselve, már korábban is idéztük —, hogy hosszú sokszoros összetételek képzése helyett *f o g a l m a z z u n k m á s k é p p e n*. Ez a jól gondolt tanács ugyanis a szabályzat néhány tízezernyi kinyomtatott példányán túl aligha jut el messzire, az egész több milliós író-olvasó társadalomhoz. S akikhez eljut, nem mind olvassák is; akik olvassák is, nem mind értik is; akik pedig értik, nem mind tartják is meg. Tőle, akárcsak számos egyéb fogalmazási-helyesírási „szakintelemtől” függetlenül is, az írók, a költők, a művészeti tollforgatók, kritikusok, esszéisták pedig (a napiújság-írókat itt nem számítva közéjük) úgyis másképpen — éniázlőűen és őnerdekűen — fogalmaznak és „helyesírnak”. Ők nem kedvelik és sohase fogják megkedvelni sem a mozgőszabályt (még annak rövidebb és elfogadhatóbb „vívmányait” sem), sem a hat szótag és a többszörőss összetettség határátlépéséhez bilincselte kötőjelköteles írás, egyszóval az egybeírás-különírás merev „szabályozását”. És nem bírja azt elfogadni az „író-olvasó” népi-kőznyelvi gondolkodás és gyakorlat sem. Beleértve a humán és egyéb szakmai körű értelmiség írásbeliségét is.

Vannak azonban, akik egy életen át — nyugdíjazásukig s talán még azon túl is — munkakörük helyesírási Laokoónjaiként hivatásszerűen, illetékeségből naponta birkóznak a mozgőszabálynak és a hat szótagra vigyázó kötőjelező és kötőjeltelenítő manufaktúrális munka szabályainak (a 138. és a 139. paragrafusnak) a betartásával és betartatásával, akiknek nincs szabad választási lehetőségük, lévén a helyesírási szabályzat „ajánlásai” számukra kötelezőek. Döntően könyvkiadók, lapkiadók, szerkesztőségek, nyomdák s hasonló íráscsináló intézmények szervezetében és érdekvilágában élő s munkálkodó emberek ezek: szerzők, szerkesztők, kéziratelőkészítők, korrektorok, lektorok, fordítók, írók (persze semmiképpen se szépirodalmiak). Valamennyien nehéz szellemi munkások! Közéjük tartozó még talán — bár kisebb mértékben — a részben ugyanazokkal a problémákkal küszködő tanítóóság, tanárság, valamint a megtaníthatatlant megtanulni szorított országnyi létszámú általános-, közép- és főiskolai diákság.

Személyükben — szakmai munkacsoportokon belül dolgozva — e valóságok megírói is átérték ezeket a különös hivatáskőri helyesírási és kéziratrendezési kétségeket és győtreimeket. A harcot írással, emberekkel, intézményekkel, tekintélyekkel. Saját tapasztalataikból tudják, s tehetnek itt valomást arról, hogy helyesírásunk e tekintetben való megoldatlanságának a gondjai milyen gyakran ülik meg rossz álomként nappalaikban is (s néha álmatlan éjszakáikon át is) az ébren és éberén dolgozó sokezer becsületes írásszaki „gályahajtó” munkakedvét.

Gályahajtó? Netán „gályarab”? Döntse el az alábbi valóságos helyzetkép a szerzők egyike volt munkahelyének (korrektori és kéziratelőkészítő csoportnak) a mindennapi életéből.

Neves agrárszakember, minisztériumi főosztályvezető, egyetemi tanár, kutatóintézet jeles kutatója, Kossuth-díjas tekintély vagy „egyszerű” osztályvezető stb. nem követi (mert nem ismeri vagy nem fogadja el) könyve, tanulmánya kéziratában a helyesírási szabályzatnak az egybe- vagy kötőjeles írásra, illetőleg a mozgószabályra vonatkozó követelményeit. (Több évtizedes tapasztalataink szerint általában ez a helyzet.) A szerkesztőbizottság azonban ezt még nem láthatja, amikor a szerző kéziratát kiadásra elfogadja. Mihelyt ez megtörtént, 12 stációs kálváriajárásra indul a leendő könyv.

1. A szerkesztő átnézi a kéziratot, s már ő esetleg kijavít benne (ami nem az ő feladata) néhány feltűnő, szerző elkövette helyesírási hibát.

2. A kéziratelőkészítő feladata a többi között, hogy a helyesírási szabályzatnak megfelelően gondosan kijavítsa a kézirat minden helyesírási tévesztését (különös figyelemmel az egybeírás, a kötőjeles írás, a különírás szabályzati követelményeire). Ám ezt gyakran nem kielégítően, hanem hibázva és hiányosan teszi.

3. Az így preparált kéziratot a nyomda kiszedi, házi korrektora végigjavítja a hasáblevonatot, szigorúan tartva magát a helyesírási szabályzatnak a 138. és 139. pontjaiban foglalt, a nyomdákra gyakorlatilag kötelező javaslataihoz.

4. Ezt követőleg a kiadó korrektora javítja át a hasáblevonatot (I. korrektúra).

5. A korrigált hasáblevonatot most megkapja a nagy tekintélyű és öntudatos szakszerző, aki rendszerint nemigen respektálja (gyakran nem is ismeri) e helyesírási paragrafusokat, és hol indokoltan, hol indokolatlanul figyelmen kívül hagyva azokat, vissza-visszaállítja saját eredeti írásmódjait s új verziót („szerzői korrektúrát”) csinál.

6. A könyv szerkesztője átnézi a szerző beavatkozásait, s fejét csóválva, gyakran szitkozódva is (de nemcsak a szerző helyesírási hézagai, hanem a helyesírási szabályozás „hézagai” miatt is), ismét helyreállíttatja a levonatban a „rendet”.

7. A nyomda véghezviszi az utólagos javítási utasításokat (minden egyes igazításnak Ft-ára van), és ún. „tördelt” levonatot készít.

8. Ezt újra átnézi a kiadó korrektora (II. korrektúra), és kijavítja a még megmaradt vagy újra keletkezett hibákat.

9. A könyv szerzője megnézi a tördelt (II.) levonatot is, és jó, ha már nem támaszt újabb javítani valókat benne.

10. A szerkesztő átnézi a szerző által végleg jóváhagyott, illetve néha (ritkábban) további igazításokat kívánó levonatot.

11. Esetleges III. korrektúra.

12. Nyomtatás.

Ezzel vége a ki tudja hányiszori ujjszámogatásnak is, a könyv megjelenik. Helyesírási képe magán viseli e sok „belső” huzavona, a számos ilyen-olyan irányú beavatkozás nyomait, bár ezeket, a könyv szép külsejében gyönyörködve és csak a tartalmára figyelve, senki sem igen látja. Csak azok tudják — ha nem is mindig tudva-tudatosan —, mi ment és megy itt végbe, akik cselekvő-szenvedő részesei ennek a stációjárásnak. S így folyik ez sok-sok könyvön és sok-sok éven át. Nem lehet kétséges, hogy ezen változtatni kell. A szép-irodalom tengerén túli vizeken a kedvezőtlen „helyesírási széljárástól” olykor egyhelyben forgó „könyvgályákon” a szellemi-fizikai „rabmunkát” meg kell szüntetni, de legalábbis könnyíteni. Az evezők (és az evezősök) ereje nem

„helyesírási örvények”, hanem csak szedési hibák ellen küzdő munkára való. De miért nem tudnak, úgy tűnik, minderről ott, ahol nyelvünkről egyébként „mindent” tudnak?

Mert a művészetek nyelvezetével törődők, az íróművészek, a művészeti írók, a magyar nyelv tudományos-elméleti problémáival elfoglalt nyelvészek, valamint az ő kiváltságosabb helyesírásvédelmi és „nyomdaiakna-szedő” szabadalakulataik evezősei nem ilyen „gályákon”, hanem magasan fölöttük a „kék égen” úsznak, ahová nem hallatszik föl „lentről” a közönséges szakirodalom-szolgálgató munkára vagy legalábbis a magyar helyesírási sóhajok hídján céltalan ide-oda járkálásra ítélték panasza, olykor káromkodása. S ha fölhallatszik is oda valami, más az: hallani abból vagy róla egyet s mást, és megint más: a saját bőrünkön — és ujjainkon — tapasztalni azt, naponta, éveken, életeken át.

Vajon lehetséges-e, van-e megoldás? S ha van: mi az?

Mielőtt kifejténénk erről nem pusztán kigondolt, hanem az objektív szükségyszerűség szülte elképzelésünket, szeretnénk mentségünkre egy tárgyunk lényegéhez nem tartozó, de számunkra mégis fontos, megértést váró vallomást tenni a t. Olvasónak (és bírálóinknak). Ennek a helyesírási helyzetrajznak az alapjában tárgyas nyelvezetűnek szánt előadásmodora helyenként, személyes közérdekű érzelmektől is hevítve, bátortalanul is bátor képesképletes jellemzéseket és ítéleteket is megenged magának, és szavaink a valóságról olykor metaforikusra fordulnak. Úgy véljük, a bemutatott tények és a belőlük kifejtett érvek meggyőző és bizonyító erejét ez nem csökkentheti, hanem ellenkezőleg, színesebb, emberibb fényben mutatja meg. A napvilágra került helyesírási problémahelyzet (netán „helyesírásiprobléma-helyzet”?) igazában még szélesebb körű, még részletesebb és több oldalú, objektív szociológiai felmérést kívánt és érdemelt volna, ha látó igény, érdek és lehetőség merült volna fel erre valahol, minálunk illetékesebb helyen. A mi laikusi esetünkben, az első sejtések és felismerések pusztán érdeklődési és munkavégzési szintjén, ennek a lehetősége és szükségessége eszünkbe se juthatott. Ami lehetett és lett (s ez is különböző véletlenek találkozásának köszönhetően): az az itt előttünk fekvő „esszéisztikus” helyzetjelentés és megoldási elgondolás, mely egy alkalomra szóló rögtönzött „műfajánál” fogva, úgy érezzük, lehetővé teszi és megtűri, talán meg is kívánja az érvelés melegebb eszmei és érzelmi áramlását is a hideg tények körül.

V.

„Ha én miniszter lennék” című írásában Németh László sok évvel ezelőtt elmondta, ő mit tenne e hatalom birtokában. Ez adta az ötletet nekünk is, hogy remélhetőleg senkit se bántó formában mondhassuk el, mit tennénk mi is, az előadottak során feltárulkozó, sokakat talán fel is bolydító probléma rendezésére.

Ha mi is — ennek az írásnak az írói-szülői — magyar miniszterek lennénk — egyikünk a „helyesírási”, másikunk a „nyelvhelyességi” —, de nem közönséges halandó földi, hanem mindjárt a király után következő nagy hatalmú „mesebeli miniszterek” (mert a földieknek nincs elég hatalmuk, nyelv- és írásbeli ítélezésekben pedig egyáltalában semmilyen), akkor a sokat hallott és hallatott „demo-krácia”, még szívesebben a létező „demosz” — a nép — nevében és érdekében először is „megparancsolnánk”, hogy a magyar

helyesírás-szabályozás ezentúl semmiképpen se legyen meghatározóan csak logikai központú, elméletközpontú, nyelvészeti központú, tudományközpontú, szűkkeblűen nyelvtani és szóközpontú, hanem legyen mindenekelőtt gyakorlatközpontú, megtanulhatóság- és könnyenírhatóság-központú, egyszerűen: emberközpontú, életközpontú. És „szigorú parancsba adnánk”, hogy a nyelvértő és -művelő Írástudó Tudományos Szolgálók Tanácsa ilyen (efféle!) elvi alapokon fogalmazza meg szépen — necsak hosszas definíciók és nehezen követhető grammatikusi leírások formájában, hanem a nem nagy iskolákat végzettek számára is érthető művelt köznyelven is — a magyar nyelv helyes írásának az össznépi használhatóságú és hasznú „szabályait”.

Közös párosminiszteri feladatkörünknel és mesebeli hatalmunknál fogva azonban mindenképpen kikötnénk a következőket (hátha a Tanács magától nem akarná belátni és agyontudóskodná szükségességüket):

1. A hosszabb, olykor akár a rövidebb (ezek közt főleg a még eléggé össze nem szokott, alkalmi) szóösszetételeket is lehessen a k á r kötőjellel tagolni, a k á r egybeírni, úgy ahogy az írójuk (ha nem is költő, nem is szépíró) látja jónak, érzi mondanivalójának tartalmától függően fontosnak, szükségesnek, célszerűnek, helyesnek, kívánatosnak, akár csak szépek. Válgjon ezzel fölősszegessé és szűnjön meg örökre — jó lenne, ha még a mi „miniszterségünk” idejében — a szótagszám (hat? kevesebb? több?) tíz körmünkön való össznépi-nemzeti számolgatása, valamint a szakadatlan bajlódás azzal (amihez úgyszólam mindenkinek képessége, se türelme, nemegyszer kellő nyelvtanismereti jártassága sem), hogy az éppen írt szó összetétel-e, kettős-e, többszörös-e, s hogy van-e s hol s mi benne a képző, a rag, az igekötő, s hogy ez, ha van, egy vagy több szótagú-e? Mert ha ma mindezeknek írásközben nem vagyunk tudatában, akkor nem tudunk „helyesen” (a ma érvényes helyesírási szabályzatnak megfelelően) írni.

2. A még hosszabb (alkalmi vagy sajátos) szóösszetételeket (amelyekhez illőnek és megszokhatónak látszik a „művi” eredetű mozgószabály, miután már bevezettük és olykor életjeleit is látjuk a sajtóban) szintén lehessen kétféleképpen írni. Mégpedig itt is írójuk ítéletétől, kifejezési érdekeitől és szükségességétől, írása céljától, nyelvi ízlésétől függően: a) v a g y továbbra is alkalmazva a szabályzat ajánlotta módon, nem túlozva el, a mozgószabályt („hajlítottbútor-gyár”, „politikaikönyv-kiállítás”); b) v a g y mellőzve a mozgószabályt és annak túlzó lehetőségeit: kötőjel nélkül külön-külön írva a szókapcsolat minden szavát („hajlított bútor gyár”, „politikai könyv kiállítás”, „szocialista brigád mozgalom”, „közársasági elnök választás”, „szép magyar beszéd verseny”).

3. Nem éreznénk azonban veszélyeztetve mesebeli miniszterségünk tekintélyét attól a javaslatunktól sem, hogy az „édes anyanyelvünk” (s nem „édesanya-nyelvünk”) másképpen már nem is írható mintájára más hasonló s megszokottabb szókapcsolatok esetében is alkalmazható legyen ez a logikátlannak látszó, ám egyértelmű jelentésénél fogva mégis félreérthetetlen írósmód is: „politikai könyvkiállítás”, „szocialista brigádmozgalom”, „logikai játékverseny”, „mozgalmi daltanítás”. Úgy véljük, a „logikus”, de szóalak-deformáló mozgószabálýnál elfogadhatóbb és erősebb a fogalmi-gondolati-tartalmi meghatározottság, az egyszerűbb alkalmazhatóság, a beszédszerű mindennapi hagyományosság nem pusztán szóalakbeli, hanem tartalmi „logikája”.

4. Összefoglalva és általánosítva. Mereven kötelező egyféle szabályzati megkötések helyett a v a g y l a g o s s á g megfelelően

körülhatárolt elve, vagyis a két- vagy többtagú szókapcsolatok többféle meghatározott írásmódjának a lehetősége és értelmes szabad választhatósága vezetessék be helyesírásunkba, legalábbis a tanulmányunkban szemügyre vett vonatkozásokban. És ne csak az írók, költők számára, akik e tekintetben eddig is szabadok voltak, hanem mindenre egyformán kiterjedő érvennyel. Ez az engedmény: közkedvezmény, melynek megadása (alkalmazhatósági körének a meghatározásával) nem vinne bele korlátozatlan önkényességet, parttalan szabadosságot, zavarkeltó szabályozatlanságot helyesírásunk gyakorlatába, hanem ellenkezőleg, a mai rendezetlen és uralhatatlan helyzethez képest valódi, rugalmas és hasznos szabályozottságot teremtené benne e vonatkozásokban, egy hasznos sürgető közügy — nemzeti írásunk s a kiadói-nyomdai könyvgondozó munka megkönnyítése és megszépítése — érdekében, a „szabályozás a szabályozásért” szemlélet háttérbe szorításaért. A kiadók és nyomdák helyesírásunkon örködő-fáradozó dolgozói — s legelőször is éppen ők — csak megkönnyebbüléssel és egyetértéssel üdvözölhetik a jelen tanulmányban közös szemlére kitergetett, legtöbb gondot és fölösleges munkát okozó kérdéses helyesírási szabályok merevségének a föllazítását, és aligha fognak tiltakozni egy azok helyett alkalmazandó olyan új „szabály” ellen, mely szerint a kéziratokban így vagy úgy alkalmazott kötőjelezéshez vagy egybeíráshoz — hacsak nem nyilvánvalóan értelemzavaró — ezentúl nem kell hozzányúlniuk.

Az ilyen vonatkozású s idejeérett helyesírás-normalizálás egy csapásra megszüntetné a mostanáig jótékony (vagy inkább kártékony?) homályban rejtőzködő, de a felgyülemlett új tapasztalatok világánál lemeztelenedett anomáliákat. Az így helyesbített (helyesbítendő) magyar helyesírás széles körű érvényesítésével és őrzésével járó munka és általában írótevékenységünk (de nemcsak az íróké), ha azt a szabályozott vagylagosság kifejtett elvének felszabadító könnyítéseivel igazítjuk: egyszerűbb, biztonságosabb, gyorsabb, szellemileg-fizikailag emberre szabottabb, grammatikai fejtörésektől és szerzői-kiadói-nyomdai-korrektori vitáktól mentesebb, kultúránkhoz és íráskultúránkhoz méltóbb és illőbb lesz. Előnyeikhez hozzászámíthatjuk az I., II. és III. korrektúrák évente országosan sok százszézer forintokra rúgó fölösleges újrameg újraszédési többletköltségeinek a megtakarítását is.

Helyesírásunk e lappangó és pangó sajátos gyengélkedésének a végleges megszüntetésére, úgy tűnik, nincs más hatékony ír, mint a mindenki által könnyen, hibátlanul és folyamatosan alkalmazható, széles célszerű korlátok között tartott (s mégis nyitott) szabad, toleráns „vagylagossági szabály” bevezetése, vagyis helyesírási szemléletünk némi módosítása: gyakorlatibbá, emberközpontúbbá tétele, valódi demokratizálása.*

Szóke Péterné — Szóke Péter

* A szerzők részvételének megoszlása e munkában:

- a) első szerző: a kifejezésgyűjtés túlnyomóan nagyobb része; a gyűjtemény voltaképeni szerzője; a problémák első felismerése és elvi bírálata kiadói munkagyakorlata során;
- b) második szerző: a tanulmány szerkezetének megformálása, nyelvi megfogalmazása (az első szerzővel való folyamatos megbeszélésük alapján);
- c) közös eredmény: az első szerző által munkája során felismert problémák éveken át folyó közös megtanáskozása; a következtetések kritikai és önkritikus érlelése; a javaslatok elgondolása.

Személyjel alakú képzők a magyar nyelvben

1. Néhány évvel ezelőtt A névszói személyragozás kérdéséhez címmel egy kisebb közleményem jelent meg a MNy.-ben (75: 205–8). Kifogást emeltem benne a *határozószói személyragozás* terminus technicus ellen, kijelentvén: „... a személyragos határozószóknak minősített alakulások nagy része a legjobb indulattal sem tekinthető ilyen szóalaknak, így ... maga a *határozószói személyragozás* terminus technicus is inkább zavart okoz, mintsem minősít” (i. h. 206). Rámutattam, hogy a *velem*, *irántam* stb. típusú alakulások nem személyragozott határozószók, hanem valamilyen más elem (határozórag, illetve névutó) éppen a személyrag által lett határozószóvá. (Kivételt csak az *alá*, *elé*, *felé*, *hozzá* stb., esetleg a *benn[em]* képezhetne, mivel ezek személyrag nélkül is betölthetnek határozószói szerepet.) Kitértem továbbá a melléknevek, a számnevek és bizonyos névmásfajták ilyen jellegű személyragozására is (*legkisebbikük* 'közülük a legkisebb'; *hármunkat* 'közülünk hármat'; *valamelyiket* 'közületek valamelyik'), s mindent összevetve azt a következtetést vontam le, hogy magát a ragozást — funkciójánál fogva — helyesebb lenne *személynévmásiasító személyragozás*-nak nevezni, s a *velem*, *irántam* típusú határozószókat — éppen határozószói jellegüknél fogva — szinkrón szempontból elemezhetetleneknek tekinteni, ugyanis a *vel-* elem még szónak sem tekinthető, amelyet ragozni lehetne, az *iránt* meg lexéma ugyan, de a személyraggal kiegészülve újabb lexémává lesz. Végezetül a névszói személyragozás rendszerét így láttam felállíthatónak: 1. a birtokos személyragozás; 2. a főnévi igenév személyragozása; 3. a személynévmásiasító személyragozás (a határozószók személyragozása ennek csak egyik részrendszere lenne; személyragozható határozószókon természetesen csak az *alá*, *felé* stb., személyraggal valóban ellátható elemeket értve); 4. az igenévi-igei alakulások személyragozása.

Egy újabb magyar nyelvtan írása közben — a nyelvi elemek és jelenségek reálisabb rendszerbe állításának lehetőségeit vizsgálgatva — azonban más megoldásra, más véleményre jutottam. Csupán a birtokos személyragozást és a főnévi igenév személyragozását sorolom a névszói személyragozás rendszerébe, mindkettőt — sőt az összefoglaló kategóriát is — *személyjelezés*-nek nevezve. Kihagyom belőle az általam előbb *személynévmásiasító személyragozás*-nak nevezett kategóriát is, sőt a 4. kategóriaként említett, az általában *igenévi-igei alakulások személyragozása*-nak nevezettet is.

2. Bármennyire igyekeznénk is — határozószói jellegüknél fogva — szinkrón szempontból szerkesztetlennek minősíteni a *velem*, *irántam* típusú elemeket, ez aligha sikerülne. Különösen az utóbbi altípushoz: a szó értékű (névutói) tövűek csoportjához tartozó elemeket (*irántam*, *alattad*, *utánunk* stb.), noha a toldalékolat alakok nem tekinthetők már szófaji szempontból névutónak, mert minőségi változás keletkezett a toldalékolás által. S itt vetődik fel a kérdés: ha alakilag szerkesztettek ezek az elemek, s jelentésük is lényegesen megváltozik a tövükhöz képest, sőt annyira, hogy a ragból, illetve a névutóból határozószó (és személyes névmás) lesz, miért ne lehetne képzőnek tekinteni ezeket a személyjel alakú toldalékokat? Csupán azért, mert elfogadtunk egy elvet (illetve azt hittük), hogy a valóságos határozószók szerkezeti szempontból (vagy alak és jelentés tekintetében, vagy csupán jelentés tekintetében) elhomályosult elemek, s képzettek meg szóba sem jöhetnek közöttük? Nyilván ezzel magyarázható az a tény is, hogy a *szépen*, *hanyagul*,

lovastul, ötször és a többi hasonló elemet nem voltunk hajlandók képzett határozószóknak elismerni, hanem egy kiagyalt kategóriába soroltuk, határozói viszonyragos mellézneveknek minősítve őket. De azt hiszem, egyre több nyelvész ismeri már el a határozószó-képzők létjogosultságát, illetve a képzett valóságos határozószókat a valóságos határozószók egyik alfajául. S íme, most is van még egy képzőcsoport, amely elismertetést kér: a személyjel alakú határozószó-képzőké.

De vajon megmerevedhet-e a nyelvi rendszerről alkotott felfogásunk? Akik nem feltétlen hívei a régi nyelvtani kategóriák kritikátlan átvételének, hanem képesek arra is, hogy állandó vizsgálódással keressék egy-egy nyelvtani kategória minél megfelelőbb helyét a rendszerben, azokat ez a tény meg sem lepi, sőt lehetséges, hogy már maguk is gondoltak erre a besorolási lehetőségre.

Mert nézzük csak, mi indokolja ezt!

a) Azt már említettük, hogy maga a toldalék minőségi változást hoz létre: ragból, illetve névutóból határozószót alkot (amely helyettesíti a személyes névmások hiányzó ragos és névutós alakjait). Talán nem kell bizonyítanom, hogy sem a birtokos személyjel (könyvem), sem a főnévi igenév személyjele (olvassom) nem változtatja meg a lexémát. A *velem*, *írántam* típusú elemek toldalékai viszont igen.

b) Ami a tövet illeti: a névutónak névszótői jellege van, tehát járulhat hozzá képző. A viszonyragokkal (vagy inkább esetragokkal) kapcsolatban lehetnének kételyeink, mivel azok nem önálló szó értékűek. De ha azt nézzük, hogy sok olyan elemhez járul képző, amely nem szerepel kész lexémaként a magyar nyelvben, hanem a képző által lesz lexémává — pl. az önálló indulatszóként nem használatos hangutánzó tövek (*kon-dul*, *csik-orog*, *dob-og*, *bő-dül* stb.), hangulatfestő tövek (*csill-og*, *vill-an*, *bic-eg*), bizonyos szemben álló jelentésű képzőkkel ellátott igetövek (*ap-ad*, *ap-aszt*; *rep-ül*, *rep-ít* stb.) —, akkor talán az említett nem lexéma értékű elemek is felvehetik. Vagy ha valaki azt a felfogást vallja, hogy „a tö . . . mindig lexéma vagy lexéma értékben használt egyéb elem” (vö. Deme László: A beszéd és a nyelv 120), akkor ezt az „egyéb elemet” (az esetragot) is lexémának tekintheti.

3. De nemcsak az esetraghoz és névutóhoz járulva viselkednek képzőként a szóban forgó elemek, hanem melléknévhez, számnévhez és bizonyos névmásfajtákhoz illesztve is, csak hogy ezekből nem határozószót és személyes névmást, hanem többes számú személyes névmást (vagy azt is) alkotnak. De lássuk részletesebben ezt a kérdést!

Az *-ik* kiemelő jeles melléznevekhez, a határozott és határozatlan számnemekhez járulva szófajt változtatnak: főnévi személyes névmási értékű elemeket hoznak létre. Pl. a következő mondatokban: „A *legkisebbiketek* jöjjen ide!”; „*Négyünket* hívtak meg”; „*Sokuknak* volt ez a *véleményük*” — a *legkisebbiketek*, *négyünket*, *sokuknak* már nem tekinthető melléknévnek, illetve számnévnek, hiszen főnévi helyzetűvé önállósodott, pontosabban főnévi névmásivá: személyes névmásivá lett. A toldalékok révén e szavak ’közületek a legkisebbik’, ’közülünk négyet’, ’közülük sokat’ jelentést kaptak. Eltérek tehát a birtokos személyjellel ellátott alakok jelentésétől (vö. „A ti *legkisebbiketek* jöjjen be!”: ’legkisebbik gyereketek’; „Fogyaszd el a mi *négyünket* is!”: ’négy almánkat’; stb.).

A melléknévi és számnévi szerepű határozatlan, általános, vonatkozó, kérdő, sőt mutató névmásokhoz is járulhat ez a toldalék, s ezeket főnévi név-

másokká önállósítja, alfajukat tekintve meg személyes névmásivá (is) teszi őket. Pl. a *valamelyikünk* ('közülünk valamelyik'), *melyikük* ('közületek melyik') csak főnévi névmás lehet, alfaját tekintve esetleg kereszteződhet: határozatlan + személyes, kérdő + személyes névmási szerepben állhat.

Ami a megnevezési kérdését illeti, a *velem*, *írántam* típusúakban levő toldalékot nevezhetjük *személyjel alakú határozószó-képző*-nek, mert valóban határozószót (vagy ezt is) képez. (S a képzett határozószók elismerése úgysem várathat sokáig magára, hiszen a sokak által még viszonyragos melléknévnek, számnévnek tekintett elemeket nem lehet már sokáig kirekeszteni a határozószók közül.) De a *személynévmásképző* nevet is okkal adhatnánk neki. Esetleg mindkettőt.

A melléknevekből, számnevekből, névmási alfajokból személynévmást (is) létrehozó képzőket azonban csak *személynévmásképző*-nek nevezhetnénk.

4. Minél jobban belemélyedtem az ún. igenévi-igei alakulások személyragozásának vizsgálatásába, annál erősebbé vált az a meggyőződése, hogy — a rokon nyelvi példák bármit sugallnak is — a magyarban nem névszói személyjelezésről van szó, hanem a tárgyas igeragozású alakok melléknévi használatáról. Ezzel a kérdéssel nem is szándékozom bővebben foglalkozni — megtették ezt már előttem mások —, csupán a következő érveket sorakoztatom fel:

a) Maguk a toldalékok nem személyjelek, és nem is képzők, hanem a tárgyas ragozás igeragjai, s nincs itt szó ragozásról vagy jelezésről, illetve képzésről, hanem igeik tárgyas ragozású alakjainak melléknévi használatáról.

b) A tövek nem tekinthetők melléknévi igenéviékné, hiszen a magyar melléknévi igenévi tövek gyakran különböznek a szóban forgó alakok töveitől. Meggyőződhetünk erről, valamint az a) pontbeli állításom helyességéről, ha összevetjük a tárgyalt alakokat az igenévből alkalmilag főnevesedett, birtokos személyjellel ellátott alakokkal:

(a) <i>kivágt-am</i> (fa)	(a kivágott fám >) a <i>kivágott-am</i>
(a) <i>kivágt-ad</i> (fa)	(a kivágott fád >) a <i>kivágott-ad</i>
(a) <i>kivágt-a</i> (fa)	(a kivágott fája >) a <i>kivágott-ja</i>
(a) <i>kivágt-uk</i> (fa)	(a kivágott fánk >) a <i>kivágott-unk</i>
(a) <i>kivágt-átok</i> (fa)	(a kivágott fátok >) a <i>kivágott-atok</i>
(a) <i>kivágt-ák</i> (fa)	(a kivágott fájuk >) a <i>kivágott-juk</i>

Csak egy pillantást kell vetnünk a táblázatra, hogy lássuk: mind a tövek, mind pedig a személyragok különböznek egymástól. Ha pedig a tövek éppen egyeznek is a két rendszerben (pl. [a] *kiválasztott-am* [társ]: [a kiválasztott társam >] a *kiválasztott-am*), a személyragok az egyes szám 3. személytől kezdve végig eltérnek (a *kiválasztott-a*, *-uk*, *-átok*, *-ák* [társ]: a *kiválasztott-ja*, *-unk*, *-atok*, *-juk*). De az egyező tövek a tárgyas ragozású ige-tövektől sem különböznek.

Ehhez nem kell semmit hozzátenni. Esetleg még azt említhetjük meg, hogy több (főként tárgyas ragozású) igealakot használunk melléknévi szerepben, önmagukban és más szavakkal szerves vagy szervetlen összetételt alkotva: *találom* módon, *eszem-iszom* ember, *nemtörődöm* személy stb.

A névszói személyjelezés rendszerében tehát csak a birtokos személyjelezésnek, valamint a főnévi igenév személyjelezésének volna vitathatatlanul helye.

Szabó Lőrinc: Holdfogyatkozás

Nyáréji tó. Jegenyék, álmodók.
Sugársokszögön körben ráng a pók.
Öreg ezüstben öreg topolyák.
Ünnepély ma a megbúvólt világ
⁵ s nagy némajáték: éjjél s egy között
Árnykúpunk hegye lassan átsöpört
az égi Gömbön, s úgy üzent felém,
hogy van a Földön túl is esemény.
De, lám, a csillag újra gyúl s tovább
¹⁰ hinti az ürbe halk álomporát.
Bár meg se moccan, rohan minden út.
Kúszik rólunk is a fekete kúp.
Búcsuzót gügyög a fülemüle.
Álommá zsongul a tücsökHzene.
¹⁵ Majd a legpuhább lepke is elül,
a Hold a szomszéd kertbe menekül
s ott játszik tovább, ezüstcsöndű fény,
a pók sokszögű tündérlemezén.

A Holdfogyatkozás Szabó Lőrinc TücsökHzene című kötetének záró verse. Felépítése pontosan megegyezik a kötet többi költeményéével: valamennyi tizennyolc, páros hímrímmel záródó tíz szótagos, jambikus lejtésű sorból áll. Ez utóbbtól ez a vers valamelyest eltér annyiban, hogy a szöveg nagyon közel áll az élőbeszédhez. A beszélt nyelvi normáktól csak nagyon kevésben tér el, ha megfigyeljük a nyelv különböző szintjein (egyelőre csak nagy vonalakban, figyelemfelhívó jelleggel).

Az élőbeszédhez közelíti a vers szövegét a magán- és mássalhangzók aránya, amely csaknem pontosan megfelel a köznyelvi 41 : 59-es aránynak. A hangtani szinten vizsgálódva feltűnik az is, hogy a mély és a magas hangrendű rímek szabályosan váltakoznak: az első két pár rím mély, a következő kettő magas, majd megint két mély, és a vers végén három pár magas hangrendű rím található (ennek a mondanivaló tagolásában lesz fontos szerepe). Ugyancsak fontos, hogy az utolsó hat sorban a sorok első felében többnyire a mély, második felében pedig a magas magánhangzók dominálnak. Ez azért szúr szemet, mert ennyire hangsúlyosan sehol máshol nem szerepelnek így, „tömbösítve”, csak magas, vagy csak mély magánhangzók.

Itt említhetők a szintén a hangtani jelenségek közé sorolható alliterációk is. Mindössze három van a versben: „nagy némajáték”, „hinti ... halk álomporát”, „legpuhább lepke”. Ezeknek is kiemelő szerepük van a versben.

A költemény egy természeti jelenség: a holdfogyatkozás élményének bemutatása. A jelenség nem a Földön játszódik le, mégis szoros kapcsolatban van azzal: egyrészt a Föld és a Hold egymáshoz viszonyuló mozgása idézi elő, másrészt a költő földi, természeti környezetből szemléli és éli át. A jelenség maga pedig meghatározza a versidőt is. A vershelyzet eme vonásai determinálják a költemény szókincsét; egyrészt a tájleírás szavai: részben természeti elemek és lények nevei (*tó, jegenye, topolya; pók, fülemüle; tücsökHzene* stb.), részben az égi szféra elemei (*égi Gömb, csillag, úr, Hold*), másrészt az éjszakához kapcsolódó szavak (*nyáráji, álmodó, csillag, álompor, éjjél* stb.) dominálnak benne.

A szóképletet vizsgálva feltűnő a névszók nagy aránya: a költemény nyolcvan tartalmas szavának több mint egyharmada (31) főnév (illetve főnévi szerepben megjelenő más szófajú szó); az igék száma ennek alig felét teszi ki (14), s ugyanennyi (14) a melléknevek száma is. Az igéket megfigyelve azt is észrevevesszük, hogy azoknak csak a fele mozgást jelentő ige, s igazán dinamikus mozgást csak a *rohan* és a *menekül* fejez ki. Ez azért furcsa, mert tulajdonképpen a költeményben bemutatott jelenség: a holdfogyatkozás az égitestek mozgása révén jön létre, bár ez az ember számára csak igen kevésbé érzékelhető. A mozgásnak ez a visszafogottsága fontos szerepet játszik a vershangulat megteremtésében.

A szóképletet más szempontból vizsgálva azt látjuk, hogy a beszélt nyelvi szókincsből építkezik a vers. Ez alól persze kivételek az egyedi költői szóalkotások (*sugársokszög, ezüstcsöndű, tündérlemez* stb.), és egy, ma már régies tájszó: a *topolya*.

Alaktani szempontból nézve a szöveget, szintén kevés „szabálytalanságot”, figyelemre méltót találunk. Ilyen pl. a magánhangzó hosszának megváltoztatása a *menekül*, *ezüstcsöndű*, *Búcsuzót* szavakban (valószínűleg ritmikai okokból).

Három ige az igekötő használata (illetve nem használata) révén tűnik ki. Az *átsöpört* azért, mert az *át* igekötő ritkán kapcsolódik a *söpör* igéhez, s mert ennek az igének általában tárgyi vonzata van (különösen, ha igekötős); itt azonban helyhatározó kapcsolódik hozzá.

Két másik ige: a *gyúl* és a *kúszik* (valahonnan) igekötő nélkül szerepel, holott a *gyúl*-hoz általában szokott társulni igekötő, leginkább a *ki*; a (valahonnan) *kúszik*-hoz pedig legtöbbször a *le* vagy a *fel*.

Még egy igére érdemes felfigyelnünk, s ez a *zsongul*. Ezt a köznyelvben amúgy is ritkán szereplő szót ilyen visszaható jelentésű toldalékkal még kevesebbszer használjuk, így fülünknek szokatlan. Ennek a képzőnek azonban a szó, a mondat, és az egész vers jelentését illetően fontos szerepe van (erről később még lesz szó).

Ami a mondat szintet illeti, megállapíthatjuk, hogy a vers tizenegy mondatából mindössze kettő hosszú, összetett, bonyolult mondat; többségük rövid, egyszerű vagy csak két tagmondatból álló összetett mondat. A versben a rövid és hosszú, egyszerű és bonyolult mondatok egymásutánisága nem véletlenszerű: szorosan összefügg a költemény tartalmával, egyes részeinek hangulati változásával — így nagy szerepet kap a vers szerkezeti felépítésében is. (Ezért szerencsésebb a mondattani elemzést részletesen a kompozicionális elemzés kapcsán elvégezni.)

Eddigi megfigyeléseink azt mutatják, hogy minden eszközt, „fűszert” épp csak annyira alkalmaz a költő, hogy ne legyen szembeszökő, de mégis

megadja a kész vers sajátos ízét. Ezek a finom hatások a képek elemzése során még inkább kibontakoznak, kiteljesítik az első benyomásokat.

A költő két igen rövid hiányos mondatral: két villanásnyi közléssel mutatja be környezetét — így indul a vers. A főnevek (*tó, jegenyék*) a tájat, a történés helyét adják meg, a melléknevek (*nyáréji, álmodók*) pedig az idejét. De sem a hely, sem az idő nem annyira konkrét, hogy ne lehetne bármely tó partja és bármely éjszaka — ez ad lehetőséget a költemény elvont mondánivalójának általánosítására. (Az is figyelemre méltó, hogy az idő megjelölésére hivatott határozók helyett jelzőket alkalmaz a költő, ezzel is növelve a névszók számát, szerepük jelentőségét.)

A harmadik mondatban az éj sötéttségét már némi fény bontja meg. Csak a fény visszatükröződését látjuk, ami visszafogottá teszi erejét — de a szóhasználat az egyszerű főnévi metaforában megjelenő fényt mégis feltűnővé teszi. Ez az egy szó: a *sugársokszög* a tájat különlegessé, titkokat, csodákat rejtővé, „elvarázsolttá” teszi. Ezzel ízelítőt ad a költő a vers később kibontakozó hangulatából is, amit ezzel rokon hangulatú szavak teljesítenek majd ki: *Ünnepély, megbűvölt, álompor, ezüstcsöndü, tündérlemez*. Ez utóbbi ugyanaz, mint a *sugársokszög*: a pók hálóját látjuk, melyen megcsillan a fény. Ezzel az apró képpel (s a családiasan hangzó *topolya* szóval) Szabó Lőrinc otthonossá, ismerőssé teszi a tájat. A tó és a fák után most egy ezekhez képest parányi valamit is fölfedezünk; s így a természet mikrovilágának, belső életének is ismerői, „beavatottjai” leszünk — részesei ennek a titokzatos, csodás világnak. A sugár a pók amúgy is finom művű remekét egészen anyagtalanná oldja, s valóban „tündéri” jelenséggé emeli.

Az apró kép után ismét nagy fákat látunk: öreg topolyákat, „Öreg ezüstben”. Az *ezüstben* egyszerű metafora igen tömören fejez ki összetett jelentést. A teljes metafora *ezüst fény* lenne, ez esetben az *ezüst* eredeti főnévi (‘nemesfém’) szerepét levetve, melléknévként jelenne meg. A költeményben azonban már melléknévből ismét főnevesült, de melléknév „korából” magával hozta a hozzá kapcsolódott ‘fény’ (vagy ‘ruha’) jelentést is. Így kaphat jelzót az *öreg* melléknévben, egyúttal megszemélyesítést hozva létre, antropomorfá téve a tájat.

Eddig tartott a költő környezetének, a tájnak bemutatása. E három sor tizenkét tartalmas szavából mindössze egy ige: a *ráng*. Ez az egyetlen szó, ami a teljes mozdulatlanságba valami eleveniséget visz, de ez is csak apró, finom mozgások képzetét kelti. A tájleírás tehát a nominális stílus eszközeivel történik — egymás mellé helyezett (álló)képek felvillantásával.

A negyedik sorral elérkeztünk a vers legfontosabb mondatához, melynek döntő szerepét hossza, összetettsége, igeidői, névszói állítmányai stb. is hangsúlyozza. A mondat első része még erősen kapcsolódik az első három sorhoz: „Ünnepély ma a megbűvölt világ / s nagy némajáték”. Az *ünnepély* és a *megbűvölt* szavak az előző három sor szelíd fényű csöndjét, nyugalmát teljesítik ki, s vonják a tájat varázslatos bűvkörbe. Az eddig leírással bemutatott világot teljes főnévi metaforában azonosítja a költő magával az ünnepéllyel, illetve a némajátékkal, erősebb hatást keltve így, mintha jelzót kapcsolt volna a mondat alanyához. Ugyanezt szolgálja a szimmetrikus szerkesztésmód: a két „félmetafora” között középen helyezkedik el közös „másik felük”: a *világ*.

A *világ* szó az eddigi szűkre szabott tájtól átmenetet képez a hamarosan elénk táruló kozmikus jelenség tere: a világűr méretei felé. Ez a mondat vezeti

be a nagy, „világra szóló” esemény leírását, s egyúttal — kimondva a szót — tudatosítja: semmi zaj nincs, „ünnepélyes csendben” zajlik le a holdfogyatkozás: „éjfél s egy között / Árnykúpunk hegye lassan átsöpört / az égi Gömbön . . .”.

Itt találkozunk a versben a második igével: *átsöpört*. Ez a mozgás lassú, hatalmas ívű, méltóságteljes — ellentétben a *ráng*-gal —, de ez sem visz élnékeséget a csaknem teljes (földi) mozdulatlanságba. S bár a mozgást magát — a Föld keringését — az ember nem érzékeli közvetlenül, mégis látja annak eredményét: a Hold árnyékba kerülését. Az égi jelenség kozmikus méreteit kiemeli a széles ívű mondat (a versben szokatlan) hosszúsága és a szóhasználat is: a Föld „Árnykúpjának” csak a hegye elég volt ahhoz, hogy a Holdat eltakarja, hogy azután az „újra gyúljon”.

Mindezt a megszemélyesítések („Árnykúpunk hegye . . . *átsöpört*”, *üzent*) és más szóképek (pl. *Árnykúp* egyszerű metafora, *égi Gömb* körülírás stb.) segítségével rendkívüli tömörséggel és láttató erővel mondja el a költő, előkészítve a vers egyik legfontosabb gondolatát hordozó sort, mely viszont semmilyen költői eszközt nem tartalmaz: ez az oly ritkán észlelhető jelenés „üzent . . . , hogy van a Földön túl is esemény”.

A jelenség lezajlását az 5–10. sorban írja le a költő, s a „csodát” azzal is kiemeli, hogy csak ebben a mondatban találunk múlt idejű igéket; a költemény többi részében az igék jelenidejűsége az élmény frissességének érzetét hordozza magában. Ugyancsak a „csoda” kiemelését szolgálja a szóhasználat: a mozgás oly nagy jelentősége ellenére csupán egy mozgást jelentő ige szerepel itt: az *átsöpör*.

Megfigyelhetjük ezzel a pár sorral kapcsolatban azt is, hogy míg az előző és a következő sorokban a földi világ elemei szerepelnek (*tó, jegenyék, topolyák, pók; út, fülemüle, tücsöklégy, lepke, kert* stb.), addig az ebben a részben szereplő tárgyi elemek az égi világ, az űr részei (*égi Gömb, Földön túl, csillag, űr*). Ez a szóhasználat a kompozíció szempontjából lesz fontos.

A jelenés folytatódik: „De, lám, a csillag újra gyúl s tovább / hinti az űrbe halk álomporát”. Ismét metaforák és megszemélyesítések teszik szemléletessé a képet (a *csillag*, a Hold megfelelője „újra gyúl”, s *álomporát*, azaz a fénysugarakat „tovább hinti”).

Úgy tűnik, nem véletlen, hogy a *gyúl* ige igekötő nélkül szerepel itt: az igekötő növelné a történés intenzitását és a befejezettség érzését, s a történés gyorsabb bekövetkezését sugallná, ami nem illenék az eddigi lassú, méltóságteljes eseményekhez. (Ugyanez az oka a 12. sorban a *kúszik* ige igekötő nélküli szerepeltetésének.) Így azonban vontatottabb, ugyanakkor folyamatosabb a történés, amit a *tovább* szó is hangsúlyoz. Ugyanebben a két sorban jelenik meg egy „szinesztétikus metafora” révén az első hanghatás: a csillag „hinti . . . *halk* álomporát”. Az *álompor* egyszerű metafora itt a fény helyetteseként szerepel, így látványt idéz fel, a *halk* melléknév pedig hallásérzetet kapcsol hozzá, s így kapcsolódik a metaforához a szinesztézia. (Mivel azonban itt nem *fény*, hanem *álompor* szerepel, álszinesztéziának is tekinthetjük.) A *halk* jelző azonban nem az eredeti jelentésében szerepel itt, hanem a szinesztézia révén jelentését megváltoztatja, s így mégsem hanghatást idéz fel; ezzel éri el a költő, hogy a csendet egy ilyen alapvetően akusztikai élményekkel kapcsolatos melléknévvel szinte megzavarja, de a szó eredeti jelentésétől való megfosztása által mégsem zavarja meg — így teszi tökéletessé a csöndet.

„Megbűvölt” ez a világ — rezzenés nélküli áhítattal lesi a csodát. A földi szférában valóban csak apró mozgást látunk: a pók rángását a fonálon.

A földön kívüli szférában azonban hatalmas ívű mozgások zajlanak le. Ezt a kettősséget fejezi ki a következő sor: „Bár meg se moccan, rohan minden út”. Itt találkozunk az első s csaknem egyetlen intenzív mozgást kifejező igével: *rohan*. Ez az ige a mondatban szereplő ellentét egyik pólusa; az út maga nem élőlény, hanem dolog — természetes tehát, hogy nem képes mozgásra: „meg se moccan”. Ugyanakkor egy mozgó égitest része, és így a világűrben mégis vele együtt kering: rohan. Ennek köszönhető, hogy „Kúszik rólunk is a fekete kúp”. Ez a kép kétféle módon fejthető fel. Az egyik szerint a *fekete kúp* az *árnykúp* szinonimája: a Föld árnyékba borítja a Holdat, eltakarja annak fényét — így a Földön is sötét lesz; s ez a sötétség a holdfogyatkozás elmúltával megszűnik. A *fekete kúp* azonban az éjszaka metaforikus körülírása is lehet: ahogy a nappali égboltot gyakran hasonlítják kék boltozathoz, kupolához, úgy az éjszakai égbolt lehet a Föld fölé boruló fekete gömb vagy boltozat. Talán ez a jelentés valószínűbb: nem árnyékról, hanem sötét térségről van már szó. Így értelmezve a képet a vers további sorai is könnyebben megérthetők: a korai, nyári hajnal közeledtét mutatják be.

Az éjszaka múlásával az éjjeli állatok is elcsendesednek — ezt a költő hanghatások révén mutatja be. Eddig nem szerepeltek hangok a versben az egy *halk* jelzöt kivéve, ami viszont szinesztéziás szerepe révén nem feltétlenül, és nem csak akusztikai hatásokra vonatkozik. Eddig az ünnepélyes, „megbűvölt” világ néma áhítattal figyelte a csodát. Most a jelenésnek vége lett, a varázslat is mintha oldódott volna: a teljes csöndet hirtelen felváltja a sokféle éjszakai hang, melyek eddig nem hatoltak el a holdfogyatkozást figyelő költő füléig, tudatáig. Most egyszerre meghallja őket — de ugyanakkor már el is halkulnak, tompulnak ezek a hangok. A fülemüle, mely nyáron egész éjszakákon át hangosan csattogni szokott, most „Búcsuzót gügyög” (a *búcsuzó* egyszerű metafora), azaz utolsó hangjait; a tücsök harsány cirpelése „Álomma zsongul”, s a hangot adni csak szárnyuk csattogásával tudó éjjeli pillangók is nyugovóra térnek, nem verdesnek többé — közeledik a reggel.

A *legpuhább* lepke szintagma egyszerre több stilisztikai eszköz hordozója. Lehet egyfelől melléknévi metafora. Másfelől — a hanghatásokat felidéző szövegkörnyezet miatt — a *legpuhább* jelentheti azt is: 'leghalkabb', hiszen a szárnyával csapdosva hangot adó éjjeli pillangóról van itt szó; így ez az egy szó kétféle érzetet (tapitást és hallást) hordoz magában, és ez erősen közelíti a szinesztézia felé (bár nem válik azzá, mivel a két érzet közül csak az egyiket mondja ki a költő, a másik csak az olvasó asszociációiban jelenik meg). S mivel a lepke szárnyával ad hangot — így rész-egész viszonyon alapuló szinekdochét is magában hordoz ez a szókapcsolat.

Az állatok teljesen elcsendesesednek, ismét a némaság lesz úrrá a tájon, s közben az ember is nyugovóra tér: az „Álomma zsongul a tücsökHzene” sor nemcsak azt jelentheti, hogy a tücsök elalszanak, hanem azt is, hogy az őket hallgató ember álomba merülve egyre inkább csak egybefolyó zsongást hall a cirpelés helyett: az álom elzsongítja a hangot, míg teljesen elhal. Ilyen értelemben az ige visszaható ragos alakja logikai inverziót hoz létre, s ez az elalvás folyamatát sokkal jobban érzékelteti, mintha az álom „aktív cselekvésének” („zsongít”) lenne eredménye a csend.

A csöndbe merült tájon most már semmi sem mozdul, csak a Hold vándorol tovább az égen: „a Hold a szomszéd kertbe menekül”. A megismerés mellett itt szinekdochét is találunk, hiszen a Hold nem léphet be egy kertbe, csak a *sugara* — ezzel az eszközzel a Föld és ég között szinte összeköttetést

teremt a költő: az égre vetett futó pillantás után (mellyel észreveszi, hogy a Hold odébb ballagott) „visszatér” a Földre, a kertbe, a tücskök, lepkék és pókok világába, hiszen tovább már hiába keresne az égen tündéri jelenségeket: azokat most már — igaz, már nem a kozmosz, hanem csak a mikrokozmosz méreteiben — a kertben találja meg: „... kertbe menekül / s ott játszik tovább, ezüstcsöndü fény, / a pók sokszögű tündérlemezen” — azaz folytatja „némajátékát”, amit az előbb az égbolton abbahagyott. Ismét mesteri tömörítés tanúi lehetünk, mint a vers elején is: a *fény* (mely itt nemcsak önmagát, hanem a Holdat is jelenti, ahogy a Hold az előbb a fénysugarat is jelentette; azaz színekdochéről van szó, melynek segítségével az égi és földi világot összekapcsolja a költő) jelzőjével: az *ezüstcsöndü*-vel — mely önmagában is színesztéziás összetétel — színesztéziát alkot (látás- és hallásérzet keveredik); ily módon egyetlen szóval fel tudja kelteni Szabó Lőrinc az általa átélt hangulatot az olvasóban is. Ugyancsak ezt a célt szolgálja a *tündérlemez* egyszerű metafora is, s ez a szó még egyszer felidézi, és egyúttal fel is erősíti az éjszaka varázslatosságát.

A vers képein végighaladva láttuk, hogy az első pillantásra oly egyszerűnek, eszköztelennek tűnő költemény apró „fogásokkal” mégis mennyire hatása alá vonja olvasóját. A költeményből áradó fenséges nyugalom, varázslatos hangulat óhatatlanul magával ragadja az embert; s ez a nyugalom, mozdulatlanság annál hatásosabb, mivel apró, finom mozgások, hangok, illetve a nagyívú, de alig észrevehető („kozmosz”) mozgás éppen csak annyira zavarják meg, hogy ezáltal még jobban kiemeljék.

Ezt a fenségességet hangsúlyossá teszi az is, hogy semmilyen érzelmi, indulati megnyilvánulás nem zavarja meg: csupa kijelentő mondatból épül fel a vers. E mondatokban összesen tizenhat állítmány szerepel, s ezekből mindössze kettő névszói — tehát a versben szereplő valamennyi ige állítmány a mondatban. Mégsem visz ez dinamikát a költeménybe — s ez az igék jelentésén múlik.

A két névszói állítmány: az *ünnepély* és a *némajáték* a vers legfontosabb mondatában, tehát hangsúlyos helyen szerepel. A leghosszabb mondat rövid mondatok után, váratlanul következik, majd utána egy közepes hosszúságú mondat vezet át az utána következő rövid mondatokhoz, s így lefékézi a többszörös összetétel, és az enjambement-ok lendületét. Ismét egysoros mondatok követik egymást, szaggatottá téve a szöveget; ezt a szaggatottságot oldja fel valamelyest a 13–14. sor két mondatának párhuzamos szerkezete. Ez azonban csak némileg ad feloldást, hiszen a mondatpárhuzam bizonyos fokú gördülékenysége mégsem elegendő arra, hogy ismét folyamatosságot adjon a szakadozottá vált beszédnek. Az utolsó négy sort egyetlen összetett mondat foglalja ugyan el, de az egyes gondolatok a sorvégeken zárulnak, s csak egy nagyon szelíd áthajlás található benne, ami ezt a tagolást nem mossa el, így a szaggatottság továbbra is megmarad. Az azonban, hogy nem pont zárja a sorokat, hanem vessző, csökkenti valamennyire ezt az érzést, hiszen hangos olvasáskor a hang felfelé ível ilyenkor; ez teszi annyira hasonlatossá az utolsó sorokat a félálomban levő, a világot már alig érzékelő ember beszédjéhez — a közlések szinte „elúsznak” a levegőben. Ez a szövegfelépítés is az elalvást idézi.

A mondatok ilyen egymásutánjának a vers szerkezeti felépítésében is van szerepe. A kompozíciót azonban egyszerre több dolog is „befolyásolja”.

Ad a versnek egyfajta tagolást a magas és mély hangrendű rímek elhelyezkedése. Az első négy (és fél) — mély rímű — sorban a táj, a világ, a vers-

helyzet bemutatása zajlik le; az 5. sor közepétől a holdfogyatkozás jelenségének vagyunk tanúi: az 5—8. sorok magas rímekkel zárulnak. A 9. sorban végleg befejeződik ez a történés, és ugyanekkor újabb kezdődik: a világ visszatér a rendes kerékvágásba; ismét mély hangrendű rímek jelzik ezt az egységet. Az utolsó hat sor pedig a hajnal közeledését és az álomba merülést mutatja be — ismét magas sorvégekkel. A tartalmi egységek határait tehát a rímek változása is jelzi.

Ugyancsak szerepet kap a költemény tagolásában a szóhasználat, szó-kincs is. Az első négy sorban a földi világ elemei jelennek meg: tó, fák, pók, majd ismét fák, s innen indul felfelé ívelő hatalmas ív: a *világ* szó kitágítja a képet, hogy azután az 5—10. sorban csak a világúrral, égitestekkel kapcsolatos szavak szerepeltetése révén felíveljen az égi szférába (*égi Gömb, Földön túl, csillag, űr*). A 10—12. sorban már tulajdonképpen földi, de nagyobb elemekkel (*út, fekete kúp*) visszatérünk a Földre: az ív itt fordul s lesz lefelé ívelő. Az utolsó hat sorban pedig megint a természeti szféra elemei szerepelnek: *fülemüle, tücsökgzene, lepke, kert, pók tündérlemeze*. Ez a hatalmas ív fogja kompozicionális egységbe a verset, mely így tulajdonképpen csak három részre tagolódik, s a középső ezen belül még két kisebb egységre, melyeket a rímek váltakozása választ el.

A vers középső részének ez a kettős szerkezeti tagolódása ugyancsak a mondanivaló legfontosabb részének kiemelését szolgálja. E rész utolsó magas hangrendű sora: a nyolcadik tartalmazza a költő jelenség felidézte gondolatának tetőpontját: „van a Földön túl is esemény”. Ezután mélyre vált a rím: innen az esemény „folytatása”, „következménye” jelenik meg: a Hold újra láthatóvá lesz az égen. Ez a jelenség még egy gondolatot ébreszt a szemlélődő költőben, s ez a vers h á t u l r ó l számított nyolcadik sorában jelenik meg: „Bár meg se moccan, rohan minden út”; az emberi élet, az emberi árnyok viszonylagosságáról van itt szó.

A két legfőbb gondolat tehát a költemény felező tengelye mentén szimmetrikusan helyezkedik el, közrefogva azt a két sort, melyben minden visszatér a megszokott kerékvágásba. Ezzel a két sorral kezdődik a mély hangrendű rímek sora, s e relatív mozgásokra való figyelmesség, illetve e mozgások „következménye” zárja le a versnek ezt az egységét.

Ez a költemény a kötet első kiadásában még nem szerepelt: csak 1957-ben íródott Szabó Lőrinc utolsó befejezett verseként, amikor a költő már közelinek érezte halála óráját.

A kötet alcíme: Rajzok egy élet tájairól; versei a költő életének epizódjait mutatják be. A tücsökgzene szimbolikus jelentőséget nyert ebben a versfűzérben: valahányszor a költő élete fordulópontjához ér, megjelennek a tücskök, felhangzik ciripelésük. Ebben a záró versben azonban „Álomma zsongul a tücsökgzene” — véget ér a mű is, az élet is, melyek ezzel a zenével némiképp azonosultak. Ez is meghatározójává vált talán a vershelyzetnek: az éjszaka, az elalvás, a sötétség a halál képzetéhez nagyon közel esik, s az ezzel kapcsolatos kifejezések nagy számban szerepelnek a versben: *nyáréji, álmodó, éjfél, árnykúp, fekete kúp, álom*.

A halálra készülődő ember sokat gondol arra, mi lesz vele halála után — erre is utal az égi világ megjelenése (*égi Gömb, csillag, űr, Hold*), s kimondva is megjelenik a túlvilág: „van a Földön túl is esemény”. E mondat konkrét — egy holdfogyatkozásra vonatkozó — jelentése így kap jelképes, átvitt értelmet is: az emberi életen túlmutatót. Ezért is válik ez a sor a költemény kulcs-

sorává. S ezzel függ össze a másik fontos sor is — bár nem érzékeljük, csak ilyen kivételes alkalmakkor, de észre kell vennünk, hogy földi életünkön kívül is lehet létezés, s ehhez képest a mi világunk mennyire eltörpülhet. Így, egy önéletrajzi versciklus záró darabjaként különös jelentőséget kap ez a vers, s benne néhány szó: az álom, a fény, a sötétség, a tücsökzene.

Kristályos tisztaságú ez a vers: képei egyszerűek, mégis hihetetlen expresszivitással, tömörítő erővel bírnak — valóban betetőzése e költemény Szabó Lőrinc művének. De nemcsak életére, művészetére teszi fel a koronát, hanem e kötetet is kiteljesíti. Rónay György írja a Tücsökzenéről, hogy érdemes egyszer egyvégtében, az életrajzon végighaladva elolvasni. „S akkor az ember nemcsak a tücsökszó búvóletével telik meg, nemcsak a mű genezisének élet-halál-teljességét érzi meg, hanem a műnek és a művé emelt életnek azt a hatalmas sodrát is, amely végül valami modern-görög kozmikusság időtlen, az elemi dolgok nagyságához méltóan egyszerű és nyugodt pátozzába torkollott: egyik oromteltjesítményeként a modern világirodalom lírájának. Álljon itt példának rá a Tücsökzene utolsó verse 1957-ből: a Holdfogyatkozás. . . . Ez már a líra legmagasabb, sapphói, hölderlini csúcsai között van, valami édeshűs léttelenség nyugodt, örök fényében” (Rónay György: Szabó Lőrinc: Tücsökzene ItK. 1959/2. 301).

Fábry Eszter

Egy külföldieknek írandó magyar nyelvtan elé

0.0. A nyelvtanítás során már a kezdet kezdetén felmerül egy átfogó nyelvleírás igénye. Az alkalmazott nyelvész — s ide tartozik a nyelvtanár — oktatási tevékenységét csak úgy tudja előre megtervezni, a megtanítandó nyelvi korpuszt kiválasztani, felépíteni, az előrehaladás menetét meghatározni, ha támaszkodhat egy leíró nyelvtanra.

Természetesen nem mindegy, hogy az illető tanár a nyelvet kinek — kiknek — oktatja. A magyarnyelv-oktatásból kiindulva pl. taníthatjuk a nyelvet anyanyelvűeknek — éljenek azok magyar nyelvterületen vagy idegen nyelvi közegben — és idegen ajkúaknak, akik más módszert igényelnek aszerint, hogy célnyelvi vagy idegen környezetben tanulnak-e (vö. Éder 1984).

Az optimális helyzet az lenne, ha minden területre rendelkezznénk speciális nyelvleírással, s a tanárnak a tanulók igényei szerint legfeljebb a haladás menetét kellene megterveznie és a feldolgozandó szövegeket kiválasztania.

Sajnos, igen messze vagyunk ettől a helyzettől, hiszen a MMNyR.-re legfeljebb az anyanyelvi oktatásban támaszkodhatunk — s a meg-megújuló viták azt bizonyítják, hogy ott sem maradéktalanul. Tény, hogy ha magyar nyelvre külföldieket eredményesen akarunk oktatni, szükségünk lenne egy, e célra készült nyelvleírásra. Irigykedve vesszük kézbe — hogy csak az általam ismert nyelveket említsem — pl. az angol Close, R. A. *English as a Foreign Language* (George Allen and Union, London, 1966., 1972.²), a német Helbig-Buscha: *Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht* (VEB Verlag Enzyklopedie Leipzig, 1981-ig 7 kiadás), Walter Jung: *Grammatik der deutschen Sprache* (Leipzig, 1973.), Schulz-Griesbach: *Grammatik der deutschen Sprache* (München, 1960.) grammatikákat, amelyek speciálisan az illető nyelv idegen nyelvként való oktatásának bázisául szolgálnak.

0.1. A magyar mint idegen nyelv (a továbbiakban MID) oktatásának nincsenek ilyen korszerű segédeszközei. Hogy szükség lenne rá, azt senki sem vitatja — de eddig még bizonyos részterületeket feldolgozó, egymástól többé-kevésbé elszigetelt tanulmányokon kívül más nem áll rendelkezésünkre.

Nem marad más hátra, mint a „magad uram, ha szolgád nincsen” közmondást megfogadva minden oktató elkezd saját módszerei, felfogása alapján évek hosszú során át feldolgozni az egyes részeket, s íróasztalában lassan-lassan összegyűjt akár több leíró nyelvtanra való anyagot is. Megoldás ez? A szakirodalom tanulmányozása közben rá kell jönnünk, hogy egyáltalán nem. Nem igaz, hogy ennyire magunkra vagyunk hagyva, hogy minden összefüggést, minden szabályszerűséget nekünk magunknak kell összegyűjtenünk, megfogalmaznunk. Jelen dolgozatomban nem kívánok visszamenni a régi nyelv-

tanokra; az újabb nyelvleírási kísérleteknek azokra a fejezeteire szeretném felhívni a figyelmet, amelyek a MID oktatásában sikeresen alkalmazhatók, s talán egy lépéssel közelebb vezetnek egy majdan megszülető, a MID szempontjából készült nyelvleíráshoz.

0.2. A vizsgált irányzatok, művek megítélésében Deme László értékrendjét fogadom el: „Hagyomány és modernség nem alternatívája egymásnak, hanem feltétele: nem igazi hagyomány az, ami folytatásra alkalmatlan s nem igazi modernség, ami nem az addigiakból nőtt ki” (Deme 1976: 7).

Egy nyelv idegen nyelvként való leírásánál az alábbi szempontokat emelném ki; ezeket tartom a legcélravezetőbb megközelítésnek: 1. Kommunikációközpontúság; 2. A nyelvi rendszer belső mozgásainak feltárása; 3. Explicit szabályok adása; 4. A nyelv funkcionális-formai rendszerének feltárása, más nyelvekkel való összevetése (vö. Éder – Kálmán – Szili 1984).

1.1. „Kezdetben a beszédnek — s így egységének, a mondatnak is — a spontán reagálás az indítója” (Deme 1976: 74). Addig, amíg tanítványaink ily módon nem tudják használni a nyelvet, nem mondhatjuk, hogy tudnak magyarul. Hiába tudnak leírni egy képet, megoldani transzformációs gyakorlatok tucatját, amíg nem képesek a tanult nyelven reagálni a külvilág ingereire, addig csak passzív birtokosai a nyelvi szabályrendszer bizonyos részének. A nyelvtudás alapfokának tehát csak azt a szintet nevezném, amikor a tanulók már kommunikációképesek: feltett kérdésre önállóan válaszolnak, ők maguk is kérdeznek, grammatikailag többé-kevésbé helyesen ki tudják fejezni gondolataikat, indulataikat. Nagyon gyakran előfordul azonban, hogy ezekben a grammatikailag helyes mondatokban nem azt mondják, amit ténylegesen akarnak. Az „én megyek iskolába” és az „iskolába megyek”, ill. „én iskolába megyek” közötti különbség természetesen a szórend alapvető szabályainak tisztázásával megmagyarázható, de alapvető szemléletbeli eligazítást a balra, ill. jobbra bővülő nyelvek összehasonlítása adhat (Deme 1976: 77). A tanulóknak szóló magyarázatunkban hangsúlyoznunk kell, hogy „a magyarban újabb és újabb alárendelt szerkezettagok a nekik fölérendelt rész elé kerülnek” (Deme 1976: 77) — tehát a lényeg, a legfontosabb információ, a mondat újdonsághordozó része csak követi az őt esetleg szintén új adalékokkal pontosító-módosító szerkezettagokat. Ez megmutatkozik többek közt a minőségjelző és a jelzett szó: *piros virág*; a birtokosjelző és a birtokos: *Kati piros virága*; az ige és határozója: *gyorsan fut* — tehát a mondatfunkciós részek és szerkezettagok — sorrendjében.

Talán e szemlélet segítségével megkönnyíthető a semleges¹ mondatokban a határozott és határozatlan tárgy sorrendi viselkedésének kettőssége: 1. *Péter kenyeret eszik*. 2. *Péter eszi a kenyeret*. Megítélésem szerint az első mondat *kenyeret* tárgya nem tekinthető mondatfunkciós résznek, csak szerkezeti tagnak (1. bővebben: 2.1.2.), ezzel szemben a 2. mondat *a kenyeret* tárgy mondatfunkciós rész. Deme László ugyan a jelzőkkel kapcsolatban különíti el élesen a mondatfunkciós részt és a szerkezettagot, de meghatározása a határozott tárgyra is áll: „... nem az állítmánynak, mint mondatközpontnak (s ha az

¹ Semleges mondatnak nevezem az Arany János-féle terminológia szerinti jelentő mondatokat: „... melynek főszálya az egész mondatnak alapul szolgáló subjectumra és praedicatumra, nem pedig valamely határozottan kiemelt s ez által előtérbe állított mellékrészre esik” (Arany. ÖM 583).

állítmánynak, akkor sem mint mondatközpontnak) áll közvetlen függvényében” (75).

Más elnevezésekkel, de végeredményben ugyanerre a jelenségre hívja fel a figyelmet É. Kiss (1979: 81): „... valószínű ugyanis, hogy az ige és az igekötői argumentum között szorosabb kapcsolat van: talán VP-t, azaz igei csoportot alkotnak együtt. Az igekötővel rokon szerepet tölt be a tárgyas igék determináns nélküli tárgya és a tárgyatlan igék determináns nélküli határozóragos névszói bővítése is, ezért az igekötővel együtt az igemódosítók (ModV) osztályába sorolhatnánk őket. Hogy az igekötő és az effajta determináns nélküli bővítések hasonló funkciót töltenek be, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy többnyire nem fordulnak elő együtt, egyazon mondaton belül.

Pl. *János töltöttkáposztát evett.*

János megevett egy töltöttkáposztát.

* *János megevett töltöttkáposztát.*

A szerző felsorolja a *János töltöttkáposztát evett meg.* mondatot is: szerintem ez nem semleges, hanem emfatikus mondat; ha semlegesnek veszem, akkor pedig agrammatikus.

Úgy érzem, a határozott tárgy, valamint a vonzatok és szabad határozók kérdéskörét, szórendi viselkedését érdemes lenne erről az oldalról is vizsgálni. Más nyelvekre ilyen típusú gyakorlatrendszereket már kidolgoztak — pl. a 2. gimnáziumi német könyvben több olyan gyakorlat található, amely a mondatot az ige kötelező és nem kötelező vonzatai szerint analizáltatja, a kész mondatokat minimum-mondatokká zsugoríttatja (Szanyi 1984: 80. 5. gyakorlat). Természetesen az ilyesfajta gyakorlatok a tanításnak sohasem válhatnak céljává, meg kell maradniuk hasznos eszköznek!

1.2. A mondatnak — mint a beszéd alapegységének — megszerkesztése a külföldi számára a tanulás folyamán szinte mindvégig nehézséget okoz; a szórend ún. „szabad” mivolta számos hiba forrása. Már a tanulás kezdetén fel kell hívnunk a figyelmet arra a tényre, hogy „Valamely nyelvet annál szorosabban köteleznek a szórendezés állandó törvényei, mennél kevesebbek az eszközök, melyekkel a szavak egymáshoz való viszonyát és mondatbeli működését hangoztatni bírja”. Ennek az összefüggésnek a felismerését a nyelvtudomány Georg von Gabelentznek tulajdonítja, de Brassai már 9 évvel előtte — tehát már 1860-ban leírta fenti megállapítását, valamint azt, hogy a szavak egymáshoz és a mondatához való viszonyát három összetevő eredményeként értelmezi: a szórend („szófüzés”), a flexió, ill. ragozás és az accentus (Brassai 1860: 309—92).

Ma ugyanezt az összefüggést kell a tanulókkal közölnünk, mikor felhívjuk figyelmüket a következőkre: minél kevesebb olyan eszköz van a nyelvben, amely a szavak mondatbeli szerepét megmutatja, annál kötöttebb a szórend. Itt jó példa az angol, ill. német nyelvben az accusativus és dativus kötött helye. Ezzel szemben a magyar mindenféle esetet önálló morfémával jelöl, így a szórendnek más lesz a funkciója: a hangsúly (nyomaték) jelölése.²

² „... az angolban, ahol a meghatározott esetfunkciójú mondatrészek meghatározott mondatbeli helyet foglalnak el, a fókusz, azaz a nyomaték helye változik mondatról mondatra kommunikatív szándékainktól függően. A magyarban viszont, ahol a mondatrészek szintaktikai esetfunkciója az esetvégződésekből világos, a fókusz, tehát a szemantikai-fonetikai nyomaték helye között, s az elemek sorrendjét változtatjuk, hogy kommunikatív szándékainkat megvalósíthassuk” (É. Kiss 1983: 22).

1.3. Más szemszögből, de szintén a mondat felől közelíti meg a nyelvet Hadrovics László „A funkcionális mondattan alapjai”-ban, s könyve szintén nagy segítséget jelent a MID oktatásában. A mondatok vizsgálatánál a mondatrész szerinti elemzés helyett a szófajok jelentésviszonyaiból, a közlés tartalma és a grammatikai megformálás közötti összefüggésből indul ki. (Tulajdonképpen ezen az úton járt Adami Mihály 1764-es nyelvkönyvében, és ezt a módszert követik Bél Mátyás Sprachmeisterének 1774 után megjelent átdolgozásai is: a Rectio részben a hasonló jelentésű szavakat azonos vonzataik alapján sorolja azonos csoportba.)

A szavak jelentéskörének változása — bővülés vagy szűkülés — esetén már nem elég az igének — mint a mondat középpontjának — alapjelentését megadni, hanem körül kell határolni az alapszóval szintagmát alkotó determinánsoknak azt a körét, amelyek logikai vagy nyelvtani megkötöttségüknél fogva megférnek az adott alaptaggal. A gyakorlatban az ilyen szintagmalánccá alakult halmazokat érdemes összehasonlítani az idegen nyelv hasonló jelenségeivel, s az eltérésekre-egyezésekre fel kell hívunk a tanulók figyelmét.³

A hagyományos, mondatrész szerinti elemzés nyomja rá a bélyegét az összetett mondatok elemzésének ma uralkodó felfogására és gyakorlatára. Így az érvényben levő kategóriák szerint véletlenül sem találkozhat egymással pl. az okhatározói alárendelő mondat a következtető mellérendelő mondattal. *Azért ment el, mert fáj a feje. Fáj a feje, ezért elment.* — pedig a valóságban ezek nagyon is közel állnak egymáshoz.

Komoly problémát okoz a külföldieknek a kötőszók használata. Nem könnyíti ezt meg a MMNyR.-re épült osztályozás sem, amely pl. az *és, s, meg, azután* kapcsolatos és a *de, azonban, ellenben, viszont, pedig* ellentétes értelmű kötőszókat szigorúan elkülöníti egymástól. Ha tagmondatok viszonyai helyett az ellentét problematikája felől vizsgáljuk a következő mondatokat, rögtön érthetővé válik a kötőszók „rendbontó” viselkedése (id. Hadrovics; 179).

„Két diplomája van és nem tud elhelyezkedni.” (Móricz, Hagy. 310.)

„A leány nem szólt, de a tett beszélt.” (Jókai 29: III)

Az összetett mondatoknak a fenti megközelítés szerinti oktatására már példát is találunk egy jegyzetben.⁴

Ebből az újfajta szemléletből szinte önként adódik, hogy stilisztika és grammatika a nyelvtanításban elválaszthatatlan egymástól. A szóhasználat a hangulati hatás egyik összetevője, s éppen az elérni kívánt hangulat dönti el, hogy a szinonimák halmazából melyiket kell kiválasztanunk. S ahhoz, hogy választani tudjunk, természetesen tisztában kell lennünk egy-egy szó — mint a fenti példában a kötőszó — összes jelentésével, tartalmi-grammatikai-stilisztikai kötöttségével. Sajnos, a stilisztikát ma gyakran úgy kezelik, mint a nyelvtanulásnak többé-kevésbé elhanyagolható kérdését, utólagos simítást, amely nélkül még tökéletesen megértethetjük magunkat a tanult nyelven.

1.4. A kommunikációnak ugyan alapegysége a mondat, de szinte sohasem fordul elő olyan szituáció, amikor egymástól független, elkülönített mon-

³ L. még: Zsilka János munkái; Horváth Katalin: Transzformációs csoportok a magyarban. Nyelvtudományi Értekezések 115. Bp., 1983.; Jelentésszerkezet és szintaxis. A „Nyelvi mozgásformák dialektikája” kutatócsoport munkái 3. Bp., 1985.

⁴ Kálmán Péter—Kovács Mária—Magyar Péterné: Magyar nyelvkönyv. Orvosi Szakirány. NEI 1980.

datokban beszélünk. A MID oktatása során külön figyelmet kell szentelnünk a szöveg szerkesztésére, az önálló mondatok összekapcsolásának szabályaira. Rácz Endre (Rácz 1983) tanulmányában két elemi szövegegység összefűzésének grammatikai eszközeit vizsgálja. A kötőszók feladata két mondat összekapcsolása; a névmásoké az előre, ill. vissza utalás. E kettő — a kötőszók és a névmások használata — szorosan összefügg egymással. Külföldiek tanításakor nem szabad sajnálnunk a fáradságot és időt arra, hogy részletesen végigvegyük a közelre, ill. távolra mutató névmások felhasználásának eseteit. Alapelvként tisztáznunk kell, hogy az *az* (ill. minden távolra mutató névmás) valamilyen, eddig még nem említett tárgyra, körülményre utal, ezzel szemben az *ez* — vagyis minden közelre mutató névmás — már előfordult, megnevezett, vagy a szövegben rejtett formában meglevő körülményre, tárgyra stb. mutat. Rendkívül sok hibalehetőséget küszöbölünk ki, ha már kezdetben végigveszünk párhuzamos mondat sorokat. Pl.:

Jön a villamos.

*Az a villamos jön, amelyik
a Rákóczi úton jár.*

— még nem látom a villamost,
eddig még nem beszéltünk róla.

*Ha holnap orvoshoz mérs,
erre a villamosra szállj fel!*

— a villamos itt van előttünk.

Még jobban, világosabban megmutatható az összefüggés az ok- és célhatározó tanításánál:

Azért indult ilyen korán, hogy elérje a vonatot. A célt a második tagmondat tartalmazza; a beszélő előbb a tényleges cselekvést említi — s ez időben természetesen a később bekövetkező, a 2. tagmondatban célként jelölt cselekvés előtt játszódik le.

Korán indul a vonat, ezért (így) hajnalban kell indulnunk. Az első tagmondat megad egy cselekvést, amelyre a 2. tagmondat visszautal. Időben a 2. tagmondat cselekvésének meg kell előznie az elsőt.

1.4.1. Az egyeztetés grammatikai eszközeihez; a névmásításon,⁵ kötőszókon kívül odatartozik még a számbeli + értelmi egyeztetés is. A kötőszók és a névmások helytelen használatából — mint Rácz kimutatja (Rácz 1983: 252) — alanytévesztés, témavesztés és ún. „téves kapcsolat” — azaz a helytelenül használt névmás nem a kívánt mondatrészre utal — következhet be.

A számbeli és értelmi egyeztetés bemutatásánál ki kell térnünk azokra az esetekre, amikor az irányító tag gyűjtőnév — ilyenkor a hiányos szerkezetű mondat vagy tagmondat állítmánya többes számba kerül („*A tömeg éljenzt, majd elkezdtek énekelni*” id. Rácz, 1983: 255).

A határozottságbeli egyeztetés során különösen ott merül fel probléma, ahol a szövegben az előző tárgyra *azt* mutatónévmással utalunk. Ez a nagyon is gyakran előforduló mondat szerkezet kivételes, hisz ellenkezik egyrészt az előző pontban kifejtett megfigyeléssel — a már megnevezett dologra, cselekvésre a közelre mutató névmással utalok —, másrészt az ige tárgy szerinti egyeztetésének „határozottan ragozom az igét, ha a tárgy mellékmondat

⁵ A nyelvismeret magasabb fokán — különösen, ha a hallgató fordítással is foglalkozik — érdemes felhívunk a figyelmet a fókuszkiemelés és a pronominalizáció összefüggéseire. L. Pléh Csaba—Radics Katalin: „Hiányos mondat”, pronominalizáció és a szöveg. ÁltNyT. XI. 261–75.

van kifejezve, s kitett vagy kitehető utalószava az *azt*” szabályával (MMNy. 281).

Pl. — *Pincér! Kérek egy kávét!*
— *Én is azt kérek!*

1.4.2. A személybeli egyeztetés alapvető szabályainak megtanításán kívül érdemes rámutatnunk a magyar személyragok információgazdagságára. Nyilvánvaló, hogy egy szóalakban a magyar nyelv sokkal több adatot hordoz, mint az indoeurópai nyelvek. A személyragok szegényedési tendenciája magával hozza a kötőelemek gyakoribbá válását, ennek következtében ugyanazt a gondolatot több nyelvi eszközzel, azaz hosszabban tudom csak kifejezni. Az *emlégettem példa* szintagma ugyanazt fejezi ki, mint *a példa, amelyet emlégettem* szerkezet. Ugyanígy a *-ván, -vén* határozói igenév képzője ma már egyre ritkábban használatos, helyette legtöbbször *miután* kötőszóval bevezetett mellékmondat következik.

2.1. A szinkrón nyelvi rendszer mozgásai megmutatkoznak — mint ahogyan előbb utaltam rá — a jelentésváltozásokban — szűkülésben-bővülésben —, s ez gyakran megváltoztatja az alapszó vonzatkörét is. Már nem sorolhatjuk egyértelműen a szinkroniához a személyragok szegényedési tendenciáját, s ennek eredményeképp a kötőelemek gyakoribbá válását. Amikor a nyelv szinkrón rendszerét próbáljuk bemutatni, nem szabad teljesen kizárnunk magyarázatunkból a történetet sem, hiszen ez sokszor világosabbá, logikusabbá teszi a jelen nyelvi állapot megértését, s természetesebben érdekesebbé, ennél fogva jobban megjegyezhetővé az összefüggéseket.

A toldalékkolt főnevek látszólag „logikátlan” eseteinél segít, ha megemlítjük pl. a kétnyíltszótagos törvényt; a szórendi hibák jó részének pedig elejét vehetjük, ha felhívjuk a figyelmet a valóságos határozószók, határozóragok, névutók és igekötők történetileg szoros összefüggéseire, az igekötő és a valóságos határozószó, valamint a névutó és a határozóragok viselkedésének, funkciójának azonosságaira.

2.1.1. Komlósy András⁶ az igék között két figyelemre méltó csoportot határol el, az ún. hangsúlykerülő és hangsúlykérő igéket. A hangsúlykerülő igék: pl. *vmi vhol van, marad, található, húzódik, áll, fekszik, elterül; vki vmit vhol hagy, felejt, tart, talál* stb. a mondatban nem lehetnek hangsúlyosak. Nem mondhatjuk: **Péter van; *Budapest elterül*. Ezek elé az igék elé tehetünk határozott bővítményt, de semleges csak akkor marad a mondat, ha a határozott bővítmény az ige előtt van: *Péter a házban van*. (A hangsúlykerülő igék egyéb kritériumaival és a hangsúlykérő igékkel most nem foglalkozom.)

Molecz Béla 1900-ban írt tanulmányában érdekes jelenségre hívja fel a figyelmet: 1811-ből származó példamondata: *Meránia vagyon Tirolisban* (Budai Ésaías: Magyarország históriája a mohácsi veszedelemig. Debrecen 1811) ellentmond a Komlósy-féle elméletnek, hiszen itt a *vagyon* létige hangsúlyos. Másik példájában: *Az reggeli italt hívták aquavitának* szintén ez a helyzet (Molecz 1900: 43).

Tehát itt egy nyelvi tendenciának lehetünk tanúi, amelyet Simonyi (Nyr. 13: 359) így fogalmaz meg: „... mai nyelvünkben épen az a szokás, hogy, ha

⁶ Komlósy András: Hangsúlykerülő és hangsúlykérő igék a magyarban. Elhangzott 1985. áprilisban K. A. „Funkcionális és összevető nyelvvizsgálat” c. kollégiumán.

az ige tartalmának megjelölhetjük valamely általános irányát, s ha nem akarjuk éppen a folyamatosságot jelölni, akkor meghatározóképpen az ige elé, nyomatékos helyre tesszük az igekötőt, még akkor is, ha nem akarjuk különös nyomatékkal *e l l e n m o n d á s k é p p e n* kiemelni.”

Molecz 6 évvel később ezt szögezi le: „Az igéknek egy külön csoportja, általában igekötő nélkül állott, meghatározatlanul a régi magyar nyelvben. A gondolat teljes megértésére szolgált a mondat többi része: ez leginkább utána következett a nyomatékos igének. Későbbi korokban elkerülük az igének ezt a határozatlanságát azzal, hogy valami igekötőt tesznek elébe meghatározóul” (71).

„... mai nyelvünk tovább fejlődött, az ige elé meghatározót tesz, mely az ige fogalmát szűkebbre fogja, de éppen ezzel világosabbá, szabatosabbá, »határozottabbá« is teszi” (57).

Molecz Béla tanulmánya és Komlósy András kutatásai egy irányba mutatnak: az igék jelentéskörének bővülésével együttjáró tartalmi szegényedés szükségessé tette, hogy az ige maga mellé vegyen valamely meghatározó elemet, mely konkrétabbá teszi. Ez az elem elsősorban az igekötő, mely az igével jelentéstani és grammatikai egységet alkot — jelentését módosítja vagy új jelentést ad, nyelvtani vonzatát megváltoztat(hat)ja —, azaz (elő)képzőként viselkedik? (l. 1.1.7 É. Kiss 1979: 81).

2.1.2. A fenti folyamat alaposabb vizsgálata érdekében tegyünk rövid kitérőt, s nézzük meg az alábbi semleges mondatokat:

1. *Annā a konyhában főz.* /*Anna főz a konyhában.*
2. *Anna főzi a levest.*
3. *Anna ránéz Péterre.*
4. *Anna levest főz.*
5. *A kocka hat lapból áll.*
6. *Anna ír egy levelet.* /*Anna egy levelet ír.*

Az igék kiegészítőit leltárba véve a következő eredményt kapjuk: *a)* az 1., 3., 5. mondatban az alanyon kívül van a mondatban egy-egy határozó; *b)* a 2., 4., 6. mondatban egy-egy tárgy.

A mondatok jellemző szórendi viselkedését leírva a következőket állapíthatjuk meg: *α)* az 1. és 6. mondatban az ige kiegészítője az ige előtt és az ige után is állhat, a mondat semleges marad; *β)* a 2. és 3. mondatban a kiegészítő csak az ige után; *γ)* a 4. és 5. mondatban csak az ige előtt állhat (semleges mondatban).

A leltárt és a leírást összevetve a következő eredményre juthatunk: *x)* ha az ige kiegészítője határozó, az állhat vagy az ige előtt, vagy az ige után; *y)* ha az ige kiegészítője tárgy, az állhat vagy az ige előtt, vagy az ige után.

Úgy tűnik, ezen az úton járva még meglehetősen messze vagyunk az explicit szabály megfogalmazásától! Vagy mégsem? *x)* megállapítást tovább vizsgálva kitűnik, hogy az 1., 3. és 5. mondat határozója nem egynemű. Komlósy András (1985) és H. Molnár Ilona (1969) kutatásaira támaszkodva, Komlósy András meghatározását idézve különbséget tehetünk a mondatban a szabad határozók és a vonzatok között. Eszerint: a szabad határozók a mondat jelentéséhez annyival járulnak hozzá, amennyit alkotórészeik elsődleges jelen-

⁷ Bővebben l. Szili Katalin: Az igekötő és az igekötős ige mibenlétéről. Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből. 7. szám. Bp., 1985.

tésének az összege kitesz; amihez járulnak, az önmagában is teljes értékű mondat mind formáját, mind jelentését tekintve, s a határozót befogadó mondat jelentése nem változik, csak mennyiségileg kiegészül; használatuk nem kötődik szorosan a befogadó mondat valamely részének tulajdonságához. Ezzel szemben a vonzatok a mondatban nem szószerinti jelentésükben szerepelnek; nem mennyiségileg növelik az egyébként is kifogástalan mondat információtartalmát, hanem mondattá tesznek valamit, ami önmagában nem lenne teljes értékű mondat, vagy gyökeresen más jelentésű mondatot eredményeznek, mint a nélkülik megalkotott elemsorok; nem a mondat egészéhez járulnak, hanem mindig egy-egy mondatrészsel akotnak többé-kevésbé szoros egységet. Ennek a mondatrésznek a lexikai anyaga kívánja meg vagy teszi lehetővé, hogy megjelenjenek a mondatban, ez szabja meg formájukat. Egy határozóról izoláltan, a mondatból kiemelve nem lehet eldönteni, hogy melyik: szabatosan így kell az elnevezéseket használnunk: a mondat szabad határozója, az *X* ige vonzata.

Tehát a fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy az első mondat *konnyában* határozója szabad határozó, az ötödik mondat *hat lapból* határozója az *áll* ige vonzata. A harmadik mondat *Péterre* határozója olyan vonzat, amely tulajdonképpen igekötőtől meghatározott bővítmény.

Az *y*) megállapítást tovább látjuk, hogy a 6. mondat tárgya határozatlan névelős tárgy; a 4. mondat tárgya névelőtlen tárgy, amelyet az 1.1. pontban szerkezetagnak minősítettem; a 2. mondat tárgya határozott tárgy, amelyre az ige ragozása is utal.

A megállapításokat összevetve már csak arra a kérdésre kell megkeresnünk a választ, hogy *A*) miért azonos a szórendi viselkedése az igevonzatoknak és a névelő nélküli határozatlan tárgynak (6. és 4. mondat); *B*) a szabad határozónak és a határozatlan névelős tárgynak (1. és 6. mondat); *C*) az igekötőtől meghatározott határozónak és a határozott névelős tárgynak (2. és 3. mondat).

Semleges mondatokról lévén szó, amelyeknek szórendi szabályairól igen keveset tudunk,⁸ azt hiszem, a külföldiek magyartanításában az is nagy segítséget jelent, ha szabályként elmondjuk: *A*) esetben a határozó az ige előtt áll; *B*) esetben állhat az ige előtt és után is (de inkább az ige után áll); *C*) esetben az ige után áll.

Érdemes azonban felfigyelnünk arra, hogy az *A*), *B*) és *C*) szabály mennyire beleillik a Simonyi—Molecz—Komlószy féle megfigyelések vonalába! A szabályt a következőképpen fogalmazom meg:

Semleges mondatokban, ahol a határozó vagy tárgy az ige mellett meghatározó-pontosító szerepet kap, szerkezettag — ill. az ige, mint jelentésbeli egység része — lesz, ott megelőzi az igét (ugyanúgy, mint ahogyan a jelző a jelzett szót, az igekötő az igét). Ahol mondatfunkciós rész, ott pedig követi.⁹

⁸ „Minthogy a kiinduló szerkezet nem más, mint az az elméleti konstrukció, melyből a rokon, egymással transzformációs viszonyban álló felszíni szerkezetekből és a feltételezett transzformációs szabályokból tudunk visszakövetkeztetni. Tudomásunk azonban egyelőre a mondatok felszíni szerkezetéről és a transzformációs szabályokról is korlátozott, tehát még inkább az a kiinduló szerkezet esetében.” (É. Kiss.: A magyar mondat szerkezet generatív leírása. NytudÉrt. 116. Bp., 1983. 28).

⁹ Az itt megállapított szabályt hasznos lenne összevetni Kovácsné Réczey Margit (A nyomatéktalan mondatok optimális szórendje. Nyr. 102 [1985.]: 322—37) példanyagával.

2.3. További kutatásokat igényel a *C)* eset: a határozott tárgy, s az igekötőtől megszabott és a tárggyal váltakozni képes határozó egyaránt a cselekvés célját, irányulását mutatja.

A határozók és a tárgy hasonló viselkedése a tranzitív ige fogalmának H. Molnár Ilona (1969) javasolta kiterjesztését sugallja: a tranzitív igék csoportjához a tárgyas igéken kívül a kötelező vonzattal álló igéket is besorolja.

Ezt — ha a fenti szórendi csoportosítást elfogadjuk — már három tényező is alátámasztja: *a)* a határozós szerkezetek tárgyas szerkezetekké való átrendezésének lehetősége; *b)* bizonyos tárgy- és határozócsoporthoz hasonló szórendi viselkedése; *c)* az igeragozás átfedései — határozatlan tárgy esetén és tárgyat nem tartalmazó mondatokban egyikféleképpen, határozott tárgyat tartalmazó mondatokban másikféleképpen ragozzuk az igét. Ezen sajátosság miatt lényegretörőbbnek tartanám az általános és a határozott elnevezést (l. Lotz 1976 és Éder 1977).

A tárgy és a határozók érintkezése sokat segíthet a tárgy fogalmának tisztázásánál különösen olyan tanulók esetében, akiknek anyanyelvében tárgy egyáltalán nem vagy másként jelenik meg, mint a magyarban. A tárgyat különböző határozók mellé állítva felhívhatjuk a figyelmet közös vonásaikra és grammatikai különbségeikre. Pl.:

időhatározó és tárgy összefüggése:

aludt egy keveset — kevés ideig aludt

sétált egy nagyot — nagyon sokáig sétált

egy hetet pihent — egy hétig, egy héten keresztül pihent

módhatározó és tárgy összefüggése:

jót aludt — jól aludt

nagyot úszott — nagyon jól, sokáig, kimerítően úszott

nagyot nevetett — teli szájjal, teljes szívből nevetett

fok-mértékhatározó és tárgy összefüggése:

számhatározó

húzott egyet az üvegből — egyszer húzott az üvegből

lemaradt egy hosszal — lemaradt egy hosszal

valamit én is értek a zenéhez — valamennyire én is értek hozzá

tíz kilót hízott — tíz kilóval meghízott

Segítséget nyújtanak még Hadrovics (1969: 78—9) jelentéscsoportjai is, pl. hatást keltő igék, megvalósító igék, a hangadás általános igéi stb.

3.1. A nyelvtanulás kezdeti fokán különösen igényli a tanuló az explicit szabályokat, amelyekre támaszkodva nyelvi biztonságérzetre tehet szert. Természetesen nyilvánvaló, hogy kivétel nélküli szabályok nem léteznek, s a kivételeket a tanítás során az elért szintnek megfelelően kell adagolni, nem szabad sem említés nélkül hagyni őket, sem eltúlozni a fontosságukat. A szabályoknak egy idő után találkozniuk kell egymással, s így fokozatosan kibontakozik a tanulóban a nyelv összefüggő rendszere. Ez az oka annak, hogy a bevezető 3. és 4. pontjában felsoroltakat — az explicit szabályok szükségességét és a nyelv funkcionális-formai rendszerének — feltárását együtt tárgyalom.

A nyelvi adatok módszeres feltárása, „a variánsok mögött az egységek keresése a nyelvi funkcióban; az egységek közötti összefüggések, viszonyok,

az oppozíciós rendszerek kutatása; a nyelvi összefüggések pontos és szabatos leírása; az emberi nyelvre vonatkozó általános érvényű megállapítások . . . mind maradandó eredményei a strukturalizmusnak” — állapítja meg Lotz János (1966: 394) a strukturalizmus hatását elemezve. A strukturalista megközelítési módnak ezek a sajátosságai gyümölcsözően felhasználhatók a nyelvoktatásban is.

A nyelvi jelenségek oppozícióban való bemutatása szemléletesebbé, jobban megjegyezhetővé teszi a tárgyalt anyagot. Nem kell attól tartani, hogy a sok ellentétes információ összezavarja a tanulót. Már kezdetben tisztáznunk kell, rögtön párhuzamos példákon, egyszerre kell bemutatnunk pl. az általános — határozott ragozás kettősségét — a jelenséget úgysem egyik óráról a másikra kell a tanulóknak elsajátítaniuk. Van elég időnk a szabály megerősítésére, kibővítésére — és sokkal többet árt a helyes nyelvérzék kialakulásának a sok mesterkéltséget, kizárólag a tankönyv céljára összeállított szöveg, amelyben kinkszerű munkával igyekszik a szerző olyan szituációkat teremteni, ahol csak általános vagy csak határozott ragozású igealakokat használ.

A felszólító mód használatánál, a célhatározói mondatok bemutatásánál nagy segítség, ha rögtön mellette ott áll az okhatározói mondat:

Elment fogorvoshoz, hogy kihúzzák a fogát.

Elment fogorvoshoz, mert fáj a foga.

Ha kellően aláhúzzuk a már bekövetkezett cselekvés és a csak a jövőben bekövetkező, célként kitűzött cselekvés közötti különbséget, akkor nem okoz olyan nehézséget a módhatározói mellékmondatoknál, hogy az ige hol felszólító, hol kijelentő módban áll (l. még 1.4.):

*Jobb ez az írógép annál, semhogy kiselejtezsem!
mintsem*

*Jobb ez az írógép annál, mintsem gondold!
gondolnád!*

A közös pont tehát a célhatározói és módhatározói alárendelt mondatok igemódhasználatában, amely tendenciaként érvényesül:

bekövetkezett cselekvés — kijelentő mód (esetleg feltételes);
jövőben bekövetkező cselekvés — felszólító mód
(Vö. Brassai 1860: 352, a conjunctivusról.)

3.2. Kizárólag oppozícióban lehet bemutatnunk a magyar szórend alapvető törvényszerűségeit. A hangsúlyozott — nem hangsúlyos mondatrészek, az igekötő helye nélkül nem magyarázható meg. Amíg a tanulás első lépéseinél a semleges mondat szórendjében megfigyelhető tendenciát nem akarjuk kimerítően bemutatni (l. 2.1.2.);, segíthet a nem éppen tudományos pontossággal megfogalmazott jótanács: „Ha nem biztos egy mondat szórendjében, hangsúlyozzon egy mondatrészt!”

A generatív grammatika célja modellálni a beszélőnek és a hallgatónak azt a képességét, amellyel meg tudja különböztetni egymástól a jó és rossz mondatokat. Ehhez véges számú szabályt kell keresni (vö. Károly 1969: 16).

Ezeknek a szabályoknak a megfogalmazása természetesen hallatlan segítséget jelentene a nyelvoktatásban. A jelenlegi szinten azonban — gondolok itt a levezetések bonyolult műveletére — inkább a részeredmények között érde-

mes körülnéznünk. Utalnék itt a szórend kutatásában elért eredményekre, a Fogarasi—Brassai-féle hagyomány felélesztésével a fókusz és kontrafókusz fogalmának részletekbe menő tisztázására, az univerzális kifejezések viselkedésének kutatására.¹⁰ Erről a területről ragadnék ki egy példát, amely igazolja a tételt: az előbb különálló, explicit szabályok bizonyos pontokon érintkeznek, s az egyre sűrűsödő érintkezések nyomán kirajzolódik a részrendszerek összefüggő hálózata, a nyelv rendszerszerű felépítése.

É. Kiss Katalin kandidátusi értekezésében (É. Kiss 1979), valamint „A magyar mondat szerkezet generatív leírása” c. tanulmányában részletesen foglalkozik az univerzális kifejezések — s köztük a *mind* előtagú névmások — szórendi kötöttségével. A fókuszkiemelés szabályait leírva megállapítja; „Az X V ConV sorban ... az X elem ... csakis emfatikus mondatrész lehet, tehát ellentétező, kontrasztív jelentés kapcsolódik hozzá. Ez viszont kizárja az univerzális kvantálás lehetőségét, hiszen egy osztály valamennyi elemét vagy valaminek az abszolút fokát nincs mivel szembeállítani” (É. Kiss 1979, 115).

Más oldalról indul el Vörös József (Vörös 1973) „Az igekötő szórendjének mondatjelentés-megkülönböztető szerepe” c. cikkében (Vörös 1973). Megállapítja, hogy ha névelő nélküli határozatlan alany esetén az igekötő az ige után kerül, a mondatban határozatlanság-fogalom lép be:

1. *Hazajöttek a hadifoglyok.*

Jöttek haza hadifoglyok is.

Ezt a jelenséget már Simonyi is észrevette, s részelő szórendnek nevezte. Athenaeum-beli cikkében hasonló példákat Fogarasi is hoz, de magyarázatot nem ad (Fogarasi 1838: 21).

É. Kiss megfigyelése — hogy univerzális jelentésű mondatrészt nem lehet hangsúlyozni — itt más szempontból kap megerősítést. Mivel semleges mondatban az igekötő az ige után kerülve az ige vonzatának határozatlan, bizonytalan jelentést ad, az univerzális kifejezés belső szemantikájával nem fér meg a bizonytalanság fogalma. É. Kiss fent idézett meghatározását kiegészíteném azzal, hogy univerzális kifejezés sem hangsúlyos pozícióban, sem semleges mondatban nem kerülhet az igekötő s ige elé (tehát az X V ConV sorban X helyére).

Kiefer Ferenc megállapítása (Kiefer 1983: 146) — az aspektust nem az ige szemantikájához, hanem a mondat tulajdonságaihoz kötötte — megerősítést nyer, hiszen az igekötőnek az ige után kerülésével esetenként az alany (*Jöttek haza hadifoglyok*); a tárgy (*Hoztam fel bort*) bizonytalanságát, s ha van a mondatban időhatározó (*Jöttek már haza hadifoglyok*), a mondat időbeli határozatlanságát jelöli.

Vörös megfigyelése: „Ha az igekötő szerepe elsősorban az ige perfektivizálása, a tárgyalt inverziós típus helyett inkább egyszerű igét mondunk. *Olvasott el hosszabb műveket is*, helyett *Olvasott hosszabb műveket is*” (Vörös 1973: 421). Ezt így egészíteném ki:

Ha az igekötő az ige irányát jelzi, kapcsolatos mellérendelő mondatok esetén az ige után álló igekötő az első mondat cselekvésének lefolyását nagyon is konkretizálja, pontszerűen a második tagmondat cselekvése elé helyezi:

¹⁰ L. még Szabolcsi Anna, Kenesei István kutatásait

Lépek be a kapun, hát a fejemre esik egy tégl.
Veszem elő a pénztárcám, s látom, nincs benne egy fillér sem.
 (Vö.: Simonyi 1894.)

A fent vázolt esetben tehát két, egymástól meglehetősen távol eső részrendszer, az aspektualitás és a szórend találkozott egymással.

3.2.1. Ide sorolhatjuk még a beszéd két elemi egységének összekötő eszközeként használt jelenséget, amelyet szintén Vörös elemez cikkében (vö. 1.4.1.): „Ha a mondat egyetlen igéből áll, nemcsak az alanyi és tárgyas ragozás eltérése, hanem a szórend is jelzi a beleértendő tárgy határozottságát, ill. határozatlanságát.

Behozta (a fát).
Hozott be (fát).

Amikor a tárgyas ragozás igealakja egyezik az alanyi ragozásával, ige-kötős igénél a szórend egymaga tölti be a megkülönböztető jel szerepét a tárgy határozottságának vagy határozatlanságának jelzésére.

Behoztam (a fát).
Hoztam be (fát).

Első és második személyű tárgy esetében:

Elfogyott a benzinem, de Péter hozott. (benzint)
Elfogyott a benzinem, de Péter hozott haza. (benzint)
Elfogyott a benzinem, de Péter hazahozott. (engem)”
 (Vörös 1973: 421).

A fenti példák alapján ezek után az egyeztetés grammatikai eszközeihez (1.4.1.) a névmásításon, kötőszókon, számbeli, értelmi, határozottságbeli egyeztetésen kívül bátran odasorolhatjuk az igekötő és az ige sorrendjének szabályszerűségeit is.

3.3. A születendő leíró nyelvtenban az explicit szabályoknak utalniuk kellene az egyes grammatikai jelenségek gyakoriságára is. Károly Sándor produktivitas-nyelvtenában részben a generatív grammatikák kritikájaként felveti ezt a főként a szóképzésből ismert fogalmat (Károly 1971).

Az egyes képzők funkcióinak tisztázásakor természetesen megemlítjük, hogy a képző mennyire gyakori — de ezzel még korántsem „foglaltuk szabályba a nyelvérzék” — azaz nem tudja a tanuló, hogy az azonos funkciójú képzők közül adott esetben melyiket válassza. Egyelőre messze vagyunk még attól, hogy az *ul*, *-ül*; *-odik*, *-ödik* képzők gyakoriságát szabályba foglaljuk, de ma már szabályként tudjuk közölni a tanulóval pl. a nemrég még a megfoghatatlan nyelvérzékre bízott döntést: az időhatározó kifejezési eszközei közül melyek azok, amelyek befejezett, s melyek azok, amelyek folyamatos cselekvéssel állhatnak.¹¹ Ahol nincs világos alaktani kötöttség, ott — mint jelen példánk nál — az aspektusbeli egyezésre kell a figyelmet fordítani; vagy — mint a semleges mondatok szórendjének kérdésénél (2.1.2) — meg kell keresnünk a nyelv belső mozgásának azt a tendenciáját, amelybe a keresett jelenség beleillik. Az új típusú nyelvreírásban túl kell lépünk azon a gyakorlaton, hogy a szabály egyet jelent a morfológia eszközeinek pontos számbavételével, regisztrálásával.

¹¹ Hegedűs — Kálmán — Szili: Magyar nyelv 1. (megj. alatt).

A produktivitási szabályokba beleférnek időnként statisztikai adatok is — nem elég az új szerkezetet megtanítanunk, használatának gyakoriságára is ügyelnünk kell. Ezzel kiküszöbölhetjük az oly sokszor előforduló, „nyelvtanári logikánknak” ellentmondó eseteket: bizonyos, a nyelv rendszerébe világosan beletartozó, levezethető grammatikai formákat egyáltalán nem használunk. Pl.: *Kiéi ezek a könyvek?* S ugyanakkor a régies igei-igenévi szófajú jelzők: *esőverte, napégette* a mindennapi életben a vártnál sűrűbben fordulnak elő.

Csínján kell bánnunk a transzformációs gyakorlatokkal is! A nyelvtani-jelentésbeli szinonimák alkalmat adhatnak grammatikai struktúrák pontos egybevetésére, részazonosságuk és különbözőségeik bemutatására, de a kedvükért nem szabad eltekintenuünk a nyelv alapvető ökonomiájától: nem véletlen a szinonim szerkezetek, alakok egymás mellett élése! Használatuk különbözőségére megintcsak alapos produktivitási vizsgálat deríthet fényt.

4.1. Belelapozva Lotz János „Első grammatikai felfogásomról” c. írásába (1976: 111—20), szigorú figyelmeztetésként intenek e sorok: „Az anyag feldolgozásában a legszigorúbb következetességre törekedtünk. Egyetlen tény sem fordulhat elő kétszer, s minden egyes ténynek csak egyetlen helye lehet a rendszerben. Még abban az esetben is, ha ez látszólag nem így van, csupán arról van szó, hogy határesetekkel állunk szemben, vagy hogy nyomdatechnikai okokból valamilyen kérdés egymás melletti párhuzamos tárgyalása nem volt lehetséges. A tartalomjegyzék a belső, szisztematikus összefüggést mutatja, nem pedig a téregymásutániságot” (113).

Bizony, dolgozatom összeállítása közben nemhogy kétszer, de számtalanszor találtam magam szemben ugyanazzal a nyelvi jelenséggel — s hol van ez a dolgozat egy átfogó, mindenre kiterjedő nyelvéírástól! A „déja vu” véleményem szerint a nyelvéírásban nem hiba, nem érzéki csalódás: egy-egy nyelvi tény a valóságban is több részrendszerbe tartozik bele, s a tények és összefüggések együttese adja a nyelv rendszerét.

A tanításhoz felhasznált nyelvéírásnak különösen meg kell ragadnia minden összefüggést és részösszefüggést ahhoz, hogy a nyelvet a maga logikus, ugyanakkor esetleges, egységes, de egyúttal több rétegből álló mivoltában bemutassa. A leíró nyelvtan sorakoztasson fel egy egész eszköztárat ahhoz, hogy a tanárnak legyen miből kiválasztania a legcélravezetőbb utat-módot!

4.2. Dolgozatomban igyekeztem felhívni a figyelmet több, már meglevő, s a majdani leíró nyelvtanban felhasználható eredményre. Ezek a következők:

- a mondatnak mondatfunkciós részek és szerkezettagok szerinti elemzése (1.1);
- a jobbra és balra épülő, a szabad és kötött szórendű nyelvek különbsége (1.3);
- az egyeztetés típusai és eszközei (1.4.1, 3.2.1);
- a szófajok jelentésviszonyainak és grammatikai viselkedésének összefüggése (1.3);
- a szórend és az aspektualitás összefüggése (3.2).

Emellett megpróbáltam rámutatni néhány olyan tendenciára, összefüggésre, amelyeken továbbhaladva, amelyeket tovább kutatva újabb, az oktatásban eredményesen felhasználható szabályszerűséghez juthatunk. Pl.:

- az ige jelentésváltozásának és a semleges mondat szórendjének összefüggései (2.1.1);

a tárgy és a határozók kapcsolata (2.3);
 a felszólító és kijelentő mód oppozíciójának logikai kapcsolata (1.4; 3.1);
 az igekötő és az ige sorrendjének szerepe az egyszerű és a mellérendelő mondatok aspektusában; az univerzális kifejezések szórendje (3.2);
 a produktivitási vizsgálatok eredményeinek felhasználhatósága a tanításban (3.3).

Szeretném, ha az itt összegyűjtött megfigyelések, eredmények egyre több, a születendő nyelvleírás szempontjából gyümölcsöző kutatáshoz adnának néhány újabb ötletet, lendületet.

Irodalom

- Adámi Mihály: Ausführliche und neuerlauterte ungarische Sprachkunst. Bécs, 1746.
 Arany János: A szórend. ÖM. XI. 528–30; A magyar jelentő mondatról. ÖM. XI. 583–86.
 Brassai Sámuel: A magyar mondat. Magyar Akadémiai Értesítő. A Nyelv- és Széptudományi Osztály Közlönye I. 1860. 279–399.
 Deme László: A beszéd és a nyelv. Bp., 1976.
 Éder Zoltán: A magyar igealakok személyes névmási tárgyhatározottsága. NytudÉrt. 104. sz. 1977., 289–98.
 Éder Zoltán: Fejezetek a magyar mint idegen nyelv oktatásának történetéből. Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből. 2. sz. 1983.
 Éder Zoltán—Kálmán Péter—Szili Katalin: Sajátos rendező elvek a magyar mint idegen nyelv leírásában és oktatásában. Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és hungarológia köréből. 5. sz. 1984.
 É. Kiss Katalin: A magyar mondat szerkezet generatív leírása. NytudÉrt. 116. sz. 1983.; A magyar szintaxis egy transzformációs megközelítése. Kandidátusi értekezés. 1979.
 Fogarasi János: „Εἴρηκα”. Athenaeum II. 1838. 13: 193–8; 16: 241–9; 19: 289–97.
 Hadrovics László: A funkcionális magyar mondattan alapjai. Bp. 1969.
 Hegedűs Rita—Kálmán Péter—Szili Katalin: Magyar nyelv I. (Egyetemi jegyzet. Tankönyvkiadó. Megjelenés alatt)
 H. Molnár Ilona: Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra. ÁltNyT. VI. 196, 229–70.
 Jolanta Jastzebska: A tárgyas ragozás használata — idegen szemmel. Nyr. 102 [1985.]: 306–10.
 Károly Sándor: A generatív nyelvtan kapcsolata a produktivitás és a szinonimika vizsgálatával. MNy. 67 [1971.]: 270–80.
 Kiefer Ferenc: Az előfeltevések elmélete. Bp. 1983.
 Kovácsné Réczai Margit: A nyomatéktalan mondatok optimális szórendje. Nyr. 102 [1985.]: 322–37.
 Komlósy András: Próbafejezet a vonzatok és szabad határozók az egynemű mondatokban c. téma anyagából. (Kéziratban)
 Lotz János: Das ungarische Sprachsystem. Stockholm 1949.; Egy nyelvtani modell. MNy. 63 [1967.]: 394–408.; Szonettkoszorú a nyelvről. Bp. 1976.
 Molecz Béla: A magyar szórend történeti fejlődése. Bp. 1900.
 Rác Endre: Egyeztetés és szöveggrammatika. Tanulmányok a mai magyar nyelv szó-készlettana köréből. Bp. 1983. 249–96.
 Simonyi Zsigmond: „Fordul elő” Nyr. 13 [1894.]: 356–64.
 Szanyi Gyula: Német nyelvkönyv I. Bp. 1984.
 Szili Katalin: Az igekötő és az igekötős ige mibenlétéről. Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből. 7. sz. Bp. 1985.
 Vörös József: Az igekötő szórendjének mondatjelentés-megkülönböztető szerepe. Nyr. [1973.]: 427–000.

Hegedűs Rita

A világos gondolatközlés néhány jellemzője kisiskolások elbeszéléseiben

Átélt események elmondása látszólag egyszerű fogalmazási művelet, hiszen a gondolatmenet valójában asszociációs sor: a történet kezdő láncszemének felidézése maga után vonja a többi mozzanat felidéződését is. Ha azonban a fogalmazás a közlés szándékával készül, akkor a mondanivalót az olvasó számára kell alakítani, s ez a fogalmazótól más nyelvi magatartást kíván. A szerzőnek maga elé kell képzelnie olvasóját, a történetet minden részletében tudatosan és pontosan rekonstruálnia kell, majd nyelvi eszközökkel újra kell alkotnia úgy, hogy az az olvasó számára is világos, félreérthetetlen legyen.

Mindez a 8–10 éves tanuló számára elég nehéz feladat. Ha olvasóját pontosan tájékoztatni akarja valamilyen eseményről, akkor mindenekelőtt arra kell törekednie, hogy mondanivalóját racionális rendben adja elő. Ezen túl figyelembe kell vennie azt is, hogy az olvasó „... még bizonyos távolságban van attól a tárgytól, amit a fogalmazó előadása nyomán fog megismerni...” (Baranyai Erzsébet—Lénárt Edit: Az írásbeli közlés gondolkodáslélektani vonásai. Akadémiai K. Bp., 1959. 251). Ezért a fogalmazás készítőjének is távolságot kell létesítenie maga és az előadandó tárgy között, és úgy kell lépésről lépésre kifejtenie mondanivalóját, mintha maga is akkor ismerné meg.

Baranyai Erzsébeték fentebb idézett munkájukban ezt a távolságot teremtő magatartást személytelen hangnak nevezik. Ezzel állítják szembe a személyes hangot, amelyről akkor beszélhetünk, ha a fogalmazó nem veszi fel az olvasó szempontját, nem teremt távolságot maga és tárgya közt, hanem azzal egybeolvad.

Itt kell megjegyezni, hogy a *személytelen hang* kifejezés a köznyelvben mást jelent, mint Baranyaiék szóhasználatában. A köznyelvben negatív értelemben használjuk az olyan megnyilatkozások minősítésére, amelyekből hiányoznak az egyéni nyelvhasználat jellegzetességei. A *személyes hang* pedig — a köznyelvi értelmezés szerint — azokat a fogalmazványokat jellemzi, amelyekben a szerző az olvasóhoz szól, és sikerül is vele közvetlen kapcsolatot teremteni a szöveg segítségével. Tudnunk kell azonban, hogy minden írásos szövegformálás személytelenebb a szóbelinél, hiszen jelen nem levő címzetthez szól. Ez a tény — akár tudatában van ennek a szerző, akár nincs — szükségképpen feltételezi, hogy eltávolodjon valamelyest beszéd tárgyától. A körülményeskedő, nehézkes nyelvezetű és a jól érthető fogalmazványok is magukban hordják a fogalmazónak ezt a távolságot teremtő magatartását. Csak az előbbiek a személytelenség szélsőséges formáját jelentik, az utóbbiak viszont az ún. arany középutat, a személytelenség ideális esetét.

Ezek után nézzük meg, hogy ez a jó értelemben vett személytelen hang milyen formában nyilvánul meg az általam vizsgált fogalmazásokban!

1. Mindenekelőtt abban, ahogyan a fogalmazó az általa elbeszélt történetben a szereplők beszédét (dikcióját) kezeli. Az elbeszélő a szereplők beszédét valamilyen formában reprodukálja, mégpedig vagy egyenes beszédként, szó szerinti idézetként (oratio recta), vagy függő beszédként, tartalmi idézetként (oratio obliqua).

A 3–4. osztályos tanulók gyakran használják fogalmazásaikban mind az egyenes, mind a függő beszédet. Az alábbi fogalmazásrészletben a Téliapó szavait közvetíti egyenes beszédként az író:

„... Amikor abbahagyta, hozzánk fordult. Kedves gyerekek! Messzi útról jöttem, Meseországából. Tudtam, hogy van itt egy harmadik osztály. Hát eljöttem meglátogatni titeket. Hoztam nektek egy kis ajándékot is...” (N. J. 3. o., Látrány).

Helyesírási szempontból ugyan nem hibátlan a megoldás — hiszen hiányzik az idézőjel és az idézet előtti kettőspont —, de az elbeszélő és a szereplő hangja jól elválik egymástól, s az olvasó pontosan tudja, kinek a szavait olvassa.

A következő részletekben a függő beszéddel találkozhatunk:

„... Megígérte, hogy jövőre is eljön” (az előbbi fogalmazás befejezése).
 „... Egyik nap apukám nagy örömmel jött haza, és azt mondta, hogy megkaptuk a családi beutalót Sopronba...” (J. É. 4. o., Kaposvár).

Ha azonban az elbeszélő szavai nem válnak el a szereplők szavaitól, zavar támad. Olykor félreértés is keletkezhet, s ilyenkor beszélhetünk személyes hangról. A következő fogalmazásrészlet azt az esetet mutatja, amikor kissé nehéz eldönteni, hogy éppen ki beszél.

„... A Mikulás megkérdezte a gyerekeket, hogy szerettek-e fogat mosni. Igen, szeretünk. Piros volt a ruhája...
 És megígérte, hogy jövőre is eljövök” (K. I. 3. o. Látrány).

Az idézet első mondatában még nem is annyira zavaró a személyes formára való áttérés, ugyanis némi helyesírási javítás után — kettőspont, idézőjel kitétele — a mondat második mondategységét egyenes beszédnek minősíthetnénk, s így már személytelen lenne a hang. A második mondatról természetesen tudja az olvasó, hogy az a gyerekek válasza, mégis hiányolja az idéző mondatot (*felelték* vagy *válaszolták*), ugyanis így volna teljes értékű a közlés, így válna el az elbeszélő hangja a szereplőkétől. Leginkább a fogalmazást befejező mondatban zavaró az, hogy az elbeszélő nem választotta el magát a történetben szereplő többi személytől. Előzőleg ugyanis még egy kramposz is szerepelt a fogalmazásban, és így az olvasó törheti a fejét, hogy ki tette az ígéretet: a Téliapó, a segítőtársa vagy az elbeszélő — mint erre az idézett mondat igéjéből következtetni lehet.

2. A személytelen hang abban is megnyilvánul, hogy a fogalmazó a mondanivaló kifejtése közben tájékoztatja-e olvasóját, hogy ugyanarról van-e szó, amiről az előbbieken, vagy megváltozott a tárgy. Azaz: a történet elmondása során időről időre azonosítja-e a résztárgyakat; a változó szereplők, helyszínek stb. azonosításával segíti-e az olvasót a megértésben? Ha a fogalmazó erről megfigyelt, az olvasó félreértheti a közölteket. Ezt szintén személyes hangnak minősíthetjük, mert a fogalmazó nem az olvasó szempontjából formálta mondanivalóját. Mint pl. az alábbi fogalmazásrészlet írója:

„Énekekkel vártuk. A csengőt felhúzta és szépen csilingelt. Amikor abbahagyta, hozzánk fordult...” (N. I. 3. o., Látrány).

A fogalmazás további részéből kiderül ugyan, hogy a télapó ünnepélyről van szó, tehát a Téliapót várták, ő muzsikált. Azonban míg ezt fel nem fedezi

az olvasó, a következő kérdések merülnek fel benne: Kit vártak? Ki húzta fel a csengőt? Ki és mit hagyott abba? S talán még az is, hogy ki vagy mi csilingelt. A Téalapó vagy a csengő? A fogalmazó tudja, miről van szó, de nem veszi figyelembe az olvasó tudatlanságát. S mivel a saját tudása szempontjából fogalmaz, az ilyen magatartás személyes hangot eredményez.

Ha a fogalmazás a közlés tudatával készül, akkor az olvasót állandóan tájékoztatni kell mindazokról a dolgokról, cselekvésekről, helyszínekről, szereplőkről stb., amelyekről az elbeszélés szól. S mivel ezek az előadás folyamán változhatnak, a fogalmazónak gondoskodnia kell azonosításukról. Ha ugyanis az egyik tárgy összeolvad az utána következővel, az olvasó azt hiheti, hogy az új tárgyról szóló megállapítás az előzőre vonatkozik. (L. fentebb a Téalapó és a csengő csilingelése.) A félreértés elkerülése végett olyankor is meg kell nevezni a résztárgyat, ha azt ki is lehetne találni. (L. fentebb: az „Énekekkel vártuk” mondatból kitalálható a Téalapó, mégis szükségét érezzük a megnevezésnek.)

A beszéd tárgyának azonosítása többféleképpen történhet. Megoldásának nyelvi eszközei részben a szöveg jelentés szintű kapcsolóelemeiből, részben pedig a grammatikai kapcsolóelemek közül valók. Ezeknek a következő típusaival találkoztam a tanulók fogalmazásaiban *a)* részben vagy teljesen megismételt szavak, szószerkezetek; *b)* a beszéd tárgy megnevezésére használt szavaknak szinonimával való helyettesítése; *c)* személyre, helyre stb. történő utalással (névmással, névmási határozószóval stb.).

3. A személytelen hang következő megnyilvánulási formájának Baranyai Erzsébeték az utalások egyik fajtáját, a közeli-távoli utalások csoportját tartják. Ha a történet elbeszélése a közlés tudatával készül, akkor a fogalmazónak valóban szüksége is van ilyen utalások alkalmazására. Részben azért, hogy a maga és tárgya közti távolságot megtartsa, részben pedig azért, hogy a szöveg-időben is tájékoztassa olvasóját.

Mint az előzőekből kitűnik, a szövegfolytonosság megteremtésének nyelvi eszközei közül az utalásoknak sajátos szerepük van. Szükségesnek látszott, hogy a közeli-távoli utalásokat részletesebben is vizsgáljam. A következő típusait sikerült elkülönítenem a fogalmazásokban:

a) A személytelen hang megnyilvánult akkor, amikor a fogalmazás írója maga beszélt, és a maga, illetve tárgya közti távolságot távoli utalásokkal fejezte ki. Pl. a cselekmény helyére utalt:

„A nyáron a családdal Sopronban nyaraltunk.

Ott voltak az unokatestvéremék is . . .” (V. A. 4. o., Kaposvár).

„Elhatároztuk, hogy meglátogatjuk a debreceni rokonokat. Késő este értünk *oda*, ezért engem és húgomat azonnal aludni küldtek . . .” (T. I. 4. o., Siófok).

Időre utal:

„. . . Bejelentettük, hogy lemegyünk a vízpartra fürödni.

Azon a napon nagy szél fújt . . .” (O. B. 3. o., Somogyudvarhely).

b) Kifejeződött a személytelen hang a közeli-távoli utalásokban akkor is, amikor a fogalmazó a történet valamelyik szereplőjének beszédét idézte. Ilyenkor — főleg abban az esetben, ha az egyenes beszédként történt — a sze-

replő szempontjából aktuálisnak tekintette a szóban forgó helyet és/vagy időt, és ezt közeli utalással fejezte ki. Pl.: „... Hallottam, hogy van *itt* egy harmadik osztály...” (N. J. 3. o., Látrány); „... Hallottam *ennek* az osztálynak is a hírét...” (P. B. 3. o., Barcs); „... Egyik nap apukám *így* szólt hozzánk...” (K. V. 4. o., Kaposvár).

c) Az utolsónak idézett példa átvezet a közeli-távoli utalások harmadik válfajához. Ezt a szövegidő szempontjából történő utalások alkották. Az utalás mindhárom iránya megtalálható volt a gyerekek fogalmazásaiban. „... Hirtelen megfogtam anyu kezét, és görcsösen szoritottam. *Erre* anyukám fölnevetett...”. Az *erre* utalószó itt jelenre utal (deixis), ugyanis a szövegidő szempontjából az előtte álló mondatra, mint jelenre vonatkozik.

A fogalmazás így folytatódik: „... fölnevetett és *azt* mondta, ha csendben maradok, megláthatom, hogy mi kopog...” (T. Á. 3. o., Barcs). A tanuló az anya szavait függő beszédként idézi, de az idézetet megelőzi a mutató névmás, ezért indokolt a távolra mutató változat alkalmazása. Ha viszont egyenes beszédként idézi, akkor pedig a közeli utalás a helyes forma. „Egyik nap apukám *így* szólt hozzánk: Ha akartok, vasárnap eljöhetnek velem horgászni a Desedára...” (K. V. 4. o., Kaposvár).

Az utóbbi két példában az előreutalással (katafora) találkoztunk. Akadt példa a hátrautalásra is (anafora):

„A télen megígérte apu, hogy ha jó lesz a bizonyítványom, elmehetek nyaralni a nagyihoz Villányba... A bizonyítványom 4,7 lett, és apukám betartotta *azt, amit* ígért...”. (V. Cs. 4. o., Kaposvár).

Az *azt* utaló szó részben visszautal az első mondategész tartalmára, részben pedig a kötőszóval együtt az utána álló mondategység tartalmára is utal, tehát itt kölcsönös utalással állunk szemben.

Az eredmények a számok tükrében

A személytelen hang és a közlés tudata a dikció alapján

380–380 fogalmazást vizsgáltam meg ebből a szempontból. A dikció valamelyik formájával (vagy mindkettővel) a 3. osztályban 245, a 4.-ben 308 fogalmazásban találok. Ez a dolgozatoknak 61,8, illetve 81%-a. A dikció előfordulása: 3. osztályban 632, 4. osztályban 845. Megszámláltam az egyenes és a függő beszéd helyes és helytelen előfordulásait is, és az így kapott adatokat a következő táblázatban foglaltam össze:

	3. osztály		4. osztály	
	szám	%	szám	%
1. Jól kezeli a dikciót az egyenes beszédben	142	22,6	197	23,3
2. Jól kezeli függő beszédben	238	37,6	302	35,7
3. Keveredik az elbeszélő és a szereplő hangja	252	39,8	346	41,0
Összesen:	632	100	845	100

A táblázatból jól leolvasható, hogy a személytelen hang a dikció alapján a két osztályban körülbelül azonos mértékben nyilvánul meg. Sem az egyenes beszéd, sem a függő beszéd alkalmazásában, sem a hibázásban nincs számottevő különbség a gyerekek teljesítményében. És ez azt jelzi, hogy a mondani-való kisebb részleteiben képesek az olvasó szempontjainak figyelembevételére.

A személytelen hang és a közlés tudata a beszéd tárgy azonosítása alapján

Mivel e dolgozat terjedelme nem teszi lehetővé, hogy a szöveg kapcsoló-elemeivel részletesen foglalkozzam, csak két kategóriát állítottam fel.

	3. osztály		4. osztály	
	szám	%	szám	%
1. Valamilyen módon azonosítja tárgyát	80	21	133	35
2. Nem azonosítja következetesen	300	79	247	65
Összesen:	380	100	380	100

Amint az adatokból kitűnik, a tanulók többsége nem tudta megvalósítani a mindenkor beszéd tárgy következetes azonosítását. Ennek több oka is lehet, amelyek közül talán a legfontosabbak a következők: 1. Az olvasókönyvi szemelvények nyelvi elemzése közben a tanítók nem fordítanak elég gondot a szövegbeli szinonimák vizsgálatára. 2. A fogalmazástani tanítás egyik babonája a szóismétlések kerülése. 3. A gyerekek nem ismerik eléggé a névmások szöveg-tani szerepét.

A közlés tudata és a személytelen hang a közeli-távoli utalásokban

Az utalásoknak e speciális formájában csak a mutató névmással és a határozószókkal megoldott közeli-távoli utalásokat vettem számba. Ilyen utalást összesen 3292-t találtam, ebből 3.-ban 1465, 4.-ben 1827 fordult elő. Egy-egy fogalmazásra tehát átlagosan 4,7 ilyen utalás esett. A közeli-távoli utalásokat aszerint csoportosítottam, hogy milyen szövegrészletben fordulnak elő. Így három típust kaptam: a) elbeszélő részletben előforduló utalások (itt a fogalmazó maga beszél az eseményekről); b) beszéltető részletben előforduló utalások (ide soroltam az egyenes beszédet idéző mondatával együtt); c) szövegidő szempontjából történő utalások (ide vettem a függő beszédbeli utalásokat és azt a néhány esetet, amikor a fogalmazó valóban a saját szövegére utal).

Csoportosítottam az egyes típusokban az utalásokat aszerint is, hogy mire vonatkoznak. Így ismét három kategóriát állítottam fel: a) helyre, b) időre, c) a cselekvés módjára vonatkozó utalások. A szövegidő kategóriában pedig megkülönböztettem az előre, hátra és a jelenre utalást.

Adataimat a következő táblázatban foglaltam össze.

	3. osztály			4. osztály		
	összesen	helyes	helytelen	összesen	helyes	helytelen
1. Elbeszélő részletben	746			895		
a) helyre utal		301	63		433	98
b) időre utal		348	89		213	105
c) a cselekvés módjára utal		23	16		32	14
2. Beszéltető részletben	203			321		
a) helyre utal		78	19		122	32
b) időre utal		63	35		114	44
c) a cselekvés módjára utal		7	1		7	2
3. Szövegidő szempontjából	516			611		
a) előre utal		196	58		219	83
b) hátra utal		153	81		175	102
c) jelre utal		21	7		21	11

Amint a táblázathból jól látható, az elbeszélő részletekben kevesebb hibát tartalmaz a helyre történő utalás, mint az időre való utalás. Ennek oka feltételezhetően nem a közlés tudatának hiányosságában, hanem a tanulók időfogalmának fejletlenségében keresendő. Ezzel magyarázható az is, hogy a beszéltető részletekben az időre utalásban kisebb a hibázási arány. Itt ugyanis a tanulóknak csak reprodukálniuk kellett a beszéltetett szereplő szavait, s ha azokra pontosan vissza tudtak emlékezni, kisebb volt a hibalehetőség. A helyre és a cselekvés módjára vonatkozó utalásokban elkövetett hibák viszont egyértelműen a közlés tudatának tökéletlen voltára engednek következtetni.

Ezek a hibák abból származnak, hogy a gyerekek rendre kiesnek az olvasónak való írás szerepéből, és saját tudásuk, s nem az olvasó tudatlanságának szempontjából alkalmazzák az utalószókat. Ugyanezt igazolja az is, hogy az előreutalásokban kevesebb hibát találunk mindkét osztályban, mint a hátrautalásokban. A közlés igénye él a gyerekekben, de mivel közlési tudatuk fejletlen, csak arra figyelnek, amit a közlés folyamatában még ezután akarnak kifejteni. Ha a szöveg egy adott mondatához viszonyítva kell visszautalni a már elmondottakra (anafora), akkor gyakrabban hibáznak, mint az előreutalásban (katafora).

A 380–380 dolgozatot alapul véve 3. osztályban az összes közeli-távoli utalásnak 25,2%-a (1465 utalásból 369), 4. osztályban pedig 26,8%-a (1827-ből 491) bizonyult hibásnak. Ezekből az eredményekből kétféle következtetés adódik. Az egyik az, hogy a közeli-távoli utalást a tanulók negyede nem tudja helyesen alkalmazni, tehát a közlés tudatának hiányosságaira a tanulók negyedénél ebből is lehet következtetni. A másik pedig az, hogy a fejlettebb közlési tudattal rendelkező tanulók is követnek el hibákat az utalások e speciális fajtájában, tehát a közlés tudata náluk sem működik hibátlanul a nyelvi megformálás során. Ennek oka lehet gondolkodásbeli fejletlenség is, de a nyelvi ismeretek hiánya is.

Összegezésképpen a következőket állapíthatjuk meg:

1. A személytelen hang megnyilvánulási formái a fogalmazásokban a közlési magatartás felvételére, a közlés tudatának valamilyen szintű meglétére utalnak.

2. E megnyilvánulási formákból önmagukban a szöveg színvonalára nem következtethetünk. Csupán azt jelzik, hogy a szöveg egyes részletei világosan vagy kevésbé világosan érthetők az olvasó számára.

3. A személytelen hang azokat a fogalmazásokat jellemzi, amelyek a kontextusos beszédhez állnak közelebb, míg a személyes hang a szituatív beszédhez közelítő fogalmazások sajátossága.

4. Fogalmazástanításunkban az eddiginél is nagyobb gondot kell fordítani a világos gondolatközlés nyelvi eszközeinek megismertetésére és alkalmaztatására.

Kernya Róza

Ikerítésből kivált becézőnevek Nagyigmádon

1. A Komárom megyei Nagyigmánd községben végeztem személynév-kutatási gyűjtőmunkát. Alaktani szempontból igyekeztem rendszerezni a hivatalos és a népi névrendszerben élő valamennyi névtípust. Vizsgálódásaim során feltűnt, hogy a ritka becézési módnak tekintett ikerítés e település névképzésében gyakori. Nagyigmándi adataim igazolják Rácz Endre feltételezését, miszerint ennek a névalakulási formának a használata vidékenként jelentősen eltér. Az ikerítésből kivált becézők nemcsak alkalmi megszólításként élnek, illetve tréfás, csúfolódó gyermekversekben szerepelnek, hanem a népi névrendszerben elfogadott névváltozatok. A község névanyagában aktuális és lexikális gyakoriságot tekintve is a képzés után a legaktívabb becézési forma.

2. Az ikerítés már Melich rendszerében is előforduló becézési eljárás (MNYTK. 15. 93). Az ikerítés az a becenévképzési mód, amely az alapnevet vagy annak becéző formáját a hangalak kis megváltoztatásával megismétli. A változtatás lényege: a magánhangzóval kezdődő név egy *b*, illetve *p* előtagot kap; ha mássalhangzóval kezdődik a névalak, akkor pedig a kezdőhang helyet cserél a *b* vagy *p* hanggal. Tolnai csoportosításában találkozunk először az ikerített és az ikerítésből kivált, állandósult nevek különválasztásával (MNY. 22: 171). Vargha Katalin is felveszi az ikerített nevek kategóriáját, de ő csak rövidült és képzett nevek esetében beszél ikerítésről, és mint elődei, csak a magánhangzóval kezdődő becézőkből tartja lehetségesnek az ikerítést (Keresztneveink becéző alakjai. 1931.). Kelemen József viszont példákat hoz a teljes név és a mássalhangzóval kezdődő keresztnév ikerítésére is (NytudÉrt. 40. sz. 181—6). Az ikerített nevek problémakörével részletesen Rácz Endre foglalkozott (MNY. 52: 48, 63: 292; Népr. és Nytud. 2: 43). Ő megemlíti — Csefkó nyomán — a másodlagos ikerítéssel keletkezett becézőket. Szabó T. Attila lényegében a Rácz Endre által alkotott altípusokat építi be rendszerébe (NyIrK. 10: 275). Ördög Ferenc ikerítésből kivált és képzett változatokat különít el (Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén 91—2). A becenevek legteljesebb összefoglaló morfológiai elemzését Hajdú Mihály végezte el (Magyar becézőnevek 1770—1970). Rendszerében helyet kapnak a mássalhangzóval kezdődő ikerítéses becézők, az utótagjukban köznevet tartalmazó nevek és a másodlagos ikerítésből kivált becenevek is. Nagyigmánd népi névrendszerében az ikerítésből kivált becézőnevek képviselnek valódi névalkotó kategóriát. Ezen belül a teljes név, a rövidült és képzett becenév ikerítésére és a másodlagos ikerítésre találtam példát.

3. A község 1953 hivatalosan bejegyzett lakosának írásbeli és szóbeli névanyagát gyűjtöttem össze (1496 férfi és 1457 nő). 67 férfi- és 91 női név

szerepel a keresztnévek között. A szólítónevek alakulásmódjait tekintve a becenévvel történő megszólítás a leggyakoribb. 1104 férfit és 1165 nőt szólítanak alapnevük becéző változatával. A település egész lakosságát tekintve 2269 személynek van beceneve. Nagyigmánd népi névrendszerében 331 becézőváltozat él (133 férfi és 198 nő). Az ikerítésből kivált becézőnevek az aktuális gyakoriság sorrendjében a második helyen állnak. 212 személyt (109 férfit és 103 nőt) szólítanak ilyen becézővel. Lexikális gyakoriságban is közvetlenül a képzést követi az ikerítés, 23 változattal (10 férfi és 13 nő becézőnév).

A gyűjtés során alkalmam volt megfigyelni az ikerítés folyamatát. Feljegyeztem néhány, a nagyigmándi gyerekektől hallott csúfolódó verset. „*Vince ~ Pince*, tele van a *pince*”; „*Rizi ~ Rozi*, rossz kocsi, bolond, aki megveszi”; „Pesten jártam iskolába, térdig érő tulipánba, láttam az *Öskét ~ Böske*t, szedte a tiskét ~ tüskét, mondtam neki istiglic.” A *Vince* ikerítésben természetesen szerepet játszik a *pince* közszó is, de a *Pince* önállósult becézőként él, viselője felnőtt, családos ember (vö. Hajdú Mihály: Magyar becézőnevek 1770–1970. 179–84). A *Rizi ~ Rozi* alakból a hangszínét váltó ikerített tag nem vált általánosan elfogadott becézőnévvé, de él a *Reza* változat. Az *Erzsébet*-nek több, ikerítésből kivált becézője ismert, a versben előforduló *Böske* is. Érdekesség, hogy a hasonló *tüske* szó hatására a *Böske*-hez ikerített változatként kapcsolódik a *Tüske* becéző. Van alkalmi *Böske ~ Tüske* megszólítás is, ma)jd *Tüske ~ Tüsi* alakban az *Erzsébet* állandósult becézőjévé vált. Ez a jelenség a másodlagos ikerítésre emlékeztet.

A másodlagos ikerítés a *b*, *p*-vel alakult becenevekből újabb, játszi változatot hoz létre (Rácz Endre: Népr. és Nytud. 2: 43; Hajdú Mihály: Magyar becézőnevek 1770–1970. 160.)

4. A névanyag szinkrón vizsgálata a közösség által elfogadott névváltozatok csoportosítása. A továbbiakban az állandósult névváltozatok kategorizálását ismertetem.

4.1. A teljes név ikerítéséből kivált becézőre a férfi nevek között a más-salhangzóval kezdődő *Vince*: *Pince* példát találtam. 1 személyt szólítanak így.

4.2. Rövidült és képzett név ikerítéséből kivált név:

a) Magánhangzóval kezdődő név ikerítése: *István*: *Pityú* (41), *Pista* (28), *Pisti* (27), *Pityuka* (4), *Pistike* (2), *Pitya* (1); *András*: *Bandi* (3), *Bandika* (1); *Erzsébet*: *Böksi* (52), *Böske* (15), *Bözsike* (7), *Bözse* (3); *Anna*: *Panni* (9) *Pannika* (2). Alaktanilag ehhez a csoporthoz áll legközelebb az *Erzsébet* név *Pötyi* becézője (4 személy viseli e nevet).

b) Mássalhangzóval kezdődő név ikerítése: *Viktor*: *Pikesz* (1), *Gabriella*: *Gabi*: *Babi* (1), *Julianna*: *Juci*: *Buci* (1). A *Babi* több névhez is kapcsolódik, mint nem keresztnévi eredetű szólítónév. Ebben az esetben viszont — Hajdú Mihály rendszerezését követve — alaktanilag is levezethető a *Gabi* becézőből, így helyet kaphat ebben a kategóriában. A nevet viselő személyt ritkábban *Gabi*-nak is szólítják. Korábbi gyűjtésem során találkoztam a *Julianna* név *Puci* becézőváltozatával. Viselője azonban az adatok feljegyzésekor már nem volt igmándi lakos. Az *Erika* név *Rika* becézőjének *Prika* ikerítése is ide sorolható leginkább. 1 személyt szólítanak így.

4.3. A másodlagos ikerítésből kivált nevek: *Erzsébet*: *Öske*: *Böske*: *Tüske*: *Tüsi* (2) és *Észter*: *Peszti*: *Cseszti* (1). A *Tüsi* becenév keletkezése magyarázható lenne az *Etelka*: *Etus*: *Tusi*: *Tüsi* folyamattal is. Az *Etelká-*

nak viszont *Tusi* becézője nincs, jöllehet a település névanyagában gyakran mondható az alapnév (18). Valószínűbbnek tartom a már idézett gyermekversben előforduló kombinációt (vö. Hajdú Mihály: Magyar becézőnevek 1770–1970. 159, 179–81). Függelékként ide sorolom az *Erzsébet* név *Csöpi* változatát is. Itt is számolni kell a *csöpp* köznév hatásával, de a *Csöpi* egyértelműen az *Erzsébet* keresztnév becézőjének tekinthető a közösség névanyagában. 4 személy viseli ezt a becenevet. Ha etimologikusan nem is tudom levezetni a névalakulást, úgy érzem, alakjában legjobban a másodlagos ikerítéshez hasonlít.

5. A szakirodalom az ikerítést tekinti az egyik legjátszibb becézési módnak. Érdekes jelenség, hogy a Nagyigmádon használatos változatok hangulati értéke kisebb. Egyes ikerítésből kivált becézőnevek erősen megterheltek, pl. *Pityú, Pista, Bözsi, Panni*. Már ez önmagában csökkenti a becéző funkciót. Ugyancsak ezt támasztja alá a nevek viselőinek életkor szerinti megoszlása. A *Pista, Pityú* elfogadott szólítóneve 50 éves férfiaknak is, hasonlóképpen van 70 éves *Panni* és *Bözsi* is. A becézési módok divatjának változását is próbáltam nyomon követni. Adataim szerint az ikerítésből kivált nevek korábban népszerűbbek voltak, több változatuk élt. A *Bözsi, Böske* becézőt már nem szívesen fogadják el a fiatalok. Mégis aktív névképzésnek kell tekinteni az ikerítést, ezt igazolják az újabb keletkezésű nevek: *Tüsi, Cseszti, Pikesz, Prika*.

Nyárárdyiné Bojtör Rozália

A szaknyelvi kutatások önállósága és interdiszciplináris törekvései

A szaknyelvekkel foglalkozó nyelvészeti rendezvényeken a vita során szinte minden alkalommal elhangzik a kérdés: „Végül is mi a szaknyelv?” Az örök visszatérés az alapkérdéshez arra vall, hogy a szaknyelv kutatás nyelvészeti alapjai mind a mai napig tisztázatlanok. Nyilvánvalónak látszik, hogy minden alkalmazott nyelvészeti diszciplína, így a szaknyelv kutatás elméleti alapjait is az általános nyelvészetben kell keresnünk. Ezt a nyilvánvaló összefüggést a szaknyelv kutatás elmélete azonban az 1980-as évekig ritkán hangsúlyozta. Vegyünk például néhány mérvadó, német nyelvű munkát: H.-R. Fluck *Fachsprachen* című monográfiájában (Fluck 1980.) a szaknyelv problematikáját történeti összefüggéseiben tárgyalja. Bemutatja a szaknyelvek kialakulásának körülményeit, foglalkozik az egyes szaknyelvek legfontosabbnak tartott, főként lexikai jegyeivel, de a szaknyelvi kutatások elméleti alapjairól nem tesz említést. W. von Hahn szerkesztésében, szintén *Fachsprachen* címmel, reprezentatív válogatás jelent meg az elmúlt 50 év szaknyelvi tanulmányaiból (Hahn 1981.). A szerkesztő egyetlen olyan tanulmányt sem vett fel kötetébe, amely a szaknyelv kutatás elméleti alapjaival foglalkozik. L. Hoffmann a terminológia kutatásával kapcsolatban röviden érinti az általános nyelvészeti alapok kérdését, amikor vitába száll L. Weisgerbernek és követőinek a világ nyelvi megismeréséről alkotott koncepciójával (das Worten der Welt, die sprachliche Erschließung der Welt, és megállapítja, hogy ez a fel fogás nem lehet a szakszókincs kutatásának elméleti alapja (Hoffmann 1984. 23), de más általános nyelvészeti elmélet elfogadására nem tesz javaslatot. Eközben azonban mégis létrejött a szaknyelv saját elmélete.

Ha a kutatás az elméleti alapok kérdésének kevés teret szentelt is, azért a szaknyelvek leírása mégiscsak kezdetét vette, mégpedig a nyelvészetben már kimunkált utak

bejárásával. A szaknyelvkutatás első, az 1960–1975 közötti időszakra tehető szakaszában gyors ütemben bejárta azt az utat, amelyet a nyelvtudomány az ókortól kezdve megtett. A legelterjedtebb nyelvreírasi modellt követte, amely a kisebb nyelvi elemektől jutott el a nagyobb egységekig (vö. Nagy 1984. 5). A grafémáktól, a fonémáktól kezdve a szavakon, szókapcsolatokon, mondatokon át a szövegig eljutó, leíró tárgyalásmód mintegy a szaknyelvek nyelvtanának tekinthető (pl. Hoffmann 1984. 79–242). A hetvenes évek második fele óta a szaknyelvi kutatásokra egyre inkább a sajátosan szaknyelvi anyagon folytatott vizsgálati módszerek alkalmazása a jellemző, amelyekről e terület művelői a szaknyelvek lényegének feltárását remélik (pl. Hoffmann 1975., Hoffmann, Piotrowski 1979.). Különösen a statisztikai nyelvészet eredményeit kell kiemelni a szaknyelvről és a szakszövegről tett olyan általánosságokban mozgó, ún. funkcionális megállapításokkal szemben, mint például az a jellemzés, hogy a szaknyelv „pontos, egyértelmű, tömör” (vö. Schwanzer 1981.). De a statisztikai vizsgálatok nem képesek feltárni a szakszöveggé szerveződés logikai, szemantikai és pragmatikai lényegét. Ez nem is lehet másként, hiszen a nyelvi jelet nyelvi jelhez hasonlítás, valamint a frekvencia-vizsgálatok felső szintje a szintaxis, amely egyben a szövegségre vonatkozó vizsgálatok alsó szintje. A logikai, szemantikai és pragmatikai szintek vizsgálata már nyelven kívüli tertium comparationis bevonását teszi szükségessé. Ezen a ponton ér véget a módszer és kezdődik az elmélet, hiszen a logikai, szemantikai és pragmatikai szintek bevonása a vizsgálatokba csak az ismeretelméleti komponens segítségével lehetséges.

Így a szaknyelvi kutatások nyelvészeti alapjainak tisztázatlansága feltehetően abból adódik, hogy a szaknyelvkutatás túlságosan korán és nagy biztonsággal lépett fel az autonóm elméletalkotás igényével, illetve más esetekben fel sem vetette az elméleti alapok kérdését. A korai szaknyelvi kutatásokban a kutatási részterület és a módszer kiválasztása az elmélet szintjére emelkedett. Ugyanakkor nem kapott hangsúlyt a szaknyelvi kutatások tárgyának, a szaknyelvi anyagnak eredendően interdiszciplináris jellege. Az eddigi legismertebb szaknyelvi elméletek lényege a következőkben foglalható össze: 1. A szaknyelv egyenlő a szakterminológiával. 2. A szaknyelv bizonyos grammatikai eszközök sajátos alkalmazása meghatározott szókincs szöveggé szervezésére. 3. A szaknyelv funkcionális stílus. 4. A szaknyelv a nemzeti nyelvek egy bizonyos résznyelve. Akármelyik elmélet mellett vagy ellen érvelünk, mindig eljutunk a továbbra is jogos kérdéshez: „Végül is mi a szaknyelv?”

Milyen okokra vezethetők vissza ezek az elégedetlenséget kiváltó nyilvánvaló leegyszerűsítések? Véleményem szerint két okra vezethetők vissza. Az első ok feloldható, a második antagonisztikus ellentmondást tartalmaz. Az első ok a szaknyelvi kutatások tárgya interdiszciplináris jellegének figyelmen kívül hagyása. A második ok a nyelv és a szaknyelv fogalmának nem összemérhető volta, eltérő absztrakciós szintje. Vegyük szemügyre az első okot, amely eddig különösen a társadalomtudományok művelőinek okozott gondot. Igen pontosan kitűnik ez R. N. St. Clair *The Contexts of Language* című tanulmányából. A szociolingvisztika tárgyát elemezve a szerző megállapítja, hogy a tárgy vizsgálatához mind a szociológia, mind a nyelvészet egész sor szempontot ad, amelyek meghatározzák a kutató munkáját (Clair 1980. 15). Ennek következtében a *szociolingvisztika* műszót a szociológusok és a nyelvészek már nem is azonos értelemben használják. E szó a szociológusok számára elsősorban Durkheim elméletére utal, a nyelvészek számára pedig a Saussure sугallta értelmezést jelöli (Clair 1980. 19).

A jelzett probléma természetesen jelen van a természettudományokban és a műszaki tudományokban is, de nem az értelmezés, hanem a hovatartozás, a mirevalóság vonatkozásában. „Kié a szaknyelv?” — ezt a kérdést többnyire nem tesszük fel, mégis jelen van a szaktudományok és a nyelvészet közös területeit érintő vitákban. Ha például a gépgyártás szaknyelvről van szó, akkor a gépgyártási szakemberek saját szakterületük

fogalomrendszerére, a gépgyártási szakszövegek felhasználására gondolnak. A nyelvész pedig bizonyos nyelvi jellegzetességek feltárásának igényével közelít a gépgyártási szaknyelvnek nevezett nyelvhasználati variánshoz. Az e kettősségből adódó ellentmondás azonban feloldható. A mérnökből lehet nyelvész és a nyelvész is szert tehet műszaki ismeretekre, s így a jelenséget, valamely szakterület sajátos nyelvhasználatát annak kettős: szakmai és nyelvi meghatározottságában szemlélheti.

Az elégedetlenséget kiváltó másik leegyszerűsítés viszont antagonisztikus ellentétet tartalmaz. A szaknyelvek autonóm elméletalkotása ugyanis általában figyelmen kívül hagyja, hogy nyelv és szaknyelv az absztrakciós szint tekintetében nem összemérhető nagyságok. E probléma közelebbi megvilágításához hívjuk segítségül L. Hoffmann mindenki által ismert, tömörsége miatt leginkább elfogadott definícióját. A további elemzéshez szükséges, hogy a közismert definíciót idézzem: „A szaknyelv azoknak a nyelvi jeleknek az összessége, amelyeket valamely szakmailag meghatározott kommunikációs területen használnak abból a célból, hogy az ezen a területen tevékenykedő emberek közötti megértést biztosítsák”¹ (Hoffmann 1984. 53. ford. P. J.). A definícióval kapcsolatos alapvető kérdés a következő: rendszerszerűsítésre vagy használati szabályra vonatkozik-e, rendszernek vagy nyelvhasználati módnak tekinti-e a szaknyelvet? A „nyelvi jelek összessége” az adott összefüggésben egyértelműen rendszerszerűsítésre utal. Ez azonban a jelelmélet alapján csak úgy lenne lehetséges, ha a jeleknek már keletkezésükkor sajátosan szakmai meghatározottságuk lenne. De nincs okunk feltételezni, hogy a szakmai/tudományos fogalom másképpen jön létre, mint az ún. mindennapi élet fogalmai. Messze vezetne itt most annak a bizonyítása, hogy az ún. mindennapi élet fogalmai is egyben valamely szakmai vagy tudomány fogalomrendszerének a részei. Ha viszont a szakmai/tudományos fogalmak nem keletkezésük, hanem használatuk során nyerik el szakmai meghatározottságukat, úgy aligha beszélhetünk azok összességéről. A szakmai nyelvhasználatban előforduló nyelvi jelek, hacsak nem szűkítjük le őket a terminológiára, nem alkotnak külön rendszert. Tehát a hoffmanni definíció végső soron ellentmond a használat elvű szaknyelvfelfogásnak, amely szerint a szaknyelv a nyelv használatának sajátos esete. Meg kell fontolnunk, hogy a nyelv és a szaknyelv egymásnak oppozíciói lehetnek-e. Igen zavaró az azonos megjelölés: egyfelől a *nyelv* szakszó, amelynek ismeretelméleti jelentése van, másfelől a *szak-* determinánssal ellátott összetétel, amely a használat módjára utal.

A szaknyelv tehát nem rendszer, a *szaknyelv* szakszó pedig a szakmai nyelvhasználat elliptikus megjelölése, amely a nyelvi rendszer egy függőleges tagolást megengedő, erős kontextualitást feltételező, alkalmi szerveződésére utal. Az autonóm igényű szaknyelvi elméletek legfőbb problémája, hogy ennek az alkalmi szerveződésnek az eseteit a rendszerszerű leírás igényével közelítik meg. A szakmai nyelvhasználat rendszerszerűségéről csak igen korlátozott értelemben beszélhetünk. A szakmai nyelvhasználat — nevezük *szaknyelv*-nek — csak olyan értelemben része a nyelvnek mint univerzálának, mint amennyire egy család része az emberiségnek. Egy adott család életének eseményei az emberiség létezését csak elenyészően kis mértékben befolyásolják. Ha sok család életét leírjuk, abból nem alakul ki az emberiség képe, még kevésbé az emberiség fogalma. Térjünk vissza a hasonlattól elemzésünk tárgyához: Ha minden szaknyelvet a legrezselebbebbben leírunk, akkor sem jutunk el a nyelv rendszerszerű leírásához. Ugyanakkor a nyelvi rendszerre vonatkozó vizsgálatokba bármikor bevonhatók a különböző szakterületek nyelvhasználatának tényei, röviden a szaknyelvek is. Tehát itt egyirányú függőség-

¹ Fachsprache — das ist die Gesamtheit aller sprachlichen Mittel, die in einem fachlich begrenzten Kommunikationsbereich verwendet werden, um die Verständigung zwischen den in diesem Bereich tätigen Menschen zu gewährleisten.

ről van szó, olyan hierarchiáról, amely a nyelvi rendszertől a nemzeti nyelveken keresztül a rendszer sajátos aktualizált változata, a szaknyelv felé halad.

Az emberi nyelv rendszerének lényegéről alkotott felfogás filozófia, más nézet szerint pszichológia. N. Chomsky például a nyelvi vizsgálódásokat a pszichológia részének tekinti (Chomsky 1975. 299). Szerinte a nyelvész grammatikája tulajdonképpen pszichológiai elmélet; egy nyelvet ismerni annyit jelent, mint sajátos beállítottsággal rendelkezni, olyan beállítottsággal, amelyet nyelvészeti grammatikának nevezhetünk (uott. 304). A nyelvről szemlélettel rendelkezni, arról sajátos beállítottsággal bírni, tekintsük ezt akár filozófiának, akár pszichológiának, mindenképpen kívülállást jelent. Más megközelítésből a nyelvészeti kívülállás szükségességét hangsúlyozza G. Helbig is, amikor a nyelv háromféle grammatikájáról ír. Az első az ún. *A* grammatika: a tudatunktól függetlenül létező nyelvi rendszer. A második az ún. *B* grammatika: a nyelvész ismereteinek összessége a nyelvi rendszerről. A harmadik az ún. *C* grammatika: az a tudás, amelyet a nyelvet elsajátító ember az *A* grammatikából átvesz (Helbig 1981. 49).

A szaknyelvek nyelvészeti kutatásának elengedhetetlen feltétele, hogy a kutató rendelkezze valamely *B* grammatikával, tehát valamely általános nyelvészeti modellből induljon ki. Az eddigi szaknyelvi kutatások nagy problémája, hogy azokban a G. Helbig által *A*, *B* és *C* betűkkel jelölt grammatikák nem különülnek el egymástól egyértelműen. Nyilvánvaló, hogy önálló *A* grammatika a szaknyelvek vonatkozásában nem létezik. Létezik azonban az *A* grammatikának egy bizonyos alkalmi, funkcionális szerveződése, amelynek a *C* grammatikában, a nyelvről szóló ismereteinkben tükröződő vetületéről kell a nyelvésznek számot adnia, amikor a szaknyelvhez a vizsgálat igényével közelít. Megfelelő *B* grammatika elméleti alapjairól kiindulva a szaknyelv kutatója számos hipotézist állíthat fel, amelyeket változatos módszerekkel igazolhat. Hipotéziseiből természetesen elméleti következtetésekhez is eljuthat, sőt: szükséges, hogy ezekhez eljusson, hiszen ezért végzi el a vizsgálatokat. Ezek az elméletek azonban nem lehetnek önálló nyelvészeti elméletek, hanem az alkalmazott nyelvészet részelméletei, amelyek általános nyelvészeti alapokról indulnak ki, és erősen interdiszciplináris jellegűek. Az ilyen típusú részelméletekre, azok életképességére és hasznosságára már vannak példák a szaknyelv-kutatás elméleti munkáiban. A más vonatkozásban már idézett W. von Hahn *Fachkommunikation, Entwicklung, Linguistische Konzepte, Betriebliche Beispiele* című könyvében a szaknyelv-kutatás feladatait és azok megoldásának lehetőségeit már interdiszciplináris síkon vázolja fel, többek között kitér a szaknyelv-kutatás, a pragmatika és a szociolingvisztika kapcsolatára is (Hahn 1983. 10). Az általános nyelvészet és ugyanakkor az interdiszciplináris megközelítés felé tekint D. Möhn és R. Pelka *Fachsprachen* című monográfiája is. A szaknyelvnek a szerzők által feltételezett hét funkciójában nem nehéz felfedezni a jakobsoni kommunikatív funkciók változatait. Ezek a következők: leíró, instruktív, direktív, metanyelvi, kontaktív, expresszív és izolatív funkció (Möhn, Pelka 1984. 5–8). A monográfia a szaknyelveket a nemzeti nyelvek variánsaiként tárgyalja. A szerzők a könyv terjedelmének 10 százalékát a köznyelv és a szaknyelv kölcsönhatásainak szentelik. A szaknyelvvel kapcsolatos megállapításait a kor releváns általános nyelvészeti elméleteinek alapján kifejti a szerző munkájában a szaknyelv problematikája általánosabb megvilágításba kerül, mint számos korábbi szaknyelvi munkában. D. Möhn és R. Pelka szaknyelvi monográfiája tulajdonképpen egyben általános nyelvészeti munkának is tekinthető.

Eljutottunk tehát annak a hipotézisnek a felállításáig, hogy a szaknyelv lényegére és a szaknyelvi kommunikáció alapvető kérdéseire csak az általános nyelvészet adhat választ. De hogyan fogadja az általános nyelvészet a szaknyelvi kutatások közeledését? A zártság és a nyitottság kettősségét az általános nyelvészetben éppen úgy fellelhetjük, mint a szaknyelv-kutatásban. Századunk közepéig az autonóm törekvések erősebbek

voltak az általános nyelvészetben, mint az interdiszciplináris kapcsolatok kiépítésének igénye, amelyet az ötvenes évek közepe óta lehet erősödő tendenciának tekinteni. Azonban itt csak tendenciáról van szó. A zártság és a nyitottság igénye ma is egyaránt megtalálható (vö. Máté 1977. 17). A. Martinet például nemegyszer hangsúlyozza a nyelvészet autonómiájának szükségességét az interdiszciplináris kapcsolatok erősödése idején is: „Egy abszolút nélkülözhetetlen interdiszciplináris együttműködés nem állhat fenn, ha a kutatás más területeivel való legkisebb kontaktusra a nyelvészet másban olvad fel és elveszti azonosságát” (Martinet 1984. 80) — így csendül ki például tudománya önállósággá nak féltése az általános nyelvész szavaiból.

Korunk általános nyelvészetre tehát — R. Jakobson szavaival élve — az autonómiának és a kölcsönös függésnek a korrelációja jellemző (Jakobson 1969. 5). Szépe György a korreláció második elemére, a külső nyelvészet megnövekedett jelentőségére hívja fel a figyelmet, amikor megállapítja, hogy a nyelvészetnek a XX. században fokozatosan kialakult, Saussure utáni kereteiben a külső nyelvészet tudományosan érintkezik számos társadalmi tevékenységgel (Szépe 1984. 303). Bizonyos, hogy a szaknyelv kutatásnak, ennek a par excellence külső nyelvészetnek, korunkban aligha lehetnek kizárólag befelé forduló törekvései, ha csak nem akarja saját tárgya releváns szempontok szerinti kifejtését vizsélyeztetni vagy feladni.

Nyilvánvaló, hogy a szaknyelv kutatás nem integrálható közvetlenül az általános nyelvészetbe, hanem továbbra is szüksége van az alkalmazott nyelvészetre.

Az alkalmazott nyelvészet feladata, hogy az általános nyelvészeti modelleket más nyelvészeti területekre is átvigye. Az alkalmazás művelete erősen kötődik a funkcionális fogalomhoz. Éppen ezért a szaknyelvek kutatását a funkcionális nyelvelméletekből, főként a prágai iskolából szokták eredeztetni. Ám ezen a téren is megfigyelhetők bizonyos leegyszerűsítések. Óvatosságra int M. A. K. Halliday *System and Function in Language* című tanulmányában (Halliday 1976.), amelyben F. Daneš szintaxis-felfogását elemezve rámutat, hogy a nyelvi funkció mint lehetőség nem azonos a megnyilatkozással (utterance) mint valósággal. A nyelvi megnyilatkozásnak számtalan ténye van, amelyeket egyetlen nyelvelmélet sem képes összességükben regisztrálni. A funkció lehetőség, a nyelv tulajdonsága, amely módot ad a megnyilatkozások sorának létrehozására. A szaknyelvek szempontjából a M. A. K. Halliday által megkülönböztetett tapasztalati (experiential), interperszonális (interpersonal) és szövegalkotó (textual) funkciók közül különösen a szövegalkotó funkciónak van nagy jelentősége (Halliday 1976. 29).

A szaknyelv maga tehát nem funkció, de a nyelvnek megvan az a tulajdonsága, hogy szaknyelvet hozzon létre. Ennek feltételeire és körülményeire utal a hoffmanni definíció két eleme: 1. a szakmailag meghatározott kommunikációs terület és 2. a megértés biztosítása. Ez csak szöveg segítségével lehetséges. „A meghatározott kommunikációs terület” oksági, „a megértés biztosítása” teleologikus összetevőre utal. Mindkettő nélkülözhetetlen eleme a szövegalkotásnak.

A szöveg a szakmai nyelvhasználatnak olyan szintje, amelyet nem terhel fogalmi kétértelműség. Szöveg és szakszöveg között különbség a fogalom absztrakciós szintjét illetően. A szakszövegtudomány a szaknyelvi kutatások interdiszciplináris törekvései számára ideális talajnak tűnik. Ugyanakkor — mint erről még röviden írni fogok — a szakszövegtudatásnak is vannak autonóm törekvései.

R.-A. de Beaugrande és W. U. Dressler értelmezésében a szöveg kommunikatív esemény (kommunikative Okkurrenz), amely a szövegség (Textualitát) hét kritériumának felel meg. Ezek: a kohézió és a koherencia, az intencionalitás és az elfogadhatóság (Akzeptabilitát), az informativitás, a szituációhoz kötöttség (Situationalitát) és a más szövegekhez kapcsolódás (Intertextualitát). (Beaugrande, Dressler 1981. 3.) A szöveg útján a konstitutív elvek érvényesülésével jön létre a kommunikáció. A szakszövegtudomány egyik

központi kérdése, hogy a szöveget mint keletkezési folyamatot vagy mint eredményt kell-e vizsgálni. Ezt a kérdést nem tartom döntő fontosságúnak, hiszen a két szemléletmód elválaszthatatlan egymástól. Valamely folyamat vizsgálata nem lehetséges azok nélkül a pillanatképek nélkül, amelyekre az adott folyamat felbontható. Gondoljunk a pergőfilmre, amely mozgás, ugyanakkor képek sorozata is. Ha a mozgásról szeretnénk pontosabb információkat szerezni, lelassítjuk a képek vetítését, közelítünk az állóképhez. Ha pedig az állóképek mirevalóságát vizsgáljuk, felgyorsítjuk azok egymást követését.

A szövegtan jellegzetesen mai, már keletkezésekor több irányba tartó nyelvészeti tudomány, amely megengedi a szöveg statikus (állóképszerű) és dinamikus (pergőképszerű) vizsgálatát. Ennek a megkülönböztetésnek elsősorban módszertani jelentősége van. A struktúrákat feltáró, kvantitatív vizsgálatok szükségképpen a szövegre mint eredményre, a funkcionális vizsgálatok pedig a szövegre mint folyamatra vonatkoznak.

De van a szövegnek egy harmadik megközelítési módja is, amelynek érdemes különös figyelmet szentelnünk, ha vizsgálatainkat a szakszövegekre is ki akarjuk terjeszteni. Balázs János szerint nem azt kell kutatnunk, hogy a nyelv hogyan jött létre, sem pedig azt, hogy elemei és szintjei strukturálisan hogyan függenek össze egymással, hanem azt, hogy a nyelvi kifejezőeszközöket közlésbeli céljainknak megfelelően a szövegalkotás folyamán hogyan használjuk fel (Balázs 1985. 37). A szövegnek ez a harmadik, lényeges megközelítési módja tehát teleologikus meghatározottságából adódik. Más szemszögből kiindulva hasonló megállapításra jut Deme László: „... a szöveg nyelvi formába öntött objektivációja egy egyéni pszichikai tartalom egy részének, olyan terjedelemben és megformáltságban, amely elegendő ahhoz, hogy adott helyzetben, a kifejezés és/vagy a tájékoztatás és/vagy befolyásolás feladatát ellátva, a teljesség és a lezártság érzetét is felkeltse” (Deme 1979. 59). A szöveg tehát Deme László felfogása szerint is elsősorban nem milyenségével, hanem mirevalóságával jellemezhető. Formai kikötés a szöveggel szemben, hogy nyelvi eszközökből álljon, még ha csak egy indulatszövből is. De ha a szöveg ennél nagyobb terjedelmű, akkor nyelvi és nyelvhasználati szabályok szerint kell megszerkesztődni. Ennyi a szövegben a rendszerszerűség. Többi jellemzője funkcionális. Eleget kell tennie a kommunikatív funkciók ellátásának, mégpedig adott helyzetben a teljesség érzetét keltve (Deme 1979. 59).

Vonatkoztható-e mindez a szakszövegekre is? Véleményem szerint igen. Ebből viszont az következik, hogy nincsen külön szakszövegnyelvészet, csak szövegnyelvészet van, amely szakszövegek vizsgálatára is kiterjeszthető. Deme László szerint a szöveg kommunikatív hatékonyságának első és nélkülözhetetlen feltétele alkotójának és megfejtőjének közös nyelvűsége. Aki nem ismeri a felhasznált kódot, annak számára a szöveg nem tartalmaz üzenetet. De még aki csak árnyalataiban használja is rosszul az eszközöket vagy szabályokat, annak a szövege is lehet téves hatású vagy hatástalan. Így minden szöveg, mint kommunikációs aktus megvalósítója, mindenekelőtt a közös nyelvűség függvényében áll, írja Deme László (Deme 1979. 59–60).

A szakszövegekre gondolva érdemes egy pillanatra elidőzni a közös nyelv fogalmánál. Nagyon leegyszerűsítőnek tűnik ugyanis az a megkülönböztetés, hogy vannak köznapi témák, és az ezekkel foglalkozó szövegeket mindenki megérti, akinek az adott nyelv az anyanyelve. Elégge önkényesnek tűnik a köznapi és a szakmai témák elhatárolása is. Az elhatárolás fő szempontja szociológiailag a városlakóvá válás nehézségeiből eredeztethető. Arra a korábbi időkre jellemző élethelyzetre vezethető vissza, amelyben a falusi gyerek a városba megy tanulni, „úr” lesz belőle, olyan dolgokkal foglalkozik, amelyeket régi környezete már nem ért meg; elvesztették a „közös nyelvet”. De nem veszíti-e el a közös nyelvet a tanyára költöző városlakó értelmiségi is? Száz meg száz olyan foglalommal és az ezekkel kapcsolatos beszédművekkel kerül szembe, amelyeket nem ért meg, mert hiányoznak közös előismeretei, következőképpen közös nyelve is új kommunikációs

partnereivel. A nyelvi korlátok tehát, amelyeknek a szaknyelvek irodalma oly nagy teret szentel, nem sajátosan szakmai meghatározottságúak, hanem a közös előismeretek bármiféle okra visszavezethető hiányából eredhetnek. Nyilvánvaló, hogy egy szakma, egy elmélet, egy tudomány elsajátítása nagyobb intellektuális teljesítmény, mint a tanyasi környezetnek és nyelvhasználatának a megismerése, de a különbség csak a nehézség fokában van. Nem várható, hogy valaki megfelelő előtanulmányok nélkül megértse a Lukács György esztétikai nézeteit tartalmazó szövegeket. De ugyanúgy nem várható, hogy más valaki megfelelő szemléltetés és magyarázat nélkül megértse például egy két-száz év előtti háztartás működését.

Amíg tehát a nyelv és a szaknyelv megkülönböztetésekor ügyelniünk kell a rendszer és a használat síkjainak szétválasztására, addig a szöveg és a szakszöveg esetében el kell kerülnünk azt a csábító lehetőséget, hogy a szakszöveget a nem szakmai jellegű szövegnél ismeretelméletileg magasabb absztrakciós szintre helyezzük. Szöveg és szakszöveg közös jellemzője teleologikus meghatározottságukban lelhető fel. A szakszöveg bonyolult meghatározásai nem sok többletet nyújtanak ahhoz képest, amit a szövegről már tudunk. Vegyünk egy példát! L. Hoffmann szerint „a szakszöveg valamely szakosított társadalmi-produktív tevékenységgel kapcsolatban folytatott nyelvi kommunikatív tevékenység eszköze, illetve eredménye. Funkcionális és strukturális egységet (egészet) képez, és pragmatikailag, szemantikailag, valamint szintaktikailag koherens megnyilatkozások, illetve mondatok véges, rendezett tömegéből áll, amelyek az ember tudatában mint komplex nyelvi jelek komplex megnyilatkozásoknak felelnek meg, az objektív valóságban pedig komplex tényeknek”² (Fachsprachliche Textlinguistik 1984).

Ezután a meghatározás után L. Hoffmann a R.-A. de Beaugrande és W. U. Dressler által kiemelt, fentebb már idézett hét konstitutív elvet sorolja fel mint a szakszöveg fő ismérveit. A szakszöveg meghatározása a szövegtől tehát csak a következőkben tér el: hangsúlyozza a termeléshez fűződő kapcsolatot és a tények objektív létezését. De — mint tudjuk — a szakszöveg vonatkozhat nem a termeléshez kapcsolódó, spekulatív elméletre is. Abban a vonatkozásban a hoffmanni szakszöveg-definíció azonban feltétlenül releváns, hogy a szakszöveg bevallott célja soha nem lehet abszurd vagy nonszens, vagyis mindenképpen a valósághoz kötődik. R.-A. de Beaugrande és W. U. Dressler szerint egy abszurd költeményben még a korcsolázó halott nyúl is elfogadható. De — mint írják — meglehetősen irritáló lenne, ha például egy tudományos beszámoló a következőket tartalmazná: „Ez a tanulmány azt az anyagot vizsgálja, amelyet a Max Planck Zoológiai intézet a halott nyulak sporttevékenységéről összegyűjtött”³ (Beaugrande, Dressler 1981. 156).

Az önálló elméletalkotásra törekvő szakszöveg-felfogásokban gyakran keveredik a teleologikus meghatározottság kifejtése a normativitás igényével. Pedig a normativitás a szöveg megközelítésének egészen más síkját jelenti, nem a szöveg keletkezésének folyamatát és eredményét, nem is célját, hanem stílusát helyezi előtérbe, ami másodlagos jegynek tekinthető. A lipcsei R. Gläser szakszövegdefiníciója így szól: „A szakszöveg egy szakmailag jellemző tény szellemi és nyelvi feldolgozása egy konkrét kommunikációs

² Der Fachtext ist Instrument bzw. Resultat der im Zusammenhang mit einer spezialisierten gesellschaftlich-produktiven Tätigkeit ausgeübten sprachlich-kommunikativen Tätigkeit. Er bildet eine funktionale und strukturelle Einheit (Ganzheit) und besteht aus einer endlichen, geordneten Menge pragmatisch, semantisch und syntaktisch kohärenter Aussagen bzw. Sätze, die als komplexe sprachliche Zeichen komplexen Aussagen im Bewußtsein des Menschen und komplexen Sachverhalten in der objektiven Realität entsprechen.

³ Diese Abhandlung untersucht das Material über die sportliche Betätigung toter Hasen, das am Max-Planck-Institut für Zoologie gesammelt worden ist.

situációban, amelyet a mindenkori tevékenységi szféra, a kommunikációs partnerek szakmai kompetenciája, az üzenet küldőjének intenciója és a nyelvi eszközök célszerű felhasználása határoz meg. Mint a kommunikatív cselekmény redménye a szakszöveg összefüggő, lezárt és a tárgyalt dolog logikájának megfelelően tagolt nyelvi megnyilatkozás, amely szakmailag jellemző tényről tükröz vissza, és amelyet nemverbális információhordozók (rövidítések, szimbólumok, képletek, grafikonok) egészíthetnek ki)⁴ (Fachsprachliche Textlinguistik 1984).

Hogy a szakszöveg mennyire összefüggő és lezárt, hogy mennyire tagolt a tárgyalt dolog logikájának megfelelően, tehát hogy mennyire felel meg bizonyos normatív követelménynek, az — mint a definíció is hangsúlyozza — bizonyos körülményektől függ. Éppen ezért — véleményem szerint — a normativitás lényegét illetően sincsen elvi különbség szöveg és szakszöveg között. Ez következik Deme László fentebb idézett cikkének végiggondolásából is. Deme Lászlónak a szituativitás fontosságát bemutató példája így hangzik: „Hoztál?” — „A fiókodba tettem!” (Deme 1979. 60). A szerző szerint ez a dialógusrészlet adott situációban minden nehézség nélkül megérthető. Szerintem ez a situáció akár szakmai is lehet. Deme László példája részlete lehet egy csokoládét remélő gyerek és neki soha ellenállni nem tudó szülője dialógusának csakúgy, mint egy hiányzó gépalkatrészre váró dolgozó és egy sikeres anyagbeszerző szakmai dialógusának. R. Gläser normatív összetevőkre is kiterjedő szakszöveg-definíciója nyilvánvalóan csak az írott formában megjelenő szakszövegekre, azok közül is elsősorban a tudományos szövegekre vonatkozik. Nem kétséges, hogy a szaknyelvi kommunikációban a szituativitásnak és az abból következő elliptikus kifejezésmódnak éppen olyan fontos szerep jut, mint a köznyelvi kommunikációban.

A szövegség ismérvei alapján szerintem nem is kell túlzott merészség a szakszövegnek a fentieknél egyszerűbb és talán általánosabb meghatározásához: Szakszöveg az a szöveg, amelyet az üzenet küldője szakmai közlésre szán és az üzenet befogadója szakmai közlésnek tekint. Ebben a definíciókísérletben két tényezőt szeretnék kiemelni mint a szakszöveg elsődleges jegyeit. Ezek: a céljelleg és a közös nyelv, amely közös előismereteket és szituativitást implikál. Ha egy detektívregényben vérfagyasztó részletességgel leírt boncolási jegyzőkönyvet találunk, az nem szakszöveg, noha kimutatható rajta a szakszöveg minden lexikai és strukturális ismérve. Nem szakszöveg, mert az adott kontextusban nélkülözi a szakszöveg céljellegét. Sem az üzenet küldője, a regény szerzője nem szánja szakszövegnek, sem az üzenet befogadója, a detektívregény olvasója nem tekinti úgy ezt a regényrészletet, hogy annak segítségével patológiai ismeretek birtokába kívánják őt juttatni. A regény írója egy-egy ilyen szövegrészlettel csak saját beavatottságát kívánja bizonyítani, presztizs okokból használja a szaknyelvet, ami nem tekinthető szakmai nyelvhasználatnak.

Vegyünk egy másik példát a közös előismereteket és szituativitást implikáló közös nyelvre. Az a felszólítás, hogy *о́н, у́нхем!* megfelel látszik R. Gläsernek a fentiekben idézett normatív szövegdefiníciójának, mivel „... egy szakmailag jellemző tény szellemi és nyelvi feldolgozása egy konkrét kommunikációs situációban, amelyet a mindenkori

⁴ Der Fachtext ist die geistig-sprachliche Verarbeitung eines fachspezifischen Sachverhalts in einer konkreten Kommunikationssituation, die von der jeweiligen Tätigkeitssphäre, der fachlichen Kompetenz der Kommunikationspartner, der Intention des Senders und der zweckentsprechenden Verwendung sprachlicher Mittel bestimmt ist. Als Ergebnis einer kommunikativen Handlung ist der Fachtext eine zusammenhängende, abgeschlossene und sachlogisch gegliederte sprachliche Äußerung, die einen fachspezifischen Sachverhalt widerspiegelt und durch nichtverbale Informationsträger (Abkürzungen, Symbole, Formeln, Graphika) ergänzt sein kann.

tevékenységi szféra, a kommunikációs partnerek szakmai kompetenciája, az üzenet küldőjének intenciója és a nyelvi eszközök célszerű felhasználása határoz meg” (Fachsprachliche Textlinguistik 1984). De csak látszik megfelelni. Mert új közös nyelv részévé vált, elvesztette eredeti szituativitását. A hajdani volgai hajóvontatók önmagukat munkára buzdító kiáltásait tudatunkban a Saljapin énekelte dal és Rjepin híres festménye egy új, művészettel kapcsolatos szituációba ágyazta.

Viszonylag hosszasan időztem a szöveg és szakszöveg azonos absztrakciós szintjének kérdésénél, mivel azt kívántam bizonyítani, hogy a szakszövegek nyelvészeti leírása nem külön elmélet, hanem szövegelmélet sajátos tárggyaál, interdiszciplináris törekvésekkel. Pedig tudjuk, hogy létezik önálló elméletalkotásra törekvő szakszövegnyelvészet is. Bókay Antal 1979-ben még azt állapította meg, hogy Z. Harris elmélete Európában gyakorlatilag hatástalan maradt (Bókay 1979. 47). A nyolcvanas években azonban éppen a harrisi értelemben vett „discourse analysis” kategóriáinak alapján igen határozott önálló elméletalkotási igénnyel fellépő szakszöveg-nyelvészeti iskola alakult ki az NDK-ban.

Ezen túlmenően viszonylagos autonómiát mutat a szakszövegtudomány belül a szövegfajták szerinti felosztás elmélete is. A szövegfajták kérdése a nyelvtipológia nehéz területe, amint ezt R.-A. de Beaugrande és W. U. Dressler is megállapítják. A nyelvetipológiai egybevetése szövegalkotó tulajdonságaikat tekintve éppen úgy a szövegtipológia feladata, mint ahogyan a fonológiai, morfológiai és szintaktikai jegyek egybevetése ezen nyelvi szintek tipológiájára vár. A különbség azonban igen nagy a szövegtipológia rovására. A fonológiai, morfológiai, szintaktikai rendszerek virtuális rendszerek, tehát nyelvek absztrakt potenciális struktúráinak rendszerezései. A szövegtipológiának azonban aktualizált rendszerekkel kell foglalkoznia, amelyekben már megvalósultak bizonyos választási folyamatok és döntések. Ennek az új kutatási területnek a fő problémája abban rejlik, hogy sok aktualizált példa valamely ideális típus jellemzőit sem teljesen, sem exakt módon nem képes visszaadni. Valamely szövegfajttal szembeni normatív követelések vagy elvárások a mindenkorai kontextusban módosulhatnak (Beaugrande, Dressler 1981. 188–9).

A valóban érdekes, a kutatókat mintegy másfél évtizede foglalkoztató kérdésre, hogy valamely szövegfajttá miért egy bizonyos és nem más frekvencia jellemző a statisztikai vizsgálatok során, még nem született meg a válasz. Elégképpen kevés meglepetést tartogatunk a magunk számára, ha ún. funkcionális szövegfajta felosztásból indulunk ki, és statisztikai jellemzőkkel hangsúlyozzuk a már előre meghatározott szövegfajtták ismert jegyeit. Új vonás a szakszövegfajtták leírásában a tematikus felosztás, amelyet például D. Möhn és R. Pelka alkalmaznak már idézett könyvükben (Möhn, Pelka 1984.). Az egyes szakterületekből indulnak ki, és leírják az e területeken használatos szövegfajttákat. Egy nagyüzem életével kapcsolatos szövegfajtták például a tervezéssel, a fejlesztéssel, a gyártással, az információval és az eladással, az oktatással foglalkozó szövegek.

A szövegfajtták szempontjából érdekesek az ún. függő szövegek (vö. Nagy 1984. 20), amelyek egy alapszöveg variánsai. Ilyenek például a kereskedelmi levelek, a használati utasítások, az írásos szerződések. Érdekes egybevetési szemponthoz jutunk, ha a funkcionális kritériumok szerinti felosztást egy vízszintes tengelyre, a tematikus kritériumok szerinti felosztást pedig egy függőleges tengelyre vázoljuk fel, és megkeressük e rendszerek közös pontjait. Zsákutába csak akkor jutunk, ha ezekből az összefüggés-keresésekből szövegelméletet akarunk felállítani.

Nyilvánvaló, hogy a szövegfajtták szerinti vizsgálatok célja csak a szöveg szakmai determináltságának feltárása lehet. Azok az elrendezési elvek, amelyek akár a funkcionális, akár a tematikus, akár pedig a függő szövegek szerinti felosztásban érvényesülnek, valamiképpen azzal a szakterülettel függenek össze, amelyet az adott szövegfajta tárgyal. Így elmondhatjuk, hogy a viszonylagos elméletalkotási autonómia példaként felhozott

szövegfajta-kutatás is csak akkor hoz releváns új eredményeket, ha abban a nyelvészeti hipotézis az interdiszciplináris szemlélet útján nyer bizonyítást.

Nem célom, hogy a leegyszerűsítések bírálatától egy másik leegyszerűsítésig jussak el. Nem szeretném azt hirdetni, hogy a jelzett problémák megoldásának kulcsa a szakszövegkutatások teljes beolvasztása a szövegnyelvészetbe. Autonómiáról és interdiszciplináris törekvésekről, általános nyelvészetről, alkalmazott nyelvészetről és szaknyelv-kutatásról az elméleti alapok aspektusából tettem említést. Hogy ezek a kérdések aktuálisak, azt a szakirodalom témái és a szakmai rendezvények bizonyítják. A szövegkutatás interdiszciplináris törekvéseit valósítja meg a Th. van Dijk szerkesztésében megjelenő *Text* című folyóirat. Néhány téma a folyóiratból: az intézményes diskurzus, a megállapodás és a megállapodás felbontása előbeszéd és levelezés útján, a szövegtípus és a diskurzus szerkezete, szövegnyelvészet és iskolai fogalmazás, a jogi szövegek sajátosságai, hogy csak néhány példát említsék.

A hamburgi egyetemen igen sokat tesz az interdiszciplináris, de nyelvészeti alapokról kiinduló kutatásokért Th. Bungarten. Néhány cím fordítása egy 1981-ben szerkesztésében megjelent tanulmánykötetből: A kvantitatív nyelvészet lehetőségei és határai a tudományos szaknyelvek tanulmányozásában; Magyarázatok és argumentációk a tudományos kommunikációban; Preszuppozíciók, implikációk és a tudományos argumentáció szerkezete (Bungarten 1981.). Th. Bungarten 1985-ben *Nyelv a gazdaságban és a társadalomban* címmel megrendezett kongresszusára öt magyar résztvevő jutott el és tartott előadást. De számos hazai példát is hozhatok arra, hogy az általános nyelvészeti alapokról kiinduló interdiszciplináris jellegű vizsgálatok sok szaknyelvi kutatót vonzanak. Nem lenne érdektelen egyszer megvizsgálni, hogy mit nyújtott eddig ezen a téren a *Folia practico-lingvisztica* (Budapesti Műszaki Egyetem, Nyelvi Intézet), a *Nyelvpedagógiai Írások* (Marx Károly Tudományegyetem, Nyelvi Intézet), a *Nyelvoktatás Felsőfokon* (Külkereskedelmi Főiskola) és a *Fordításméleti Füzetek* (Magyar Tudományos Akadémia, Alkalmazott Nyelvészeti Munkabizottság, Fordításméleti Szekció — Külkereskedelmi Főiskola), hiszen ezekben a kiadványokban az említett törekvések egyre inkább megvalósulnak.

Indításként feltettem a megválaszolatlannak tartott kérdést, hogy végül is mi a szaknyelv. Befejezésül most illik, hogy legalább megkíséreljem megválaszolni, noha úgy érzem, hogy válaszom az elmondottakból kitűnt. Összefoglalva: A szaknyelv véleményem szerint nyelvhasználat, parole-jelenség, discours-jelenség, szöveg. Meghatározásaként elfogadhatjuk L. Hoffmann elemzett definícióját azzal a talán megengedhető módosítással, hogy „a nyelvi jelek összességén” nem mennyiséget értünk, hanem a kombinálhatóság, a szöveggé szerveződés megszámlálhatatlan esetét. De le is mondhatunk arról az igényről, hogy a szaknyelvet mindenképpen meghatározzuk, hiszen valamely, csak használatában létező dolog meghatározása eleve nem lehet hiánytalan. A szaknyelv rendszerszerű szemlélete helyett javasolt használati szemléletétől nem kell féltenuünk a szaknyelvi kutatások jövőjét. Hogy a parole-nyelvészet milyen sok lehetőséget tartogat a szaknyelvoktatás számára, arra a *Text* című folyóiratból és a *Wissenschaftssprache* című tanulmánykötetből vett példákkal igyekeztem utalni.

Nem szóltam a terminológiáról, mert nem tartozik dolgozatom témájához. De bármilyen szaknyelvi felfogást vallunk is, abban mindannyian megegyezünk, hogy a terminológiának a szakmai nyelvhasználatban kitüntetett helye van. Terminológia nélkül nincsen szakmai nyelvhasználat, a terminus a szakmai kommunikációban akkor is jelen van, ha éppen nem verbalizáljuk, csak utalunk vagy gondolunk rájuk. De az is nyilvánvaló, hogy a szótárszerűen adott terminológia önmagában nem szaknyelv.

Mi nyelvtanárook naponta mondjuk, hogy „szaknyelvet tanítunk”, „szaknyelvi órát tartottunk”, „szaknyelvi órára készülünk”. De mit tanítunk valójában? Terminológiát biztosan. De tanítható-e az, ami a terminológián túlmenően a szakmai kommuniká-

ciót adja, vagy csak gyakorolható, imitálható-e? Ennek az oktatás-módszertani kérdésnek a megvitatása sem lenne érdektelen, még ha nem is tudnánk rá egyértelmű választ adni. Hiszen a nem azonnal megválaszolható kérdések az igazán érdekesek, mint ahogyan ezt a szaknyelv mibenléte körüli vitánk is évek óta példázza.

IRODALOM

- Balázs János: A szöveg. Budapest, 1985.
- Beaugrande, Robert-Alain, de; Dressler, Wolfgang Ulrich: Einführung in die Textlinguistik. Tübingen, 1981.
- Bókay Antal: A szövegelmélet modelljei és alkalmazási lehetőségük. A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Szerk. Szathmári István és Várkonyi Imre. Kaposvár, 1979. 47–55.
- Bungarten, Theo, szerk.: Wissenschaftssprache. München, 1981.
- Chomsky, Noam: Knowledge of Language. Minnesota Studies in the Philosophy of Science. Szerk. Feigl, Herbert és Maxwell, Grover. VII. kötet. 299–320. Language, Mind and Knowledge. Szerk. Gunderson, Keith. Minneapolis, 1975.
- Clair, Robert N. St.: The Contexts of Language. The social and psychological contexts of language. Szerk. Clair, Robert N. St. és Giles, Howard. New Jersey, 1980. 11–38.
- Deme László: A szöveg alaptermészetéről. A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Szerk. Szathmári István és Várkonyi Imre. Kaposvár, 1979. 57–65.
- Fachsprachliche Textlinguistik: az azonos című, 1984. december 11–12-én megrendezett konferencia előadásainak tartalmi kivonatai. Leipzig, 1984.
- Fluck, Hans-Rüdiger: Fachsprachen. München, 1980.
- Hahn, Walter von: Fachkommunikation, Entwicklung, Linguistische Konzepte, Betriebliche Beispiele. Berlin, New York, 1983.
- Hahn, Walther von: Fachsprachen. Darmstadt, 1981.
- Halliday, M. A. K.: Functions and universals of language. System and Function in Language. Szerk. Kress, G. R. London, 1976. 26–35.
- Helbig, Gerhard: Sprachwissenschaft, Konfrontation, Fremdsprachenunterricht. Leipzig, 1981.
- Hoffmann, Lothar: Kommunikationsmittel Fachsprache. Berlin, 1984.
- Hoffmann, Lothar et al.: Fachsprachen und Sprachstatistik. Berlin, 1975.
- Hoffmann, Lothar; Piotrowski, R. G.: Beiträge zur Sprachstatistik. Leipzig, 1979.
- Jakobson, Roman: Hang—Jel—Vers. Budapest, 1969.
- Martinet, André: A funkció fogalma a nyelvészetben. Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény V., 2. kötet. Szerk. Antal László, ford. Csongrády Zsuzsanna. Budapest, 1984. 73–80, 109–18.
- Máté Jakab: Szerkesztői bevezetés. Marcus, Solomon: A nyelvi szépség matematikája. Budapest, 1977. 7–42.
- Möhn, Dieter—Pelka, Roland: Fachsprachen. Tübingen, 1984.
- Nagy Ferenc: Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába. Budapest, 1984.
- Schwanner, Vilam: Syntaktisch-stilistische Universalien in den wissenschaftlichen Fachsprachen. Wissenschaftssprache. Szerk. Bungarten, Theo. München, 1981. 213–30.
- Szépe György: Jegyzetek a nyelvi tervezésről és a nyelvpolitikáról. ÁNyT. XV. Szerk. Szépe György. Budapest, 1984. 303–29.
- Text, an interdisciplinary journal for the study of discourse. Szerk. van Dijk, Theun A. Berlin, New York, Amsterdam, 1984, 1985.

Pongrácz Judit

Szókincsünk indiai eredetű nemzetközi és vándorszavairól

Az alábbi dolgozat egy megvédett akadémiai doktori disszertációnak a részlete; ebből a disszertációból jelent már meg egy másik részlet is: Mutatvány „Keleti eredetű nemzetközi elemek a magyar szókincsben” című monográfiából (Nyr. 104: 355–61). Most itt a címbeli „indiai” nyilvánvalóan területi (összefoglaló értelmű) megjelölés akar lenni; arra utal, hogy a szóban forgó szavaknak a végső forrása valamely indiai (vagy ahhoz közeli) területen használatos nyelvben keresendő. E nemzetközivé vált szavak különféle (főleg európai) nyelvek közvetítésével kerültek szókincsünkbe. A nemzetközi szó, vándorszó, műveltségyszó mibenlétére, kritériumaira l. Kiss: MNy. 62: 179. — Az ide vonható (s az említett disszertációban kidolgozott) fontosabb elemek, néhány származékot is említve: *alóé* (?), *anilin* (szárm.), *aréka*, *árja*, *atoll*, *barbár(us)*, *bengáli* (szárm.), *beriberi*, *berill(us)*, *bétel*, *brahman* (*brahmin*), *buddhista* (szárm.), *buddhizmus* (szárm.), *bungáló*, *cukor*, *curry*, *díngi*, *dravida*, *galanga*, *gaur'dzsungeltulok*, *gaviál*, *gurkha*, *guru* 'szikh felekezeti vezető', *gyömbér*, *hindi* (nyelv), *hindu*, *ind(us)*, *indian* (szárm.), *indigó* (szárm.), *jóga*, *jógi*, *juta*, *kalikó*, *kámfor*, *karambol*, *kasmír*, *katamarán*, *khaki*, *kopra*, *korund*, *kuli*, *lakk*, *maharadzsa*, *mandarin* (tisztviselő), *mangófa*, *maráthi* (nyelv), *R. mungos* 'mungó', *nábob*, *narancs*, *nirvána*, *opál*, *páli* (nyelv), *panda*, *pária*, *prákrit* (nyelv), *rádzsa* (fejedelem), *rizz*, *rúpia*, *sampon*, *szaharin*, (szárm.), *szanszkrit*, *szári*, *szikh(ek)*, *szingaléz*, (szárm.), *tamil* (nyelv), *tamtam*, *teakfa*, *urdu* (nyelv).

Az alábbi részletben olyan címszavak tárgyalatnak, melyek a TESz.-ből hiányoznak. — A címszavak magyar értelmezésében felhasználtam az ÚjMagyLex. 1–6. Bp. 1959–62; az ÉKSz. Bp. 1972; Bakos: IdSzKifSz. Bp. 1983. műveket is.

anilin *anilin* (1865: Babos 20 *anil* a.; 1879: MagyLex. 1: 269; 1891: Füredi 13; 1893: PallasLex. 1: 670; Radó 11; stb.);

'egy fajta szintelen, folyékony szerves vegyület; Anilin'.

Alapja a hindi, urdu *nīl* '(sötét) kék' (Platts 2: 1168), *nīlī* 'indigócsérje: Indigofera tinctoria' (i. q. *nīl*: uo. 1169); vö. ezzel óind *nīlī* 'ua.' (Mayrhofer 2: 174 *nīlah* 'dunkelfarbig, blau' a.); l. még *nīlī*, f. of *nīla* 'sötét színű; indigóval festett' (Monier-Williams 567, 566); átkerült más nyelvekbe is; vö. perzsa *nīl* 'indigócsérje; kék szín; indigókék' (Steingass 1444); arab *nīl* 'indigó' (Wehr 2: 902); vö. ezzel még: „Indico est un mot Portugais, dont l'on

appelle une teinture bleüe qui vient des Indes Orientales, qui est de contrabande en France, les Turqs et les Arabes la nomment *Nīl*” (1653 [De la Boullaye-le-Gouz, Voyages 543]: Hobson—Jobson 31 *Anile* a.). — Az arab *an* (< *al-*) névelős változatnak (Onions 37 *anil* a.) is volt némi elterjedtsége; vö. port. *anil* 'ua.' (1179 [Portugaliae Monumenta Historica, Leges 412]: Machado 1: 206); sp. *anil* 'ua.' (13. sz.: Messner 60); ol. *anile* 'ua.' (16. sz. m. f.: Battaglia 1: 478); stb. — Modern nemzetközi szóként ennek az arab névelős *anil*-féle változatnak a kémiai *-in(e)* képzős alakja terjedt el. Az elnevezésnek az az alapja, hogy az anilint az indigó meszes

desztillálásakor fedezték fel 1826-ban. — Korai (nemzetközi) adat a ném. *Anilin* (1841: Römpf 1: 163); svéd *anilin* (1841: Hellquist 1: 22); ang. *aniline* (1850: Oxf. *Aniline* a.); fr. *aniline* (1855: FEW. 19: 140 *nīl* a.; Le Grand Robert 1: 378); or. *анилин* (1862: SURLJ. 1: 143); ol. *anilina* (19. sz.: Battisti—Alessio 1: 207); stb.: 'anlin'. — A magyarba elsősorban a németből kerülhetett. — Az *anilin nīl*-féle alapszava összefügg *lila* szavunk eredetijével.

Devic 32 *Anil* a.; Lokotsch 1568.; Partridge 18; Marzell 2: 1007 *Indigofera tinctoria* a.; Webster 1: 85; de Vries 16; Skeat 22; Klein 1: 77; AmHeritDict. 52; Trésor 3: 35.

aréka *arika* (1801: NSz.), *areka* (1837: RefNy. 339), *aréka* (1865: Babos 31; l. még 1893: PallasLex. 2: 76; 1927: NapkeletLex. 1: 77), *areca* (1879: Magy Lex. 1: 439; l. még 1927: i. m. 1: 144 *Bételbors* a.);

'bételpálma, katechupálma: Areca catechu; Arekapalme | bételdió; Arekanuß'.

Forrása valamely dravida nyelvben keresendő; vö. kanarez (kannada) *ādike*; malajálám *adekka* (Onions 49): 'pinangdió' = tamil *adaikāy*, tkp. *adai* '(összerendezett) fiúrt' + *kāy* 'dió' (uo.); vö. még malajálám *adekka*, *adekka* (AmHeritDict. 69), *adekka*: 'ua.' (Hobson—Jobson 35). — Közvetítője a port. *areca* 'aréka'; vö. port. R. *harequa* 'ua.' (1510 [Dalgado, Glossário 1: 51]; Machado 1: 238). Elterjedésében a növényteni lat. *Areca Catechu* (1753: Marzell 1: 387, 1342; Simonović 45) is szerepet játszhatott. — Korai (nemzetközi) adata az ang. R. *arecha* (1510: Oxf. *Areca* a.); fr. R. *areca* (1521: Grand Larousse 1: 232); ol. *arèca* (1580: Battisti — Alessio 1: 279); ném. *Arekapalme* (1793: Marzell i. h.): 'aréka'; vö. még sp. *areca* (LarousseSp. 1: 156); cseh *areka* (PSIJČ. 1: 43); le. *areka* (WEP. 1: 360); or. *ápeka* (SzovjEncikl.³ 2: 185); stb.: 'ua.'. — A magyarba elsősorban a növényteni latinból kerülhetett, esetleg a ném. *Arekapalme*, *Arekanuß* félfordításából, az *arékapálma*, *arékadíó*-féle szókapcsolatból önállósult.

Lokotsch 17.; Marzell 1: 1342 *Areca* a.; Battaglia 1: 640; Webster 1: 115; Klein 1: 102; FEW. 20: 90; Trésor 3: 457.

atoll *atoll* (1879: MagyLex. 2: 70; l. még 1893: PallasLex. 2: 296; 1927: NapkeletLex. 1: 91; stb.);

'gyűrű alakú korallzátony; Atoll(e)'.

Forrásaként vö. Maldív-szigeti *atolu* 'atoll: gyűrű alakú korallzátony' (Onions 60; FEW. 20: 90), „*atolu*, du lingua das Maldivas, a sudoeste da ilha de Ceilão, onde esta palavra designa precisamente as ilhas deste tipo” (Machado 1: 278 *Atol* a.); vö. még malajálám *atolu* 'reef [: zátony, szirt, homokpad a tenger szintjén; stb.]' (AmHeritDict. 83); esetleg összefüggésbe hozható a szingaléz *ātul* 'belső' (Bel'kovics—Vühuholev 101) szóval, s az elnevezés arra utal, hogy a gyűrű alakú korallzátony sekély lagunát zár magába. — Korai (nemzetközi) adata a fr. *attôle* (1773: Trésor 3: 797); ang. *atoll* (1832: Oxf. *Atoll* a.); ol. *atollo* (19. sz.: Battisti—Alessio 1: 348); ném. *Atoll* (19—20. sz.: DudenEtym. 38); stb.: 'atoll'; vö. még sp. *atoll*; le. *atol*; or. *amóλλ*: 'ua.'. — A magyarba elsősorban a németből kerülhetett. — E szócsaládba vonható a R. *atollon* 'atoll'-féle szó is (1611: Grand Larousse 1: 291; 1621: Oxf. i. h.).

Lokotsch 132.; Machado i. h.; Partridge 30; Skeat 36; Hobson—Jobson 40.

bengáli (tűz, fény) *Bengali* (tűz) (1808: NSz.), *bengáli* (tűz) (1865: Babos 50; l. még 1879: MagyLex. 3: 469; 1883: NSz.; 1893: PallasLex. 3: 93); — vö. még *Bengáli* harkály (1808: NSz.);

'tűzijáték céljára való, nagy színes (vörös) lánggal égő, por alakú keverék'; bengalisches Feuer'.

Végző forrása a bengáli *Baṅgāl* 'Bengál(ia)' (Mayrhofer 3: 124 *Vaṅgāḥ* plur. 'Name eines Volkes und des von ihm bewohnten Landes' a.), (klasszikus) hindi *baṅgāl* 'ua.' (Platts 1: 171); vö. még bengáli *Baṅgālī* 'bengáli(ai)' mn., fn. (Oxf. *Bengali*, *Bengalee* a.), (klasszikus) hindi *bangālī* 'ua.' (Platts 1: 172). Tártytörténetileg:

„Die indischen Fürsten pflegten bei ihren Festen ihre Paläste und Gärten durch eigenartige Brennstoffe in glänzend bunte Beleuchtung zu setzen” (Lokotsch 289.). Használata a *bengáli tűz* (*fény*)-féle szókapcsolatban speciális; vö. ném. *bengalisches Feuer* ’bunt brennende Flamme’ (1818: Schulz 1: 83); or. *бензальский (огонь)* (1836: SRLJ. 1: 392); ang. *Bengal lighth* (1865 k.: Oxf. *Bengal* a.); fr. *feu de Bengale* (1872: Le Grand Robert 4: 484 *feu* II./6. a.), ’composition pyrotechnique qui donne des flammes diversement colorées’ (1877: FEW. 20: 92); stb.: ’bengáli-tűz’; vö. még ol. *fuochi di bengala* (Battaglia 2: 174); le. *ogień bengalski*; stb.: ’ua.’. — A magyarba a német megfelelő részfordításával kerülhetett; tkp. egy *Bengália-i* (tűz) is szabályos volna; a német melléknév fordítása azonban mintegy a **Bengál* ’Bengália’ tulajdonnévnek -i képzős származéka; vö. ezzel még: *Babilonia*: *babiloni* (fogság).

Onions 89; Webster 1: 204 ¹ *bengali* a.; Kiss 102 *Bengália* a.; Römpf 1: 315.

beriberi beriberi (1879: MagyLex. 3: 526; l. még 1893: PallasLex. 3: 146), *beriberi* (1927: NapkeletLex. 1: 139);

’a B₁-vitamin (thiamin) hiányában kialakuló betegség; Beriberi’.

Föltehető forrásaként vö. pl. szingaléz *baeribaeri* (Webster: 1: 206; l. még Belkovics—Vühuholev 498 [бэрубэру]: ’beriberi (betegség)’; vö. még indonéz (*penjakit*) *biri-biri* ’ua.’ (Kamus 126), ’beriberi disease’ (Echols—Shadily 58), ’Hungerödem’ (Kahlo—Bärwinkel 68). Etimológiailag pl. összefügghet vele a szingaléz *beri* ’непёренный, перезрелый’ (Belkovics—Vühuholev i. h. *бepу* a.) mint az eddigi származtatás alapja, s a főnév jelentése tkp. ’gyengeség’ (a hiánybetegségből adódóan). — Közvetítője részben talán a port. R. *berebere* ’ua.’ (1613 [M. Godinho de Herédia, Declaração de Malaca, fl. 19]: Machado 1: 355; de l. 1568: Hobson—Jobson 88; Trésor 4: 412). Elterjedésében az orvosi lat. *beriberi* ’ua.’ (Brencsán 66) is szerepet játszhatott; l. „Constat frequenti illorum

usu, praesertim liquoris saguier dieti, non solum diarrhaeas ... sed et paralysin *Beriberi* dictam hinc natam esse” (1631 [Jac. Bontii, Dial. IV. Sec also Lib. II. cap. III., and Lib. III. p. 40]: Hobson—Jobson i. h.); uő. „De paralyseos quadam specie, quam Indigenae *beriberij* vocant” (1642: FEW. 20: 92 [idézet Jakob de Bondt = Bantius holland orvos De medicina Indorum c. művéből]). — Korai (nemzetközi) adata a fr. R. *berber* (1617 [J. Mocquet, Voy. en Afrique, Asie, Ind. Or. et Occ. 221]: Trésor 4: 412), R. *berisberi* (1665: Le Grand Robert 1: 943), *beriberi* (1686: FEW. i. h.); holl. *beri-beri* (17. sz.: Frank—van Wijk Suppl. 17); ang. R. *berri-berri* (1809: Hobson—Jobson i. h.); or. R. *бepубepу* (1863: SRLJ. 1: 389), *бepу-бepу* (1873: uo.); ol. *beriberi* (20. sz.: Battaglia 2: 183); stb.: ’beriberi’. — A magyarba elsősorban a németből, esetleg az orvosi latinból kerülhetett.

Lokotsch 292.; Machado i. h.; de Vries 46; Onions 90; AmHeritDiet. 125.

bétel bétel (1801: NSz.; l. még 1893: PallasLex. 3: 216), *betel* (1865: Babos 51; l. még 1879: MagyLex. 3: 612; 1893: PallasLex. 2: 76 *Arékapálma* a.);

’Indiában, DK-Ázsiában elterjedt élvezeti cikk; Art Genußmittel: Betel’.

Forrásaként vö. (dravida) malajálam *vettila* ’bétel’ (Onions 91); vö. ezzel tamil *verrilai* ’Betelpfeffer, Betelblatt’, kota *vett* ’Betelblatt’ (Mayrhofer 3: 236 *vittikā* ’Rolle aus Betel und Areca-Nuß ...’ a.). Közvetítője elsősorban a port. *betele* ’ua.’ (1500 [Dalgado, Glossário 1: 122]: Machado 1: 361). Elterjedésében a növénytani lat. *Piper betle* ’rágóbors, bételbors’ is szerepet játszhatott; a bétel felhasználására (fogyasztására) és hatásmechanizmusára l. „Celebratur in universo oriente radix quaedam vocata *Betel*, quam Indi et reliqui in ore habere et mandere consueverunt, atque ex eā mansionem mire recreantur, et ad labores tolerandos, et ad languores discutendos ... videtur autem esse ex narcoticis, quia magnopere denigrat dentes” (1623–1673 [Bacon, Historia Vitae et Mor-

tis 97]; Hobson—Jobson 89). — Korai (nemzetközi) megfelelő a fr. R. *beteille* (1515: Trésor 4: 435), *betele* (1553: FEW. 20: 113); ol. R. *bettre* (1583: Battaglia 2: 198); ang. R. *bettel* (1585: Oxf. *Betel* a.); ném. R. *betele* (1595: Weigand⁵ 1: 221); ol. *betelle* (1613: Battisti—Alessio 1: 501, de l. *betel* 1510 [Lodovico di Varthema p. 144]; Hobson—Jobson 89); svéd R. *bettela* (1705: Hellquist 1: 67), *betel* (1712: uo.); or. *bémént* (1836: SURLJ. 1: 445); stb.: 'bétel'; vö. még le. *betel* (SlJP. 1: 411) 'ua'. — A magyarba elsősorban a német közvetítette.

Lokotsch 318., 2149; Webster 1: 209; de Vries 49 *betelnoot* a.; Skeat 57; Kluge²⁰ 71; AmHeritDict. 127; Hobson—Jobson i. h.

bungaló *bangalo* (1853: NytudÉrt. 93. sz. 84), *bungalow* (1904: Radó 23; l. még 1926: TolnaiLex. 2: 312; 1937: PHLex. 179), *bangalo* (1911: RévaiLex. 2: 544), *bungaló* (1930: Csorba 33);

'(verandás) indiai épület; Bungalow'.

Forrásaként vö. (indiai) gudzsaráti *bangalo* 'bungaló' (Onions 126; AmHeritDict. 176); etimológiailag összefügg a *bengáli* (tűz) eredetijével (l. ott), tkp. 'house of Bengal' (Klein 1: 209). — Korai (nemzetközi) adata az ang. R. *bungale* (1676: Oxf. *Bungalow* a.), R. *bungelow* (1711: uo.); fr. R. *bungaloe* (1808: Le Grand Robert 2: 226), *bungalow* (1826: uo.; l. még Grand Larousse 1: 543); port. *bangaló* (19. sz. [Fr. L. Gomes, Os Brahamanes, p. 15]; Machado 1: 316); ol. *bungalow* (1914: Battisti—Alessio 1: 643); ném. *Bungalow* (20. sz.: DudenEtym. 90); stb.: 'bungaló'; vö. még sp. *bungalow* (LarousseSp. 1: 326); le. *bungalow* (SlJP. 1: 724): 'ua.'. — A magyarba elsősorban a németből kerülhetett.

Lokotsch 214.; Partridge 64; Skeat 79; de Vries 95; Hobson—Jobson 128 *Bungalow* a.; Trésor 4: 1064; Ország: NytudÉrt. i. h.

curry *curry* por (1928: NytudÉrt. 93. sz. 101); — de vö. *curry-powder* 'sárga gyömbér' (1895: PallasLex. 11: 115 *Kurkuma* a.);

'erős indiai fűszerkeverék; Curry: Gewürzmischung (in Pulverform)'.

Forrásaként vö. tamil *kari* 'mártás, szósz; ételízesítő (főleg rizses-húsos ételek), curry' (Oxf. *Curry* a.; AmHeritDict. 324 *curry*² a.). Közvetítője részben talán az újkori latin; vö.: „Curcuma in Indiā tam ad cibum quam ad medicinam adhibetur. Indi enim . . . adeo ipsi adsueti sunt ut cum cunctis admiscunt condimentis et piscibus, praesertim autem isti quod *karri* ipsis vocatur” (1690 k. [Rumphius, Herbarium Amboinense, Pars Vta p. 166]; Hobson—Jobson 282). — Korai (nemzetközi) adat a fr. R. *cary* (1688: Trésor 5: 207), R. *carri*: 'ua.' (1708: uo.); ang. R. *currey* (1747: Oxf. i. h.), *curry* (1781: Hobson—Jobson i. h.), *currypouder* (1810: Oxf. i. h.); fr. *curry* (1854: Trésor 6: 636); svéd *kurrypulver* (1874: Hellquist 1: 528); ném. *Curry* (20. sz.: DudenEtym. 97); stb.: 'curry'; vö. még sp. *cari*, *curry* (LarousseSp. 1: 384, 558); ol. *curry* (DizEncIt. 3: 703); cseh *curry*, *kari* (PSIN. 1: 355, 2: 459); le. *curry* (WEP. 2: 638): 'ua.'. — Megjegyzendő, hogy a kanarez *karil* 'curry' (Hobson—Jobson 281) a port. *caril* 'ua.' (1502 [G. Correia, Lendas da Índia 1: 302]; Machado 1: 510) közvetítése alapján az európai nyelvekből ugyancsak adatolható (l. Oxf. i. h.; Trésor i. h.; Hobson—Jobson i. h.). — A *curry* féle szó a magyarba esetleg közvetlenül az angolból kerülhetett, német közvetítéssel is.

Lokotsch 1093.; Onions 237; Klein 1: 387; FEW. 20: 100.

dingi *dingi* (1934: NSz.; l. még 1938: NytudÉrt. 93. sz. 91; 1952: Bánhidi 222), *dinghi* (1958: NSz.), *dinghy* (1960: ÚjMagyLex. 2: 70 *dinghi* a.);

'egy fajta (vitorlás) csónak, kisebb hajó; Dingi'.

Forrásaként vö. (klasszikus) hindi *dingī*, *deṅgī* 'kisméretű csónak, sajka, komp(átkelőcsónak), szkiff, kenu: egy fajta kisebb vízi jármű' (Platts 1: 576); vö. még *dongi* 'ua.' (uo.) <: *donḡā* 'ua.' (uo. 569). — Korai (nemzetközi) adata a fr. R. *dingues*, l. „ . . . pour aller à terre on est

obligé de se servir d'un petit Bateau dont les bords sont très hauts, qu'on appelle *Dingues*" (1705 [Luillier, Voyage du Sieur, aux Grandes Indes 39]: Hobson—Jobson 318 *Dingy* a.), *dinghi* (1870: Grand Larousse 2: 1333); ang. R. *dingies* (1785 [Letters of Tippoo 6]: Hobson—Jobson i. h.), R. *dingie* (1810: Oxf. *Dinghy* a.); stb.: 'dingi'; vö. még ol. *dinghy* (Battisti—Alessio 2: 1309); le. *dingi* (SIJP. 11: 109): 'ua.'. — A magyarba elsősorban az angolból kerülhetett, s jobbára sport(mű)szóként használatos.

Partridge 157; Battaglia 4: 495 *Dingo*¹ a.; Onions 269; AmHeritDiet. 371; Ország: NyttudÉrt. 93. sz. i. h.

gaviál gaviál (1885: MagyLex. 16: 448; l. még 1894: PallasLex. 7: 850);

• 'indiai (csőrös) krokodil: *Gavialis gangeticus*; *Gavial*'.

Forrásaként vö. hindi *ghariyāl* 'Lacerta gangetica: the Gangetic alligator: indiai (csőrös) krokodil' (Platts 2: 934), l. ang. R. *ghorial* 'ua.' (1809 k. [Buchanan's Rungpoor in Eastern India 3: 581–2]: Hobson—Jobson 367 *Gavial* a.). Nemzetközi szóként ennek romlott változata terjedt el; vö. „The Gangetic crocodile, or *Gavial* (in correct orthography, *Garial*) . . ." (Oxf. *Gavial* a.). — Korai (nemzetközi) adata a fr. *gavial* (1789: Grand Larousse 3: 2172); ang. *gavial* (1825: Oxf. i. h.); port. *gavial* (1837: Machado 1: 1083); stb.: 'gavial'; vö. még ném. *Gavial* (Brockhaus¹⁷ 6: 811); le. *gawial* (SIJP. 2: 1062); stb.: 'ua.'; az ol. *gaviale* 'ua.' a tud. lat. *Gavialis (gangeticus)* tükörzöje. — A magyarba elsősorban a németből kerülhetett.

Lokotsch 714.; Corominas 2: 709; Klein 1: 644; Onions 392; AmHeritDiet. 546; Le Grand Robert 4: 851.

jógi dsogi (1893: PallasLex. 5: 545), *dzsogi* (1912: RévaiLex. 6: 89), *jogi* (1914: uo. 11: 13), *yogi* (1927: TolnaiLex. 7: 315 *Jogi* a.), *jógi* (1939: ÚjIdőkLex. 13–14: 3539);

'a jóga gyakorlója; Jogi, Yogi'.

Forrásaként vö. (klasszikus) hindi *yogī* = *jogī* 'a devotee, an ascetic, a hermit; a jóga (l. ott) követője' (Platts 1: 398, 2: 1253); vö. még *Chughi* (1298 [Marco Polo, 2nd ed. 2: 351]: Hobson—Jobson 461 *Jogee* a.); *jogī* (1343 [Ibn Batuta 4: 62–3]: uo.). Előzménye az óind *yogin* 'ua.' (Monier-Williams 857). — Korai (nemzetközi) adata a port. *jogue* (16. sz./1897 [Crónica dos Reis de Bisnaga 19]: Machado 2: 1264), de l. G. Correa (Lendas da India por) és Livro de Duarte Barbosa adatát (idézi: Hobson—Jobson i. h.); ol. R. *iotge* (1510 [L. di Varthema 111: uo.]); fr. R. *yoguie* (1615: FEW. 20: 113); ang. R. *ioggue* (1619: Oxf. *Yogi* a.); stb.: 'jógi'; vö. még or. *uōz*, *ūoz* (1934: SÍRLJ. 5: 605); sp. *yogi* (LarousseSp. 3: 612); ol. *iōghi* (~ *iōgui*, *jōgi*) (Battaglia 8: 484); ném. *Jogi* (DudenEtym. 296 *Joga* a.); stb.: 'ua.'. — A magyarba elsősorban a németből kerülhetett.

Lokotsch 2169.; Partridge 321 5. *The Skt yoga* a.; Klein 2: 1763; Onions 1020; AmHeritDiet. 1484.

katamarán catamaran (1912: RévaiLex. 4: 322), *katamaran* (1914: uo. 11: 334), *katamarán* (1966: Bakos 245);

'kettős törzsű hajótípus; Katamarán'.

Forrásaként vö. tamil *kaṭṭumaran* (Pjatigorskij—Rudin—Somasundaram 204), tkp. 'tied wood' [összekötő(zó)tt fa (a tutaj építésére utalóan)] (Onions 152); vö. tamil *kaṭṭu* 'köt' (l. fent: i. m. 202–3) + *maram* 'fa' (uo. 1099). Közvetítője föltehetően a port. *catamarão*, R. *catamarães* (17. sz. [P. Fernão de Queirós, Conquista de Ceilão 362]: Machado 1: 532). — Korai (nemzetközi) adata az ol. R. *gatameroni* (1583 [G. Balbi, Viaggio dell'Indie Orientali, f. 82]: Hobson—Jobson 173); ang. R. *cattamaran* (1673 [J. Fryer, A New Account of East India . . . 24]: uo.), *catamaran* (1697: Oxf. *Catamaran* a.); fr. R. *catimaron* 'radeau des Indes' (1699: FEW. 20: 100; l. még Le Grand Robert 2: 400); stb.: 'katamarán'; vö. még sp. *catamarán* (LarousseSp. 1: 409); ol. *catamaràn* (Devoto—Oli 1: 482); le. *katamaran* (SIJP.

11: 230); stb.: 'ua.'. — A magyarba első sorban a németből kerülhetett.

Skeat 96; Klein 1: 248; DizEncIt. 3: 5; AmHeritDict. 211; Trésor 5: 295.

kopra kopra (1895: PallasLex. 10: 774), *copra* (1912: RévaiLex. 4: 654);

'száritott kókuszdió-bél; Kopra'.

Forrásaként vö. malajálám *koppara* (Machado 1: 672 *Copra* a.; Onions 214; AmHeritDict. 294); tamil *koppera[i]*:

(FEW. 20: 102): 'kókuszdió, kopra'. Megfelelője a hindi *khoprā* 'ua.' (Platts 2: 882), tkp. 'koponya'; vö. hindi *khoparī*, *khoparī*, N. *khoprī*, *khoprī* 'ua.' (uo.): hindi *khappar* 'ua.' (uo. 869), s ez összefügghet az óind *kharpah* 'Kopf, Schädel' (Mayrhofer 1: 304) szóval. Az elnevezés a kókuszdiónak meg bizonyos majomfajta fejalakjának a külső hasonlóságán alapulhat. — Közvetítője a port. *copra* 'ua.' (1563 [G. de Orta, Colóquios I, col. XVI, 238]: Machado i. h.; l. még Trésor 6: 151 *coprah* a.). — Korai (nemzetközi) adata a sp. *copra* (1578 [Christ. Acosta, Tractado 104]: Hobson—Jobson 254); ang. R. *chopra* (1584: Oxf. *Copra* a.); fr. *copra* (1602—1758: FEW. i. h.); stb.: 'kopra'; vö. még or. *konpá* (1913: SURLJ. 5: 1398); sp. *copra*, *copre*; ol. *copra*; le. *kopra* (StJP. 3: 966); stb.: 'ua.'. — A magyarba első sorban a németből kerülhetett.

Lokotsch 1169.; Klein 1: 350; Bloch—Wartburg⁴ 157; Hobson—Jobson 253 *Coprah* a.; Le Grand Robert 2: 915.

korund korund (1865: Babos 185; l. még 1879: NSz.; 1882: MagyLex. 10: 575; 1886: NSz.; 1891: Füredi 118; 1895: PallasLex. 10: 811; 1898: NSz.);

'kemény, üvegfényű ásvány; Korund'.

Forrásaként vö. (dravida) tamil *kurundam* (Onions 218), *kuruntam* (AmHeritDict. 300); vö. még (andhra) telugu *kuruvindum* (Hobson—Jobson 259): 'korund (kő)'; megfelelője a (klasszikus) hindi *kurand* 'corundum stone; adamantinus corundum' (Platts 2: 828); ezek előzménye lehet az óind *kuruvinda* 'rubintkő' (Mo-

nier-Williams 294). — Korai (nemzetközi) adata a fr. R. *corind* (1667: Trésor 6: 185), *corindon* (1781: uo.); ang. R. *corivindum* (1728: Oxf. *Corundum* a.); or. *κορύνη* (1847: SURLJ. 5: 1479); stb.: 'korund'; vö. még sp. *corindón*; ol. *corindóne*; holl. *korund*; le. *korund*; stb.: 'ua.'. — A magyarba első sorban a németből kerülhetett.

Lokotsch 1263.; Mayrhofer 1: 236; de Vries 353; Hobson—Jobson 259; FEW. 20: 103; Ország: NytudÉrt. 93. sz. 70; Le Grand Robert 2: 933.

mangófa mangófa (1808: NSz.; l. még 1883: MagyLex. 12: 60), *mangofa* (1883: uo. 59 *Mangifera* a.; l. még 1897: PallasLex. 12: 276), *mángófa* (1883: NSz.);

1. 'mangosztánfa: *Garcinia mangostana*; *Mangostanbaum*' (1808: l. fent).

2. 'mangófa: *Mangifera indica*; *Mango-baum*' (1883: l. fent).

Forrásaként vö. pl. malajálám *manga* 'mangófa; ennek gyümölcse' (Machado 2: 1414 *Manga*³ a.); ez a tamil *māṅgāi* 'ua.' (Somasundaram 479 [*māṅgo* a.]), *māṅkāy* 'ua.' (Machado i. h.; FEW. 20: 104; AmHeritDict. 793) fejleménye; tkp. *mān* 'mangófa' + *kāy* 'termés, gyümölcs' (Onions 551). Megfelelője a maláj *mangā* (AmHeritDict. i. h.); indonéz *mangga* 'Mangifera indica: mangófa; ennek gyümölcse' (Kahlo—Bärwinkel 202; l. még Kamus 541; Echols—Shadily 236). Közvetítője a port. *manga* 'mangó' (1525: Corominas: Breve 370); l. még *mangas* (XVI. sz./1897 [Crónica dos Reis de Bisnaga 81]: Machado i. h.); továbbá fr. R. *manga* (1540: FEW. i. h.); sp. R. *manga* (1578: Corominas 3: 229 *mango* a.); ang. R. *mangas* (1582: Oxf. *Mango* a.); újkori tud. lat. *mang(h)us*: 'ua.' (uo.); vö. még újkori tud. lat. „Alibi vero commemorat *mangae* specimen fortis admodum odoris, Terebinthinam scilicet, et Piceae arboris lacrymam redolentes, quas propterea nostri stinkers appellant” (1631 [G. Piso, de Indiae utriusque Re Naturali et Medicā on J. Bontius, Hist. Nat. et Med. Indiae 95]: Hobson—Jobson 554). Az -o végű alak korai (nemzetközi) adata az ang. R. *manggo* 'ua.' (1655: Oxf.

i. h.); or. *manzo* (1864: SURLJ. 6: 588): 'ua.'; megfelelőként vö. még holl. *mango* (*boom*); ol. *mango*; le. *mango*; stb. 'ua.'. — A magyarba elsősorban a németből kerülhetett. Az 1. jelentés kialakulását a *mangó* meg a *mongosztán* (l. ott) azonos szókezdete is segíthette.

Lokotsch 1393.; Marzell 3: 53 *Mangifera* a.; Skeat 359.

R. *mongosz* *mongos* (1883: MagyLex. 12: 423), *mongosz* (1897: PallasLex. 12: 840);

'(indiai) ichneumon: *Mungos mungo*; *Mungos*'.

Forrásaként vö. maráthi *mangūs* (Onions 586 *mongoose* a.; AmHeritDict. 848 *mongoose* a.), *mungūs* (Machado 2: 1415 *Manguço* a.): 'indiai ichneumon'; vö. még (klasszikus) hindi *mungūs*, *maṅgūs* 'the Mongoose, or ichneumon: Vivera ichneumon' (Platts 2: 1081); megfelelője (közvetlen előzménye) a telugu (andhra) *mangisu*, *mungisa* 'ua.' (Hobson—Jobson 596 *mongoose* a.); összefügghet az óind *aṅgūsha* (Monier-Williams 8), *aṅgūśaḥ* (Mayrhofer 1: 22): 'ichneumon' szóval. — Közvetítője a port. *mongús* (1685 [J. Ribeiro, *Fatalidade Historica* 1: cap. 20]; Machado i. h.), *mangus* 'ua.' (1716; uo.). Elterjedésében az állattani latin (l. fent) is szerepet játszott. — Korai (nemzetközi) adata az ang. *mongoose* (1673: Skeat 391; 1698: Oxf. *Mongoose* a.); fr. R. *mangouze* (1697: Bloch—Wartburg⁴ 387 *mangouste* a.); ol. R. „Il *Mongūse* animale simile ad una donnola” (1829/1875 [A. de Gubernatis, *Storia dei Viaggiatori Italiani nelle Indie Orientali* 279]; Hobson—Jobson 597 *mongoose* a.). — A magyarba elsősorban az állattani latinból, esetleg a németből kerülhetett.

Mayrhofer 1: 22 *aṅgūśaḥ* 'Ichneumon' a.; Partridge 413; DudenEtym. 455 *Mungo* a.; TESz. 2: 975 *mungo*¹ a.

rúpia *rupia* (1854: Heckenast² 173; l. még 1865: Babos 277; 1884: MagyLex. 14: 432; 1891: Füredi 194; 1897: PallasLex. 14: 752; 1904: Radó 153; 1913: Horváth

189; 1930: Csorba 188; stb.), rúpia (1957: Bakos 683);

'indiai stb. pénzegység; *Rupie*'.

Forrásaként vö. (klasszikus) hindi *rupiā*, *rupiā* 'a rupee (the silver coin so called); coin, cash, money: rúpia, ezüst pénzérme' (Platts 1: 586 *rupiā* a.); urdu *rupiā* 'ua.' (uo. 604); előzménye az óind *rūpya* 'well-shaped; stamped, impressed; wrought silver or gold, stamped coin: formás, ismertetőjellel ellátott; vert ezüst, arany; (fém)-jelzett érme' (Monier-Williams 886 *rūp* 'to form' a.). Megfelelője a perzsa *rūpiya* 'rúpia' (Steingass 591 *rūpa* a.). — Közvetítője részben talán a port. *rupia* (1600 [P. Fernão Guerreiro, *Relação Anual* 31]; Machado 2: 1919), illetéleg az újkori latin, l. „*Rupias monetae* genus est, quarum singulae XXVI assibus gallicis aut circiter aequivalent” (1616 [P. Jarric, *Rerum Indicarum Thesaurus* 3: 83]; Hobson—Jobson 776). — Korai (nemzetközi) adata az ang. R. *rupia* (1610 [Hawkins, *Voyages: in Purchas* 1: 427]; Hobson—Jobson i. h.), R. *rupeia*, *rupia* (1612: Oxf. *Rupiee* a.); fr. R. *rupia* (1614: Grand Larousse 6: 5279 2. *roupie* a.), *roupia* (1616: FEW. 20. 109); holl. *ropie* (1648 [J. van Twist, *Generall Beschrijvinge van Indien* 26]; Hobson—Jobson i. h.); ol. R. *roupia* (1749: Battisti—Alessio 5: 3298); or. R. *pynu* (1806: SURLJ. 12: 1573), *рупия* (1864: uo.); stb.: 'rúpia'. — A magyarba elsősorban a németből kerülhetett.

Devic 198; Lokotsch 1730.; Skeat 529; Mayrhofer 3: 70 *rūpām* 'außere Erscheinung, Form' a.; AmHeritDict. 1136; Le Grand Robert 8: 489.

szanszkrit *sánskrit* (1801: NSz.; 1821: TudGyűjt. 8: 82), *sanskrit* (1821: NSz.; 1852: IsmT. 4: 597; 1854: Heckenast² 174; 1877: NSz.; 1884: MagyLex. 14: 481; 1891: Füredi 196), *sámskrit* (1821: TudGyűjt. 8: 84), *szanszkritt* (1839: NSz.), *sanscrit* (1844: uo.), *sanszkrit* (1847/1900: NSz.), *sanskritt* (1862: IsmT. 4: 527), *szánszkrit* (1852: uo. 454; 1897: PallasLex. 15: 410), *szanszkrit* (1852: IsmT. 4: 454; 1859/1890: NSz.; 1877/97: uo.; 1884: MagyLex. 15: 106;

1891: Füredi 214; 1899: NSz.), *szanszkrit* (1860: uo.); stb.

’óind; Sanskrit’.

Forrásaként vö. óind *saṃ-skṛita* (or *sām-skṛita*) ’the Sanskrit language’ (Monier-Williams 1120), tkp. ’(meg)-szerkesztett, hiánytalanul alakított, tökéletesített (finomított), rendkívül kidolgozott; stb.’ (a nyelvre vonatkozólag, szemben a prákrit nyelvvel: l. ott). — Korai (nemzetközi) adata a ? *Sahaskrit* (1318 [Amir Khusrū in Elliot 3: 563]; Hobson—Jobson 792 *Sanskrit* a.); ol. *Samscruta* (1586 [Sasseti, extracted in de Gubernatis, Storia dei viaggiatori Italiani nelle Indie Orientali 221]: uo.); ang. R. *Samescetan* (1617: Oxf. *Sanscrit* a.); fr. R. *hanscrit* (1667: Le Grand Robert 8: 576); port. R. *samsucruta* (17. sz.: Machado 2: 1945 *Sānschrīto* a.), *hanscrit* (1727: uo.); or. *санскрит* (1890—1907: SURLJ. 13: 170); stb.: ’szanszkrit’; megfelelőket l. még Lokotsch 1817. — A magyarba elsősorban a német közvetítette.

Monier-Williams 1111 *saṃ* (in comp.) = 2. *saṃ* q[uod] v. [ide]: 2. *sām* ’with, together with’: [1152], 300—301 *kṛi* ’to do, make’ a.); Hellquist 2: 888; Partridge 520 *Prakrit* a.; Mayrhofer 3: 410 *saṃskārah* a., 680 [Nachträge] *kr̥nōti* a.; Klein 2: 1381; Onions 787; AmHeritDict. 1150.

szári szári (1963: Bakos 669);

’az indiai nők fejét és testet teljesen beborító, művészien csavart lepelruhája, l. Képes divattörténet az ókortól napjainkig. Corvina Kiadó, 1974. 535; Sari’.

Forrásként vö. (klasszikus) hindi *sārī*, *sārī* ’a kind of dress worn by Hindū women, a long piece of cloth wrapped round the body and passed the head: szári’, l. fent (Platts 2: 625). Ez az óind *sāṛī* (Monier-Williams 1063 *sāṛī* ’a strip of cloth, a kind of skirt or petticoat’ a.) szóra megy vissza, s a perzsa *shāl* ’a shawl or mantle’ (Steingass 724) alakon át *sāl* szavunk eredetijével azonos. Megfelelő szó az indonéz *sari* ’женская одежда в Индии’ (Kamus 736), ’Sari (roter Haarschleier den die Frauen in Indien übers Haar legen, wenn

sie es aufgesteckt tragen’ (Kahlo—Bärwinkel 414). — Korai (nemzetközi) adata az ang. R. *sarriyn* ’szári(szövet)’ (1598: Oxf. *Saree* a.), R. *saurry* (1785: uo.), *sarie* (1800: uo.); fr. *sari* (1872: Le Grand Robert 8: 587); le. *sari* (SJP. 11: 455); stb.: ’ua.’. — A magyar szó közvetlen forrása nem határozható meg.

Partridge 587; Webster 2: 2015; Onions 789; Klein 2: 1384; Mayrhofer 3: 322 *sāṛī* ’Tuch, Zeugstreifen, Gewand’ a.; AmHeritDict. 1153 *sari* a.

szikh(ek) Sikh gr. (1852: IsmT. 4: 596 *Kasmir* a.), *szikh* (1897: PallasLex. 15: 683), *szikh* (1897: uo.);

’egy (hindu és mohamedán elemeket egyesítő) indiai felekezet követője; Sikh’;

Forrásaként vö. hindi *sikh* ’disciple, pupil, scholar, apprentice; a follower of Gurū Nanak [1469—1538], a Sikh; the people who inhabit the Panjāb’ (Platts 2: 665); előzménye az óind *śiṣya* ’a pupil, scholar, disciple’ (Monier-Williams 1077), *śiṣyaḥ* ’Schüler’ (Mayrhofer 3: 348). Közvetítő s korai (nemzetközi) adata az ang. R. *Sykes* (1756: Hobson—Jobson 836), *Seek* (1781: Oxf. *Sikh* a.); fr. *sikh*, *sikhe* (19. sz.: Le Grand Robert 8: 771); stb.: ’szikh’; vö. még ném. *Sikh* (Fremdw. Leipzig 580; Brockhaus¹⁷ 17: 420); sp. *Sikhs*, *Seikhs* (LarousseSp. 3: 348): ’ua.’. — A magyarba elsősorban a német közvetítette.

Egli² 4: 852 *Sikh* a.; Partridge 622; Klein 2: 1443; Onions 826; AmHeritDict. 1205; Losique 202; Mayrhofer 3: 330 *sāṛī* a.; Weekley 386; l. még Khuswand Singh, *The Sikhs* (New-York 1953.).

tamtam tamtam (1844: NSz.; l. még 1897: PallasLex. 15: 912; 1904: Radó 168), *tam-tam* (1864: NSz.; l. még 1872: uo.; 1929: TolnaiLex. 16: 293; 1937: PHLex. 1034), *tám-tám* (1894: NSz.);

’dob-, gongszerű ütőhangszer; Tam-tam’.

Föltehető forrásaként vö. hindi *ṭam-ṭam* ’kisebb kézi dob, tam-tam dob; ennek

hangzása' (Platts 1: 358); vö. még szingaléz *tammāṭṭama* '(kettős) deszkadob: tam-tam-dob' (Belkovics—Vühuholev 282; l. még. Oxf. *Tom-tom* a.); indonéz *tamtam* 'тамтам (вид барабана)' (Kamus 842), *tong-tong* 'Hillebille; hölzernes Signalgerät' (Kahlo—Bärwinkel 485), 'signal drum made from a bamboo or hollowed-out log: jelződob bambuszból, (kivájt) fából', l. (Echols—Shadily 406); de vö. „meaning a Chinese gong or similar percussion-instrument, it is clearly echoic” (Partridge

726 *tom-tom* a.). — Korai (nemzetközi) adata az ang. R. *tom tom* (1693: Oxf. i. h.); fr. *tam-tam* (1769: Le Grand Robert 9: 150; 1773: Grand Larousse 7: 5933); ol. *tam-tam* (1826: Battisti—Alessio 5: 3709); ném. *Tamtam* (1841: Weigand⁵ 2: 1022); or. *тамтам* (1847: SURLJ. 15: 95); stb.: 'tamtam'. — A magyarba elsősorban a németből kerülhetett.

Lokotsch 2014.; Vasmer 3: 75; Klein 2: 1569; Onions 930; AmHeritDict. 1314.

Rövidítések

az alábbiakban csak azoknak a rövidítéseknek a teljes feloldására kerül sor, amelyek a TESz. I—III. kötetében nem használatosak; a többi a TESz. megfelelő (betűrendes) tétele alapján értendő; sőt — helykímélésből — még ezeket is „csönkítani” kellett úgy, hogy a szerző: mű viszonyára esetenként csak a szerző vezetékeve utal; pl. Battisti—Alessio = Battisti—Alessio: DizEtIt., l. TESz. 1: 38. — A szerzőnév közlése az alapelv a TESz.-ben nem szereplő rövidítések teljes feloldásakor is. — Alkalmanként a szerzőnév helyett a TESz.-beli rövidítéskezdetet is önállósítottam; pl. Oxf. = OxfEnglDict.; stb.

AmHeritDict. = The American Heritage Dictionary ... William Morris, Editor. New York, 1969.

Belkovics—Vühuholev = Сингальско-русский словарь. Составили А. А. Белькович и В. В. Выхухолев ... Москва, 1970.

Devic = Devic, L. M.: Dictionnaire étymologique des mots français d'origine orientale. Amsterdam—Paris, [1876/1965.].

Devoto—Oli = Vocabolario illustrato della lingua italiana di G. Devoto e G. C. Oli. I—II. Milano, MCMLXVII.

DizEncIt. = Dizionario enciclopedico italiano. I—XII. Roma, 1955—1963.

Echols—Shadily = Echols, J. M. — Shadily, H.: An Indonesian—English dictionary. New York, 1963.

Egli² = Egli, J. J.: Nomina geographica ... Leipzig, 1893.

FEW. = Wartburg: FEW. (l. TESz. 1: 81).

Grand Larousse = Grand Larousse de la langue française. I—VII. Paris, 1971—1978.

Hobson—Jobson = A glossary of colloquial Anglo—Indian words and phrases ...

By H. Yule and A. C. Burnell. New edition edited by Crooke. London, 1886/1969.

Kahlo—Bärwinkel = Kahlo, G.—Bärwinkel, R.: Indonesisch—Deutsches Wörterbuch. Leipzig, 1966.

Kamus = Kamus bahasa Indonesia—Rusia. Moskow, 1963.

Kiss = Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp., 1980.

Le Grand Robert = Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue Française de Paul Robert. Deuxième édition ... Tome I. — 1985. Montréal, Canada.

Losique = Losique, S.: Dictionnaire étymologique des noms de pays et de peuples. Paris, 1971.

Messner = Messner, D.: Geschichte des spanischen Wortschatzes. Heidelberg, 1979.

Monier-Williams = Monier-Williams, M. A.: A Sanskrit—English dictionary. Oxford, 1899/1956.

Pjatigorskij—Rudin—Somasundaram = Тамильского-русский словарь. Составили А. М. Пятигорский и С. Г. Рудин. Под редакцией П. Сомасундарам. Москва, 1960.

Platts = A dictionary of Urdū, classical Hindī and English ... by John T. Platts. I—II. London, 1959.

Somasundaram = Русско-тамильский словарь ... Под редакцией П. Сомасундарам. Москва, 1965.

Trésor = Trésor de la langue française ... Publié sous la direction de P. Imbs. Paris, I (1971.) —.

Farkas Vilmos

A firkálások kutatása és nyelvi jellemzői Magyarországon

1. Nemzetközileg *graffiti*-nek nevezik azt a jelenséget, amellyel írásunk keretében foglalkozni fogunk. Ez a görög eredetű szó az olasz nyelv közvetítésével terjedt el világszerte, s lett az angol nyelvterületen kívül is a falfirkálások elnevezése. Német nyelvterületen eleinte a *Wandinschrift* és *Wandkritzelei* ('falfelirat' és 'falfirka, falrajz') a neve, de az újabb szakirodalomban már az angol formát, a *Graffiti*-t használják. A gyermekcipőben levő magyar kutatások eleinte ingadoztak a *felirat*, *falfelirat* és a *firkálások*, *falfirkák* megnevezések között. Ez az ingadozás egyébként a német terminológiában is megfigyelhető volt az *Innschrift*, a *Wandinschrift* és a *Graffiti* között. Szerencsésebbnek tartjuk azonban a *felirat* és a *firkálás* éles szétválasztását: az első alatt a hivatalos jellegű, elfogadott, a másodikon a spontán jellegű és üldözött, elítélt írásműveket értve. E mellett foglal állást Voigt Vilmos is, aki a graffiti első magyar nyelvű szócikkét írta: „falra és egyéb helyekre felfirkált rövid szövegek, jelszavak, rigmusok” [Graffiti. Világirodalmi Lexikon, Bp., 1975. III/714].* A születő magyar terminológia számára javasoljuk ezt a megkülönböztetést.

2. Kezdetben útleírások, néprajzi adatközlések ejtettek szót a firkálásokról. Ezeknek kezdeti formái a turistafirkálások (*Besucherinschriften*), a vendéglői és börtöngraffitik. Szláv, német és francia nyelvterületről hozott tudományos igényű adatot az *Anthropophyteia* című folyóirat egyik 1906-os cikke (Reiskel, K.: *Skatologische Inschriften*. In: *Anthropophyteia* 3 [1906.]: 244–6). A firkálások kutatásában és dokumentálásában az amerikai és német kutatók járnak az élen. Az amerikai firkálások nyelvészeti kutatását Read 1935-ös alapvetése indította el az angol nyelv „alacsonyabbrendű” szavairól szóló művében (Read, A. W.: *Classical American Graffiti*. *Lexical Evidence from Folk Epigraphy in Western North America*. Paris, 1935). Sechrest és Flores a firkálások szociálpszichológiai jellemzőit kutatták több tanulmányukban is (pl.: *Homosexuality in the Philippines and the United States: The Handwriting on the Wall*. In: *Journal of Social Psychology* 79 [1969.]: 3–12). Az amerikai kutatások szintézisszerű összefoglalásának és újabb csoportjellemzőket feltáró munkának tekinthető Stocker és munkatársainak tanulmánya (Stocker, T. L., Dutcher, L. W., Hargrove, S. M., Cook, E. A.: *Social Analysis of Graffiti*. In: *Journal of American Folklore* 58 [1972.]: 356–66). Az amerikai „vécéköltségzet” elemzője Dundes (Dundes, A.: *Here I Sit: A Study of American Latrinalia*. In: *The Kroeber Anthropological Society Papers* 34 [1966.]: 91–105). Míg az amerikai kutatások főleg az antropológiai nyelvészetnek nevezett irányzatban belül folytatódnak, addig a német nyelvű publikációkat leginkább a szociolingvisztika körébe sorolhatjuk. Thiel összeállította s megjelentette — igaz magánkiadásban — a firkálások bibliográfiáját (Thiel, A.: *Graffiti[sic!]—Bibliographie*. Privatdruck Kassel 1982.). Wehse a firkálások néprajzi jellemzőit foglalta össze szintén bő bibliográfiai utalásokkal (Wehse, R.: *Graffiti*. *Wandkritzeleien als Gegendstand der Volkskunde*. In: *Zeitschrift für Volkskunde* 80 [1984.] II. 207–15). Tanulmányát azért is érzem nagyon fontosnak, mert ez az egyetlen olyan külföldi tudományos munka, amely elemzéseiben norvég, svéd, dán, angol, skót, német, francia, spanyol, olasz, osztrák, jugoszláviai, görög, amerikai és mexikói anyag mellett magyar gyűjtést is fölhasznál. A német ku-

* Köszönetemet fejezem ki Voigt Vilmosnak, az ELTE Folklore Tanszék vezetőjének segítségéért.

tatók előszeretettel foglalkoztak a padfirkálásokkal (pl. Hochmuth, J.: *Die Sprache der Schulbänke*. In: *Bund Deutscher Kunsterzieher* [1980.]: 107–27). Angol és német nyelvterületen egyaránt több „városgraffiti”-monográfia született (Mailer, N.: *Graffiti de New York*. New York, 1973.; Raabe, H.-J.: „Berlin Graffiti”. Berlin, 1982. Stb.).

Más nyelvterületekről már jóval elszórtabban találkozunk jó adatközlésekkel és feldolgozásokkal. Kiemelendő a finn gyermekfolklór kutatójának angol nyelvű munkája, amelyben a graffitiról is említést tesz (Virtanen, L.: *Children's Lore*. Helsinki, 1978.), vagy a svéd firkálásgyűjtemény (Dagrin, B.: *Världen är Skiti! Leve Graffiti*. Stochkolm, 1980.) Jóval ritkább adataink vannak az afrikai és közel-keleti firkáláskultúráról (Griaule, M.: *Äthiopische Graffiti*. Frankfurt [Main], 1980. és Field, H.: *Camel Brands and Graffiti from Iraq, Syria, Jordan, Iran, Arabia*. Baltimore, 1952). E művek hatására a legutóbbi években olasz, spanyol, sőt ausztráliai kutatók is érdeklődéssel fordultak hazájuk firkálásai felé (pl. Ellis, R.; Turner, I.: *Australian Graffiti*. Melbourne, 1975.).

A fenti, talán kicsit hosszadalmas, de szükséges áttekintés jól jelzi a firkálások kutatásának nemzetközi eredményeit, a fő kutatási központok, területek jellegét. Mit mondhatunk ezek után a magyarországi firkálásokról? A múlt század óta vannak feljegyzéseink a firkálások létéről. Írók, újságírók előszeretettel figyelték a falra rótt írásokat — néha lejegyezték, inkább minősítették őket. Terjedelmes gyűjteménye van a budapesti szóbeli folklóról Háty Ágnesnak. Ez azért fontos, mert közölt szövegválogatásának sok darabja a firkálások révén is terjedt (Hülye, aki elolvassa. *Mozgó Világ*, 6 [1980.]: 8–18). Hernádi Milós írt figyelemreméltó tanulmányt a firkálásokról (A házfalak kommunikációja. *Kultúra és Közösség* 1978. 81–92). Kiállításokon mutatkozott be Bakos Zoltán és Kis Mihály, akik évek óta fényképezik a budapesti firkálásokat. Egyik kiállításuk alkalmából tanulmánykötetet is megjelentettek (Kovács Ákos [szerk.]: *Budapesti falfirkák*. A Múcsarnok és az Országos Közművelődési Központ közös kiállítása. Bp., 1986.). Mindezek fontos adalékok, sőt dokumentumok, amelyeket minden bizonnyal a későbbi tudományos vizsgálódás is hasznosítani tud. Tallózó, szórványos anyaggyűjtéssel még számos helyen találkozhatunk (bizonyára magángyűjteményekben is értékes anyag lappang), de tudományos igényű, egy adott terület teljes firkálásanyagát feldolgozó és rendszerező munka eddig csak egy jelent meg Magyarországon (Balázs Géza: *Firkálások a gödöllői HÉV-en*. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 18. Bp., 1983.). 1985-ben egy építőtábor lakóinak segítségével összegyűjtöttem egy nyári középiskolás tábor teljes firkálásanyagát is. Mindezek — s természetesen a különböző tallózó adatgyűjtések, „ajándékba kapott” firkálások — alapján ma már a magyarországi firkálások jellege, nyelve, típusai jobban körülhatárolhatók.

3. Nincs megírva a firkálások nemzetközi művelődéstörténete. Ezt rendszerint minden tanulmányíró sajnálkozva állapítja meg, holott elég sok bizonyítékkal rendelkezünk arra nézve, hogy a firkálások végigkísérték az írástudó emberiség egész történetét. Az egyiptomi piramisok turistafirkálásai jelzik a graffiti megszületését. Ezek manapság az egyiptológusok kincsesbányái. Szép számú firkálás maradt fenn Pompeiből, több kocsmafelirat Rómából. A korai germán szövegemlékek között találhatók a bizánci császár viking testőreinek a pireuszi oroszlánokra rótt runabetűs feliratai. A novgorodi nyírfakéreg iratok között egy kisgyerek Onfim ábécé-vázlatait figyelhetjük meg.

Az első magyarországi firkálások Pannónia városaiból kerültek elő. Találtak ilyen szövegeket Sabariában, de más városokban is. Az esztergomi várkapolnában a feltárás során latin és német nyelvű falfirkálások kerültek elő. Magyar nyelvű firkálásokkal találkozhatunk a szepeshelyi Zápolya-kápolna külső falán (a témához lásd még: Entz Géza: XV–XVII. századi bekarcolások falfestményeken. *Művészettörténeti Értesítő*,

1952. 131–2). A nagybörzsönyi Szent István templomban üveg alatt őrzik a feltárások során a vakolatréteg alól előkerült turista formulaszöveget: *Lukas Sombathy itt jártam*. Szécsi Ferenc közlése szerint János király özvegyének, Izabella királynénak a jelmondatát szobája falára festették: *Isabella regina. Sic fata volunt*. S ennek kezdőbetűit véste a hagyomány szerint egy fa kérgébe Egregynél, a Ménés-hegy lejtőjén, amikor 1551. július 19-én távoznia kellett Magyarországról (Szécsi Ferenc: Szállóigék. Bp., 1936. 142). Meglehetősen sok adatunk van a múlt századi, XX. század eleji kocsmafeliratokról. Bevilacqua Borsody Béla, a magyar „serfogyasztás” monográfiusa be is mutat néhányat a régi felvidéki és erdélyi német ivóhelyek, sörkocsmák falfirkálásaiból. A német formulaszövegek pontos megfelelői a mai napig élnek a magyar szóbeliségben. Pl.: *Wein auf Bier, das rath' ich Dir. — Bier auf Wein, trinkt ein Schwein. — Bier auf Wein, das lass' sein. — Bier auf Wein, kann gut sein.* (A magyar serfőzés története, 1–2. Bp., 1931. 1011.) Eötvös Károly, Krúdy Gyula és Ottlik Géza írásaiban szintén találkozunk a firkálásokkal. A firkálások szenvedélyének állítólag még Arany János is hódolt — egy kedves anekdota szerint (Vargha Balázs közlése nyomán: Makoldi Mihályné: Szülőföldünk, Budapest. Bp., 1981. 131).

4. A firkálás egyszersmind kommunikációs mód és folklór kisműfaj. Kommunikációs módként, sőt a tömegkommunikáció „megfordításaként” határozza meg Hernádi Miklós (i. m.: 81–92). A folklorisztikában a kisműfajok között tarthatjuk számon a szólások, közmondások, üdvözlések, kiáltások, jelszók, feliratok, találósok stb. társaságában (vö.: Voigt Vilmos: Kisepeikai prózaműfajok. 283–323. In: A magyar folklór. Egyetemi tankönyv. Bp., 1979.). A nyelvtudományban ezeket a „kisműfajokat” a frazeológia tárgykörébe soroljuk, bár ebben bizonyos kutatók között jelentős eltérések vannak. (A témához lásd: Juhász József: A frazeológia mint nyelvészeti diszciplína. 79–97. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészletana és jelentéstana köréből. Szerk.: Rácz Endre és Szathmári István. Bp., 1980.) Nyelvészetileg és folklorisztikailag egyaránt a formulaszerűség, a rögzített forma és a jelentésükben is érzékelhető állandósultság tartja össze ezeket a jelenségeket, s különbözteti meg a mondatok, a szintagmák egyéb jellegzetességeitől. Hangsúlyozni kell, hogy nem a szókombináció gyakorisága, használati megterheltsége a döntő érv, hogy egy-egy szókapcsolatot állandósultnak minősítsünk (Juhász József i. m. 84). A firkálások között tehát találunk formulákat, állandósult szókapcsolatokat, azonban nem ez a firkálások fő jellemzője. Mivel egy fontos kommunikációs eszköznek is kell tartanunk, nyilvánvalóan a firkálás keretében nem az állandósultság, hanem éppen az innováció, a megújítás lesz a döntő. De bármennyire szabadszájú és önkifejező is a firkálás, a közösségi szóhagyományhoz gyakran visszatér — pontosabban nem tud elszakadni tőle.

A firkálás mint kommunikációs eszköz eléggé jellegzetesen elkülönül a többitől: a levéltől, az újságtól, a rádiótól, a filmtől, a televíziótól (bár alkalmasszerűen bármelyiket helyettesítheti). A firkálás keretében az egyes, az alul levő, a tömegkommunikációba beleszólni nem tudó ember képes igen hatásos módon, demokratikusan, sokak számára szólóan véleményt nyilvánítani. Mivel a firkálás nyilvános teljesítmény, az egyes ember üzeneteit sokan dekódolhatják, és szükség esetén reagálhatnak, válaszolhatnak rá. A firkálás azért különösen jelentős a folklorista és a nyelvész számára, mert a szóbeliség (a népi és a városi szóbeliség) egyik első írott csatornája, közvetítési módja. Firkálás „köntösében” számos folklór és irodalmi műfaj — rendszerint szóbeli, beszélt változata — megjelenik.

Nézzünk egy csokrot ezekből a kisműfajokból. (A gyűjtések a 80-as évek magyar firkálásaiból származnak, a helyesírás minden esetben az elfogadott norma szerint lett kijavítva. Az ettől eltérő eseteket külön jelzem.)

(1) Szólások

*A rock örök és elpusztíthatatlan.**A szerelem mindent legyőz.*

(2) Jelszó, torzított jelszó

A szerelem öl, butít, nyomorba dönt.

Az alkohol öl, butít, nyomorba dönt! Ez egy 1919-es szöveges plakát jelmondata volt, amely szólásként, közhelyként és a firkálások között a szóbeliségre oly jellemző átalakított, torzított szólásként is megjelent.

(3) Közmondásferdítés

Ami ma megtehetsz, azt megteheted holnap is.

(4) Városi „népköltészet”, „aszfaltköltészet”

*Szeretnék szeretni**Szerelmez szerezni*

*

*Nagy a tél**Nagy a hó**Nagy a sár**Nagyanő*

(5) Emlékkönyvlíra

*Hosszú álom az élet**Kívánom, álmodjál szépet**Rózsák nyílnak utadon**Ne ismerd a szót: fájdalom.*

(6) Pajzán énekek

*Van nekem egy csikos gatyám**Abban hordom a ceruzám**Minden este írok vele**Mégsem kopik el a hegye.*

(7) Városi „félhivatalos” feliratok

*Kuka utas vésd az észbe**Ne szólj bele a vezetésbe!*

(8) Anyósrigmus

*Szép vagy Ági és kapós**Csak az a baj, hogy belőled is lesz anyós!*

(9) Ivórigmus

*Reggel konyak, este konyak**Ettől leszünk mozgékonyak*

(10) Futballrigmus

*Akárhogy is fáj**Fradi itt a sztár**Pölöskei a király!*

- (11) Névcsőfoló
Elvis a prézli
- (12) Kancsalrím
*Jaj, de hüvös ez a beton
Leteszem a nagykabetom.*
- (13) Vécéköltészet, latrináliák
*Ez a sz temetője
A diáknak pihenője.*
- (14) Sírfelirat
*Itt nyugszik az öreg skót
Lenyelte a sőtartót.*
- (15) Reklámszöveg
*Ha kávéja Omnia
Nem kell ágyat nyomnia.*
- (16) Reminiszcencia, utánérzés, idézet
Sohase modd, hogy vége!

Nem hozok idézetet néhány más kisműfajra. De ily módon terjedhet a vice, s firkálások keretében jelenhet meg a levélműfaj, a hirdetés. A firkálás gyakran csak egy név, egy szám.

A firkálás legszorosabb rokonának a felirat tekinthető. Bizonyára ezért is volt kezdetben (s egyes írónál ma is) gyakori a felirat, firkálás fogalmak összekeverése. A feliratok a firkálások hivatalosan elfogadott, sőt szorgalmazott vagy megtűrt változatai. Velük is minden írásbeli kultúrában találkozhatunk. Az epigrafika, a felirattan kutatja a klasszikus előfordulásait. A feliratok művészi megvalósulásának tekinthető a feliratirodalom – a minden irodalomban előforduló feliratszerű költemények összessége. A felirat középületeken, nyilvánosságra szánt használati tárgyakon levő jóváhagyott, az adott kulturális környezettel nem ellenkező és vitatkozó szöveg. Tematikájában megtalálható a tanító, böleselkedő és a tréfás-viccelődő jelleg. Felirattal leggyakrabban középületeken, szobrokon, emlékműveken találkozunk. A feliratok népies változata a feliratos népköltészet. Ezek közé sorolhatjuk a ház-, kapu-, kocsma-, csárda-, sír-, butella- és bútorfeliratokat. Általában olyan szövegekről van szó, amelyek folklórközelit rétegektől származnak, s ezért a firkálások és feliratok között elég szoros a kapcsolat, az átmenet. A feliratok modernebb, de napjainkig minden magyar faluban meglevő változata a falvédőfelirat, amely a különböző kulturális területek között fontos információáramoltató eszköz. (Közülük tett közzé nemrégiben egy gazdag gyűjteményt Kovács Ákos. Magyarországi falvédőfeliratok. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 24. Bp., 1985.) Bár a feliratos népköltészetéről szép anyagunk van, Szendrey Zsigmond korai, figyelemfelhívó munkája óta senki sem vállalkozott módszeres rendszerezésükre (A népi feliratos költészetéről. Népiünk és Nyelvünk, 1931.). Pedig a feliratok világa állandóan terebélyesedik. A modern nagyvárosban megjelentek a ruha- és táskafeliratok (nemcsak a reklám hatására, hanem „belső indítatásból” is), az öntapadós feliratok, amelyeket gépkocsikra, ajtókra, irodák falára lehet tartósan ragasztani. A felirat és a firkálás határmezsgyéjén sajátos helyet foglal el a tetovált szöveg. Természetesen ez sem új jelenség, mégis magyarországi vizsgálatuk csak a legutóbbi esztendőben kezdődött meg (pl. Balázs Géza: Titok a neved,

Suha János! [Magyaroszági tetovált feliratok] In: Forrás 19 [1987.] 3: 35–52). A feliratokat a tartósságra való törekvés, a szerzőség védelme, az adott kulturális közeg — szubkultúra — erkölcsi értékrendjének tiszteletben tartása jellemzi. Néhány felíratíró egyenesen büszke is mesterségére. Az egyik ónodi fazekas, Rusznák Gyula így nevezte meg foglalkozását: *Rusznák Gyula butykos- és kulacskészítő, rigmusfaragó mester.*

A felirat és a firkálás közös jellemzőit és főbb eltéréseit a következő táblázat is mutatja:

	Szerző	Befogadó	A rögzítés módja	Célja, mondanivalója	Létrehozása
Felirat	anonim, önmagát vállaló	laikus	tartós	diszító-, tanító- és tréfás jelleg	megrendelésre
Firkálás	anonim, pseudonim, önmagát nem vállaló	laikus	rövid-életű	szókimondó, önkifejező jelleg	önkifejezés

5. A firkálások nyelvi jellemzői erősen függenek a firkálás előfordulási helyétől. Firkálás természetesen minden nyilvános helyen elképzelhető. Nem is nagyon akad olyan hely, ahol huzamosabb ideig emberek tartózkodnak, és nem jelenik meg valamilyen firka, falirajz. Mégis a legjellemzőbb helyszínek és közegek alapján némi csoportosítás elképzelhető. A tipikus firkáláshelyszínek a következők:

- (1) Falak (házfal, lépcsőház, szemétdobó helyiségek fala, kerítés, klingertéglás épületfal, várrom, várótermek fala, sátorfal, ablaküveg, illemhely oldala, ajtó, stb.)
- (2) Emlékmű, szobor, szikla, kémény
- (3) Élőfa
- (4) Vízszintes felületek (asztallap, pad, üléshez, aszfalt, alacsony helyiségek teteje stb.)
- (5) Zárt, zárható helyiségek (illemhely, börtöncella, lift, kulcsosház, sátor, szállodai szekrényajtó stb.)
- (6) Közlekedési eszköz (karosszéria, lakókocsi, utánfutó stb.)
- (7) Elkészült betonalap, csatorna, út
- (8) Könyv- és folyóiratfirkálások (elsősorban könyvtárakban)

A közeg nyilvánvalóan meghatározza a szövegeket. A zárt helyszíneken, a nehezen vagy egyáltalán nem ellenőrizhető környezetekben hosszabb, terjedelmesebb szövegek szülehetnek. A klingertégla adott területe meghatározza a szöveg keretét: általában csak egy szó, név fér be a téglakeretbe. Párás ablaküvegre, piszkos karosszériára csak pillanatnyi, hamar tovatűnő és „elpusztítható” firkálás kerülhet, míg egy elkészült betonalap vagy kémény hosszú évtizedekig hirdetheti a firkálók kezennyomatát.

Firkálások egyaránt előfordulhatnak folyóirással és nyomtatott betűkkel. Mivel a firkálók azon mesterkednek, hogy szövegeiket mások is megértsék, igyekeznek olvashatóan írni. Ennek legjobban a nyomtatott betűs írás kedvez. A technikák változatosság: az egyszerű kódarabtól, a krétától, a ceruzától, a filettollaktól a legújabban használt szórófestékekig terjednek. A firkálók törekednek a tömörségre, ezért a firkálásszövegek redun-

danciája viszonylag alacsony. Természetesen akadnak kivételek is. A végállomáson vesztglő HÉV-szerelvényen vagy a befűzött ajtajú sátorban akár hatverszszakos költemény is firkálható. Az írások terjedelme az egyes betűktől (pl. monogram) a többszörösen összetett mondatokig, tagolt szövegekig terjed.

A szöveges firkálások külön is vizsgálat tárgyát képezhetik, noha legtöbbször ábra és szöveg, illetve a különböző írásjelek, jelképek kontextuális kapcsolatba lépnek egymással. A firkálások fontos szintaktikai jellemzője, hogy a szövegek reflektálnak egymásra. Ezenkívül a firkálások szemantikai csoportokba rendezhetők. Szövegsajátosságai-
ból elevenen tanulmányozható a nyelv és a helyesírás társadalmi birtoklásának szintje, mikéntje, a beszélt nyelv sajátosságai. A firkálás ugyanis a beszélt nyelv sajátosságait legjobban tükröző írásmód, a társalgási, vulgáris beszélt nyelvi stílus legkifejezőbb írásbeli megfelelője. Amikor valaki egy hallomásból, a folklórból ismert (s akár több száz éves) szöveget lejegyez — az egyén szempontjából mindenesetre megteremti az első lejegyzett variációt —, általában az írásbeli műveltség hiányosságaival találkozunk: a verssorokat ötletszerűen tördelik, névelőket elhagynak, alapvető helyesírási hibákat követnek el. Bizonyos helyesírási hibák azonban éppen a firkálások révén társadalmi jelentőségűvé nőnek, sajátos szemantikai tartalommal bírnak. Föltétlenül ilyennek kell tekinteni a *hülye ~ hüje* alakpárt (én leginkább helyesírási variánsnak nevezném), amely gyakran tudatosan, éppen a műveletlenséget kigúnyolandó kerül helytelen formában a falra. Ezt a firkálási sajátosságot még az irodalom is fölhasználhatja. Gondoljunk Weöres Sándor versére:

KARESZ HÜJE
GYÖNGYI HÜJE
csak én vagyok okos
ennekem a segembe is felyem van.

(Egybegyűjtött írások. III/23. Bp., 1981.)

A firkálások nyelvi jellemzőinek kutatóit természetesen a formulaszerűség, az állandó elemek megléte és ismétlődése izgatja a legjobban. A nemzetközileg ismert és lejegyzett, valamint mindenki által tanulmányozható firkálásformulák Magyarországon is megvannak, s ezekből összeállítható egy gyűjtemény:

(1) Időpont és névfirkálások

A legősibb firkálástípusnak tekinthető, hiszen már a legkorábbiak között is megtalálható. Általában a (2) formulával együtt jelentkezik. A névfirkálások többnyire monogramok, gyakran becenevek.

(2) Turistafeljegyzések

A világ minden részén megtalálható. Az utazásokkal, a felfedezésekkel kapcsolatos. Magyarországon az *Itt jártam...* formulával jegyzik be nevüket a látogatók, kirándulók. Az „itt és most” tényét sajátosan örökítik meg a börtönök lakói és az iskolások. Pl.: *Itt szenvedtem 8 évig.*

(3) Szerelmi vallomások

A firkálások gyakori típusa. Legtöbbször előforduló formulája a *Szeretlek...*, s ezt igen kedvelik németül, angolul, franciául, olaszul, sőt oroszul is firkálni. De a szóbeliség egyéb szinonimái is feltűnnek: *Bírlak...*, *Komállak...*, *Jó vagy nálam...* stb.

(4) A kódra vonatkozó tréfás megjegyzések

Szintén nemzetközileg ismert a *Hülye, aki elolvassa* formulaszöveg. Ez a tréfás, gyermeki firka természetesen legfőljebb mosolyra indítja felnőtt olvasóját.

(5) Véleménygyűjtés

Az *aki* vonatkozó névmással kezdődő mondatok valójában valamiféle tudatos vagy tudat alatti társkeresést, vonatkozási csoport keresést jelentenek. Pl.: *Aki szereti a koszt, az húzzon ide egy rovdst!* Bizonyos közvéleménygyűjtés tréfás jellegű, s rímes megoldású. Pl.: *Aki szereti a p . . .-t / húzzon ide egy rubrikát!* Természetesen az ilyen típusú szövegek kikényszerítik az olvasóikból a firkálást, s valószínűleg azért is jöttek létre. Tulajdonképpen nem a közlemény eredeti tartalmában keresnek társat, hanem a firkálásban. Firkálásra csábító formulának is lehetne nevezni az ilyen szövegeket.

Ahol firkálás van, ott ezek a formulák minden bizonnyal fölfedezhetők. Kisközségek, szubkultúrák természetesen sajátos firkáláshagyományt alakíthatnak ki. Szektafirkálásnak tekinthetők a *Jézus él* típusú szövegek.

A firkálások szóhasználatára jellemző az „alacsonyabbrendű”, vulgáris szavak kultusza. A „nyomdafestéket nem tűrő”, az eufemisztikusan „négybetűsnek” mondott szavak elemi erővel fakadnak föl az „elfojtott én”-ből. Ezért a firkálások keretében tanulmányozható talán legjobban a durva nyelvhasználat, amelynek mindennapiságáról és terjedéséről nyilvánvalóan mindenkinek tudomása van. Figyelemreméltó viszont az, hogy tipikus és kerek káromkodásformulák viszonylag ritkán fordulnak elő firkálásként. Ennek az is lehet az oka, hogy a káromkodás valójában beszélt műfaj: beszédhelyzethez, szituációhoz van kötve.

A firkálások egy másik beszélt nyelvi réteget is képviselnek. Ez pedig a familiáris, családi nyelvhasználat.

Általánosnak mondható a firkálások esetében a központosítás hiánya. Az írásjelek azonban nem tűnnek el végleg. A felkiáltó- és kérdőjeleknek általában fontos kommunikatív funkciója van, s megfigyelhető, hogy rendszerint halmozottan teszik ki őket (pl. *!!!!!!!* vagy *????????*).

A trágár szövegek nemcsak elítélendő nyelvi tények, hiszen körükben valóságos nyelvi lelemények is előfordulnak. Többen fölhívták már a figyelmet a firkálás és a városi folklór remek ötleiteire, nyelvi leleményeire, amelyek kétségtelenül állandóan hatnak az irodalmi nyelvre is. Örökény István, Tandori Dezső, Kolozsvári Grandpierre Emil, Esterházy Péter művészetében kimutatható a firkálások, a városi folklór hatása. A trágárság elkerülése gyakran valóságos nyelvi bravúrt követel meg alkotójától. Lássunk egy ilyen „trágárságkerülő” szöveget:

*A tengerben áll egy nő
Kezében drágakő
Mormolja imáját
S közben a víz mossa a térdét
De ez így nem rímel
Nyugalom, nyugalom
Csak semmi aggály
A vers rímelni fog
Ha jön a dagály.*

Ebben az esetben a rím kikerülhetetlen logikája alkalmas eszköz arra, hogy a beszéd-tabut föloldja és bemutassa.

A firkálások között kedvelt versépítési mód az alliteráció. Igen kedvelik az „amátor versírók” a különböző homoním rímeket. Ezek között is akadnak bravúros teljesítmények, amelyek rímkovács és befogadó nyelvi kompetenciáját föltétlenül befolyásolják, gazdagítják. Pl.:

Kikiáltott: gyere kecske!
Ki kiáltott? Gyerekecske?

A homonímiát egyébként a feliratok alkotói is igen kedvelik. A homonímia ugyanis a nyelvi humor egyik jellegzetes megnyilvánulási formája. A mai nyaraló- és kutyaöl-feliratok között például a következők jellegzetesek: *Harap-lak, Ősszelopta-lak* stb.

Nem utolsósorban szókimondása és játékossága miatt kedveli sok író és költő a szóbeliséget, a nyelv „alacsonyabbrendű” elemeit, amelyben valóságos értékek is teremnek. A firkálásokat az irodalom mellett egyébként még a reklámpar is fölhasználja: egyes szöveges reklámok esetében a graffitire jellemző írásmódot fedezhetjük föl. A firkálások esetében is igazolható a folklorizmus sokszor érvényesülő tétele: a hivatalos kultúrának bármely terméke megjelenhet, persze általában torzított, durvább, szókimondóbb változatban.

A kultúrák közötti kölcsönhatást a következő ábra szemlélteti:

Népi	Félhivatalos	Hivatalos	
		Magas művészet	Alkalmazott művészet
[Felirat]	Felirat ↔ feliratirodalom		
Firkálás	←————→	„firkálásirodalom” ↔ reklám	

6. Magyarországon is megindult a firkálások nemzetközileg már ismert és dokumentált műfajának a folklorisztikai, nyelvészeti vizsgálata. Ehhez természetesen továbbra is a legfontosabb az, hogy minél több szövegnek legyünk a birtokában. A hazai keretek között egyre jobban érvényre jutó beszélt nyelvi, valamint szociolingvisztikai kutatások jelenthetnek reményt arra, hogy ez a mellőzött és lenézett jelenség „megszóljalon” a tudósok számára: többet mondjon el az emberről, kapcsolatairól, mindennapjairól. Az „utca hangjainak” oly sokszor meghirdetett — s igazából soha meg nem valósuló — gyűjtőprogramja mellett égetően nagy szükség lenne az „utca nyelvének” a rögzítésére is. Egy azonban bizonyos: akár előrelépünk, akár egy helyben topogunk, utódainknak már lesz némi alapanyaga ahhoz, hogy a nyolcvanas évek elejének magyarországi firkálásait vállaltóra fogják!

Balázs Géza

Poligén frazémasorok a magyarban

Poligén frazémasornak azt a szűkebb értelemben vett (szólás értékű) állandósult szókapcsolatot nevezem, amelynek egyik eleme nem vesz részt a szólásokra jellemző komplex jelentésváltozásban, s megmarad lexémának. Ez annyit jelent, hogy eredeti jelentésében vagy annak valamelyik szinonimájával értelmezhető a frazeologizmusban is, s ily módon a lexéma csak feltétele a többi elem együttes jelentésváltozásának, pl. m. *állig föl fegyverkezett/föl fegyverkezik*, ang. *blush to the roots of one's hair*, ném. *jn. bis ins innerste Mark kennen*, or. *pokrasnet' do ušej*, szh. *pokvaren do srži* stb. — m. *rava sz, mint a róka*, bolg. *gladen kato vŕlk*, fr. *pauvre comme un rat d'église*, le. *glodny jak wilk/pies*, or. *cholodny jak mramor*, sz. *psovat i kao kočijaš* stb. — m. *él, mint Marci Hevesen*, ném. *leben wie unser Herrgott*

in Frankreich, or. ž i t' kak u Chri staza pazuchoj, szh. s k u p o kao svetog Petra kajgana stb. — m. t u d j a, honnét júj a szél, ang. he d o e s n o t k n o w which way to turn, bolg. z n a e svinja da jede dinja, ol. n o n s o d o v e abbia il capo, or. z n a t' gde raki zimujut, szh. z n a koliko je sati stb.

A példákbl bizonyára kitűnik, hogy a poligén frazémásor terminussal napjaink frazeológiai kutatásaiban talán a legmostohábban kezelt állandósult képződményeket jelölöm. Jelen dolgozatomban ezek bemutatását tűztem ki célul az eddigiektől merőben új megközelítési szempontok alapján. Elméleti fejtegetéseim alátámasztására huszadik századi magyar klasszikusoktól vett példákat használok, s ezek segítségével illusztrálom azt a négy altípust, amelyet a poligén frazémásorokon belül különíttek el egymástól: 1. Lexéma-frazéma kapcsolatok, 2. Lexémahasonlító frazémásorok, 3. Lexémanyomósító frazémásorok, 4. Lexémakiegészítő frazémásorok.

1. *Lexéma-frazéma kapcsolat*-nak nevezem azt a szólás értékű állandósult szókapcsolatot, amelyben egyetlen frazéma nyomósítja a konkrét jelentésű szintagmát vagy szintagnakapcsolatot. Példák: *Fülig (el)pirul/elvörösödik* 'nagyon (el)pirul/elvörösödik': „Az idegen, egy karcsú, előkelő külsejű és leányosan szép fiú, *fülig elpirult*” (Herczeg 482); „Én mindig szerettelek benneteket. A leány meglepődött, a fiú szemébe nézett, és *fülig elvörösödött*. Soha ilyen különös, ragyogó férfiszemet nem érzett még a testén” (Kosztolányi 152). — *Nyakig úszik az adósságban* 'nagyon eladósodott': „Amikor már *nyakig úszott* mindenféle adósságban” (Sütő 1: 120). — *Velejég romlott* 'teljesen romlott': „Ha ez a Rudi úr — aki talán nem *velejég romlott* — hajlana a szóra, és megígérné például, hogy soha többé nem teszi a lábát a strandra” (Örkény 3: 220). — *Vérig sért* 'nagyon megsért': „ÁGIKA. Például tavaly tavasszal, méghozzá a vasárnapi korzón, *vérig* tetszett sérteni Tomaji főtisztelendő urat” (Örkény 1: 244). Stb.

Amint a példák mutatják, a lexéma-frazéma kapcsolatokhoz csak azokat a frazeológizmusokat sorolom, amelyekben a lexéma nyomósítására csak meghatározott frazémák szolgálnak. Mondhatjuk pl., hogy *fülig elpirul*, *velejég romlott*, viszont a **fülig romlott*, **velejég elpirul* már hibás szerkesztés. Nem tartoznak tehát ide a *szívből szeret, megvet, utál* stb.-féle szabad lexémás kapcsolatok, valamint a *fülig szalad a szája*, *nyakig homlok* 'kopasz'-féle szólások. Ezekben ugyanis a frazéma több lexémát is nyomósíthat, ill. a lexémával együtt egy teljesen új jelentést ad a szókapcsolatnak.

O. Nagy ezeket a nyelvi jelenségeket elméleti fejtegetéseiben és gyűjteményében egyaránt mellőzi, s ily módon nem tekinti őket a szűkebb értelemben vett frazeológia tárgyának. Ennek ellenére napjainkban egyre gyakoribbak az olyan feldolgozások, amelyekben az effajta állandósult képződmények is teljes polgárjogot kapnak. Vö. pl. Matešić, Josip: Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika, Zagreb 1982.

2. *Lexémahasonlító frazémásor*-nak azt az állandósult összetett mondat értékű képződményt nevezem, amelyben a lexéma stiláris többletét valamilyen dinamikus képzetársító erővel rendelkező szimbolikus elemhez való hasonlítás eredményezi, mégpedig oly módon, hogy az egy nyelvi jellel azonos értékű képszerkezet értelmezése nem ütközik komolyabb nehézségekbe a konkrét sík szemantikai törvényei alapján sem. Példák: *Fehér/sápadt, mint a fal* 'nagyon sápadt': „— Engem? — dadogott az asszony, és *fehér lett, mint a fal*. — Téged. — Az nem lehet — és megivott majd egy pohár vizet” (Kosztolányi 593); „A nyomában előrehajló fejjel siet Aladár királyfi . . . *Sápadt, mint a fal*” (Gárdonyi 258). — (*Úgy*) *fél tőle, mint a(z) égő tűztől* 'nagyon fél, retteg tőle': „*Úgy félek tőle, mint a tűztől*, mert borzasztó felforgató ember volt” (Móra 2: 94). — *Hajlik, mint a nádszál* 'könnyed, kecses mozdulatokkal hajladozik': „És annál a táncnál *Hajlik* a lány, *mint a nádszál* . . .” (Örkény 2: 64). (*Úgy*) *ismeri, mint a tenyerét* 'nagyon jól ismer (vmely

helyet): „Frombach láthatóan *úgy* ismerte a vidéket, *mint a tenyerét*” (Herczeg 549). — (*Annyit*) *iszik, mint a/egy gödény* ’nagyon sok szeszes italt/vizet iszik’: „Egész véletlenül izelednek rá a fiúk a vízre, az imént még eszükbe se volt, de most *isznak* mindúntalan, *mint a gödény*” (Szabó P. 25). — (*Úgy megy, mint a karikacsapás* ’gyorsan és fennakadás nélkül megy’: „Ha én *vezetem az előadást, úgy megy, mint a karikacsapás*. Mert a sügó minden” (Kosztolányi 481). — *Ordít, mint a/egy sakál* ’fülsértő hangon ordít’: „És idejön néha a Verótársasággal valami Bölény nevű szobrász, az *úgy ordít, mint egy sakál*, ronda, rekedt hangja van, és durva a személyzetéhez” (Nagy 222–3). — *Reszket, mint a nyárfa-levél/nádszál* ’nagyon reszket’: „Könnyét törli Borbála, ahogy szól a fiára, *reszket, mint a nádszál*, beteg van a ház nál” (Szabó 48). — (*Úgy jár/sétál, mint a páva* ’öntelten, büszkélkedve jár’: „— Gyere, gyere! — szól oda neki. — Ne *sétálj, mint a páva!*” (Tamási 1: 370). Stb.

Amint a példákban kitűnik, a lexémahasonlító frazémásor terminust az O. Nagy-i értelemben vett szóláshasonlatok jelölésére használok. Erre egyrészt terminológiám egysége érdekében szántam rá magam, másrészt pedig azért, mert ezt a megjelölést alkalmasabbnak találom e nyelvi jelek poligén jellegének érzékeltetésére.

2.1. Az effajta jelenségekben a frazémásor az összetett mondat értékű szókapcsolatnak jelentésére önállóan is utaló lexéma által jelölt állapotnak, cselekvésnek, jelenségnek és tulajdonságnak a jelképeként fogható fel. Ilyen jelképek gyakran figyelhetők meg egy-egy nyelven belül, ezek mindegyikéből azonban nem lesz szóláshasonlat. A nyelv ugyanis igen takarékosan bánik a kínálkozó lehetőségekkel, s közülük alig észrevehető árnyalati eltérések figyelembevételével csak azt az egyet választja ki, amelyik legjobban megfelel az adott nyelvközösség szemléletének. Pl. nagyon sok nyelvben a farkas utal az éhségre, annak ellenére, hogy más állat kapcsán is lehetne jelölni ezt az állapotot, hisz ennek csillapítása központi helyet foglal el az élővilágban a létfenntartás szempontjából. Az effajta jelkapcsolatoknak azonban épp a többitől való megkülönböztetésben rejlik kifejezőerejük, s ez eredményezi azt is, hogy a legplasztikusabban ható egyedi esetekre konkretizálódnak az általános jelenségek és tulajdonságok. Éhségre vezethető vissza pl. az *ordít/üvölt, mint a sakál* vagy a *ravasz, mint a róka* képződmény is, ezek azonban mégis más szimbólumok jelölésére rögződtek meg a nyelvhasználatban. A *sakál* pl. jellegzetes ordítással/üvöltéssel jelzi éhségérzetét, s e tulajdonsága alapján vált alkalmassá a *fülsértő ordítás/üvöltés* kifejezésére. A *róka* viszont annak alapján bizonyult megfelelőnek a *ravaszság* érzékeltetésére, ahogyan megszerzi magának a táplálékot, ennek folyamán ugyanis gyakran emlékeztet az alattomos és fondorlatos emberre. Ezzel szemben a *farkas* már a kíméletlen módszerekkel megszerzett táplálék mohó elfogyasztását idézi fel, s e tulajdonsága alapján utal az *éhségre*. Egy-egy ilyen megrögződött jelképes elem a későbbiekben aztán már láncreakciószerűen terjed tovább a nyelvben, pl. *farkas lakik a gyomrában, farkasra bizza a bárányt; farkát csóválja, mint a róka* ’ért a ravaszkodáshoz’, *rókát szopott* ’csalafinta, ravasz’ stb.

A fenti példák az ember kifinomult megfigyelőképesége mellett arról tanúskodnak, hogy a lexémahasonlító frazémásorokban mindig a legplasztikusabban ható egyedi utal a hasonlóra, amely asszociatív erejénél fogva alkalmas egész képsorok tömörített formában való felidézésére. Ennek talán legklasszikusabb példája a már említett *éhes, mint a farkas* képződmény, melynek közel harminc szinonimáját említi O. Nagy, s ezek közül csak ez az egy szimbolikus jellegű.

Az effajta nyelvi jelekben tartalmilag tehát mindig többet kell feltételeznünk, mint amennyire a szemantikailag és grammatikailag egyaránt lehetséges konkrét értelmezés következtetni enged. Éppen ezért pl. az *éhes, mint a farkas*, valamint *ravasz, mint a róka* frazeologizmusok ’nagyon éhes’, ill. ’nagyon ravasz’ értelmezése nem tekinthető kielégítőnek, hisz nem utal arra az eredeti szemléletre, amelynek alapján elvonódott a

szóláshasonlat. Ezek esetében tehát nem a nyomósítás kiemelése a lényeges, hanem az, hogy vki annyira éhes, hogy mohón és válogatás nélkül (az eredeti képből: kíméletlenül) sokat tud enni, ill. vki alattomosan és fondorlatosan ravasz. E többletre egyébként a beszédben csaknem mindig utalunk szupraszegmentális eszközökkel, ami abban nyilvánul meg, hogy a nyelvhasználó a szokásostól eltérően hangsúlyozza a számára fontos frazémákat.

2.2. A szóláshasonlatoknak ezt a stiláris többletét általában figyelmen kívül hagyják az értelmezésekben. Ez jellemző O. Nagyra is (vö. *éhes, mint a farkas* 'nagyon éhes'). Ő azonban nem következetesen alkalmazza ezt az eljárást, hisz gyakran utal a keletkezés szempontjából nem közömbös háttérre. Pl. az *ordít/üvölt, mint a sakál* frazémáról értelmezését *fülsértő hangon ordít/üvölt* változatban adja meg, ami nem azonos azzal, hogy *vki nagyon ordít/üvölt*. Ebből kitűnik, hogy O. Nagy számolt az eredeti szemlélet meghatározó jellegével. Ennek ellenére azonban mégis egyenlőséget tett az állandósult hasonlatok közé, s azokat együttesen állította szembe az alkalmi hasonlatokkal. Ez abból derül ki, hogy a Magyar szólások és közmondások (Bp. 1976.) c. munkájába felvette azokat a képződményeket is, amelyekben a mellékmondati rész csak a képszerűség nyomósítására szolgál, s nem tölt be egész képsorokat felidéző asszociatív funkciót, pl. *kemény, mint a csont / kő, fehér, mint az aludttej/hattyú/hó/gyolcs/liliom, patyolat/tej* stb. Ez főleg azért fel tűnő, mert elméleti fejtegetéseiben ezeket a hasonlatokat soha sem említi a szóláshasonlatok között (vö. Mi a szólás? Bp. 1954. MNyTK. 87. 11–4; i. m. Bevezető 13). Gyűjteménye tehát többlet nyújt, mint amennyire a címből következtetni lehet. Tekintettel arra, hogy az említett hasonlatok nyelvünk színekészletének nélkülözhetetlen kellékei, ezért azok számbavételét nem lehet kifogásolni, s így O. Nagynak inkább a címen kellett volna változtatnia. Megfelelőbb lett volna pl. a „Magyar frazeológiai gyűjtemény v. szótár” cím. Ebben az esetben azonban tekintettel kellett volna lennie olyan képes kifejezésekre is, mint pl. *gurul a nevetéstől, úszik a boldogságban* stb.

Hasonló ellentmondás egyébként O. Nagy frazeológiai munkásságában más vonatkozásban is megfigyelhető, ami arra vall, hogy egyre inkább kezdett felhagyni az állandósult szókapcsolatok minősítésénél a történelmi múlt kritériumként való merev kezelésével. Dolgozatában pl. az alábbiakat olvashatjuk: „Az állandó szókapcsolatok harmadik típusába azokat a képes kifejezéseket sorolhatjuk, amelyek közkeletű voltukat és stiláris szerepüket tekintve nagyon hasonlítanak a szólásokhoz, de alkat, illetőleg eredet szempontjából lényegesen különböznek tőlük. Olyan képes kifejezések tartoznak ide, . . . , másrésztől pedig ilyenek: . . . , *valakinek a nyakába sóz valamit, törí a fejét valamin* stb. (Mi a szólás 5). Ennek ellenére e két említett képződmény mégis megtalálható gyűjteményében: (*A*) *nyakába sóz* [*varr v. rég.: köt*] *vkinek vmit* = a) <főlöskégen v. silány árut> megvétet vele; b) vmely terhes, kellemetlen feladattal bíz meg vkit; c) <bűnt, felelősséget stb.> jogtalanul v. nem méltányos módon vkire hárft. (biz), *törí a fejét* = a) <vmin:> nagyon gondolkodik, töpreng vmin; b) <vmiben:> vmit tervez, forral, vmi csínyt v. rosszat akar elkövetni.

2.2.1. Ezek az állandósult képződmények első tekintetre semmiben sem térnek el az *éhes, mint a farkas*-féle képződményektől, hisz kötött jellegükön kívül azonos nyelvi szerkezetük, s közös tulajdonságuk az is, hogy alkotóelemeik konkrét értelmezése alapján könnyen megállapítható a jelentésük. S ami talán a leglényegesebb: mindkét típusban jelképes lexémára utaló elem a hasonlítás alapja. Pl. a farkas az éhség vagy a hó a fehérség szimbólumaként fogható fel. Ha azonban jobban szemügyre vesszük őket, tapasztalhatjuk, hogy a sokrétű egyezések ellenére minőségi különbség van köztük, ami a szimbolikus elemek funkcionális eltéréséből adódik. Ennek szemléltetésére igen alkalmasak az olyan szembeállítások, mint pl. *hideg, mint a jég* 'nagyon hideg': „Marika leszáll az ágyról, *hideg* a föld, *mint a jég*, s a kihűlt ház szellőzteti ingét” (Szabó P. 34); *hideg, mint a márvány* = b) <arc, tekin-

tet) visszautasító, fagyos, merev (O. Nagy). — *Piros, mint a vér* 'élénkpiros, vérpiros': A rum *piros, mint a vér*, amint Ilonka a csészébe tölti (Szabó P. 62) — *piros, mint a rózsza* 'szép, egészségesen piros': Zsuzsi egyszerre *piros lett, mint a rózsza* (Tamási 1: 572) stb. Azt hiszem, ezekből a párhuzamokból egyértelműen kitűnik, hogy az ugyanarra a lexémára utaló elem az elsőként említett szintagmakapcsolatokban (*jég, vér*) csak a lexéma statikus képszerűségének a nyomósítására szolgál, az utóbbiakban (*rózsza, márvány*) viszont ezen túlmenően betöltött egész képsorokat felidéző asszociatív funkciót is. Erre eredeti használati köre, ill. az arra visszavezethető érzelmi telítettsége teszi alkalmassá. A *márvány* pl. azáltal utal a jelző átvitt értelmére, hogy a belőle készített síremléket vagy oszlopot idézi fel tudatunkban a velük kapcsolatba hozható képzetekkel együtt. A *rózsza* viszont a szépségre és az ahhoz fűződő vonzalom megnyilvánulási formáira irányítja gondolatainkat. Ezzel szemben a *jég* és *vér* nem rendelkezik ilyen képzettársító erővel, s ezért csak a vezér szó konkrét jelentésének ad nagyobb nyomatékot.

2.2.2. A két típus nyelvi megformálhatóságuk alapján is élesen elkülöníthető egymástól. A nem szólás értékű hasonlatok ugyanis csaknem kivétel nélkül előfordulnak megrövidült, összetett melléknévi változatban is, Hadrovics László szóbeli közlése alapján több esetben német mintára, pl. *jéghideg, vérpiros, koromfekete* 'teljesen fekete': „A haja, a szeme *koromfekete volt*” (Kosztolányi 35); *lángvörös* 'élénkvrörös': „tűz van a városban, az egész égboltot *lángvörös*” (Móra 2: 368); *ólomnehéz* 'nagyon nehéz': „Vilma ült a kertben, petuniák és verbénák között. *Ólomnehéz* nyári éjszaka feküdt mellére, csillagok nélkül, melyet a vidéki por sűrűvé és fullasztóvá tett” (Kosztolányi 773); *szénfekete* 'teljesen fekete': „ti megértitek a szenvedélyek lávatűzében *szénfeketére* égett lelkemet” (Kosztolányi 111); stb. Ismeretlen viszont a magyarban pl. az **almapiros, *rókaravasz, *vaserős* stb. összevonás, bár ez utóbbi alól néhány eset kivételt képez, pl. *falfehér* 'sápadt': „PÉTER. Mi van azon siratnivaló? CICA. Éppen az, hogy semmi. Nem ismeri az asszonyokat? Mindig azon sirnak, amin nem kéne. PÉTER. Nem más? . . . Láttam, egészen *falfehér voltál*” (Német 1: 57); *halálsápadt* 'nagyon/ijesztően sápadt': „Nagy láрма támadt, az igazgató *halálsápadtan* rázta a csengőt, végre megkérdezte, hogy kíváncsi-e szólni” (Móra 3: 39); „Égészen közel hajolt a fiatalemberhez, a mellét csaknem annak az arcába bökte. A költő *halálsápadt* lett, s mintha szélhűdés érte volna, sem szólni, sem mozdulni nem tudott” (Nagy 70); *makkegészséges* 'teljesen/virulóan egészséges': „RIPORTER. Eszerint egészséges még nem is volt soha? VENDÉG. Most jól kérdezett. Voltam, kérem, nem is egyszer, *makkegészségesen*, utókezelésen valamilyen kellemes helyen, mint amilyen Parád” (Örkény 3: 342); stb.

Az összetételként értelmezhető megrövidült változattal kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy az egyik típus esetében sem egyenrangú stílárius szempontból az eredeti változattal. Ez abban nyilvánul meg, hogy csak az összetett mondat formájában használt szintagmakapcsolatokban tagolhatók, s ezáltal élesen elkülöníthetők, a hasonlatot alkotó elemek, a megrövidült változatban viszont erre már nincs lehetőség. Pl. az *éhes, mint a farkas, kemény, mint a kő* képződményekben az *éhes* és *farkas*, ill. *kemény* és *kő* elemek egyaránt kaphatnak külön-külön is nyomatékot a beszéd folyamatban, a *farkaséhes*, ill. *kőkemény* változatokban viszont csak az összetétel első tagja (*farkas, kő*) hangsúlyozható.

A stílusérték csökkenése ellenére azonban a megrövidült változatok egyre gyakrabban bukkannak fel a nyelvhasználatban. Ennek okát abban látom, hogy az elsődleges, teljes képződmények csak állítmányi funkció jelölésére alkalmasak, s szófaji szempontból szinte kezelhetetlenek, s ily módon nem lehet szintagmatikus viszonyba állítani őket további szabad lexémákkal. Ezzel szemben a megrövidült változatok valódi melléknevekként viselkednek, s minden nehézség nélkül szintagmatizálódhatnak. Vö. **egészséges, mint a makk ember* — *makkegészséges ember, *piros, mint a rózsza arc* — *rózsapiros arc* stb.

2.2.3. Az említettek alapján felvetődik most már az is, hogy a *sápadt, mint a halál*

— *halálsápadt, hideg, mint a jég* — *jéghideg, nehéz, mint az ólom* — *ólomnehéz-féle hasonlatokat* tekinthetjük-e egyáltalán kötött szerkezeteknek. Azt hiszem, a mondottak szemelölt tartásával az *állandósult* megjelölés nem fedi teljes egészében a valóságot, s ezért a kétváltozatú (bivariáns) terminust megfelelőbbnek tartom alaki tulajdonságaik érzékeltetésére.

2.2.4. A magyarban a bivariáns hasonlatok többsége abból a szempontból is eltér a tulajdonképpeni szóláshasonlatoktól, hogy bennük nemcsak a legplasztikusabban ható egyedi utal a lexéma képszerűségére, ill. nyomósítására, hanem a nyelv számba vesz minden olyan lehetőséget, amely alapja lehet a hasonlításnak, pl. *kemény, mint az acél/beton/csonk/kő* 'nagyon kemény': „Végül is az ő füle, nem az enyém. Csak megfagyott. Kemény, mint a kő, mint egy kőszobor letört füle” (Örkény 1: 456); „Valentin örült, hogy túl volt már a vacsorán, mert egyszerre olyan keménynek érezte a gyomrát, mint a kő” (Szabó 124). — *Fehér, mint az aludttej/gyolcs/hattyú/hó/liliom/patolya/tej* 'nagyon, feltűnően (szép) fehér': „Tudniillik azokkal igazolhatom, hogy minket itt megmostak izsóppal, és fehérebbek lettünk, mint a hó” (Móra 3: 19); „Álmában a gipszangyalt látta, aki *fehén, mint a hó*, feléje mosolygott, mint egy ember” (Kosztolányi 462); A költő maradjon *fehér, mint a liliom*, de neki még az árnyéka is fehér legyen” (Móra 2: 188); „Az sem érdektelen dolog, miért hívják a tejgyertyát tejgyertyának és a bicskát tollkésnek. Nem azért, mert az egyik olyan szép *fehér, mint a tej*, a másikkal meg pennát faragtak valamikor a lúdtollból” (Móra 2: 374); stb. S ami ez esetben lényeges: ezek a változatok általánosan használhatók, ha vminek a fehér, ill. kemény mivoltát kívánjuk képszerűen kifejezni. Használatukra vonatkozóan a nyelv mindössze azt a kikötést szabja meg, hogy frazémásorral párhuzamosan nem jelölhetik ugyanazt a denotátumot. Pl. a sápadtságra utaló *fehér* lexémát csak a fal frazéma követheti, s ugyanebben az értelemben nem mondhatjuk helyette vkiről, hogy *fehér, mint az aludttej/gyolcs/hattyú/hó/liliom/patolya/tej*, mert ezek a bivariáns hasonlatok csak a fehér szín képszerűsítésére, ill. nyomósítására rögzödtek meg a magyarban, s nem lettek szóláshasonlatok. Ha mégis ilyen funkcióban kísérelnénk meg használni ezeket a változatokat, akkor olyan dinamikus képzetársításra ösztönző elvont jelkapcsolatokat hoznánk létre, amelyek a közösségi konvenció hiánya miatt teljesen értelmetlenek, s ezáltal érthetetlenek maradnának beszéd társunk számára.

2.2.5. Az előbb mondottak arra vallanak, hogy a bivariáns hasonlatok abból a szempontból is eltérnek a tulajdonképpeni szóláshasonlatoktól, hogy mindig csak konkrét jelentésben használt lexémára vonatkoztathatók. Valójában ezzel magyarázható, hogy megértésük nem okoz nehézséget, ha ismerjük a hasonlítás alapjául szolgáló elem jelentését, ill. tulajdonságát.

Emellett azonban még egy lényeges dologra is következtetni lehet a fejtegetésekből. Azokban a szóláshasonlatokban, amelyekben a frazémásor átvitt értelemben használt lexémára utal, épp az adja a stílárius telítettséget, hogy olyan jeleket viszonyítunk egymáshoz, amelyek összeilleszthetetlenek a konkrét síkon. Az ilyen szemantikailag összeilleszthetetlen nyelvi képződmények értelmetlenségét az adja, hogy az állat- és növényvilág, ill. az élettelen természet képviselőinek jellegzetes tulajdonságait vonatkoztatjuk az emberre, s ezáltal megsértjük a nyelvi rendszer funkcionális működésének a törvényeit. A nyelv úgy oldja fel ezt az ellentmondásosságot, hogy külön jelentéssel ruhazza fel az effajta szintagmakapcsolatokat, s ily módon lehetővé teszi, hogy azok önálló lexémaként illeszkedjenek be a szókészletbe. Ennek folyamán azonban — amint azt a *fehér, mint az aludttej/gyolcs/hattyú* stb. — *fal* típusú párhuzamok mutatják —, ez esetben is igen takarékosan bánnak a kínálkozó lehetőségekkel, s közülük csak azt az egyet választja ki, amelyik valamilyen oknál fogva (pl. érzelmi telítettsége, ill. felhasználása folyamán tapasztalt jellegzetessége alapján) a legjobban tükrözi a nyelvközösség sajátos viszonyát a valósághoz. Emellett néha idegen nyelvi minta is segítheti az effajta jelkapcsolatok megrögződését.

Az egyedi kiemelésének azonban más szempontból is jelentősége van: Egyrészt ez biztosítja a stiláris telítettséget, hisz pl. ha a *fehér, mint a fal* képződmény mellett az említett bivariáns hasonlatok is utalnának a sápadtságra, akkor ez stiláris elszíntelenedéshez vezetne. Másrészt pedig ez mentesíti a nyelvhasználót az alól, hogy egyszerű lexémák és viszonykeltési ismeretek mellett nagy számban kelljen elsajátítania bonyolult jelkapcsolatokat a beszédtevékenység érdekében.

2.2.6. A nem szólásértékű állandósult hasonlatok kapcsán felmerül az is, hogy azok kimondottan konkrét jelentésű képződményeknek tekinthetők-e. Erre egyértelműen azt válaszolhatjuk, hogy nem, hisz ha valakiről azt állítjuk, hogy *olyan fehér a bőre, mint a hó* vagy *a tej*, akkor már eltávolodunk a valóságtól, vagyis átvitt értelemben mondjuk ezt róla. Ez az átvitel azonban nem olyan fokú, mint mikor valakiről azt mondjuk, hogy *fehér, mint a fal*, amiből az következik, hogy az átvitelnek több fokozata is lehet. Hogy erre nem tudunk egyértelműen utalni, annak okát a használatban lévő terminológia elégtelenségében látom, hisz az nem teszi lehetővé a konkrét és absztrakt jelentés közötti mediális árnyalat jelölését. Ezt a hiányosságot úgy kívánom pótolni, hogy a *konkrét jelentés* és *átvitt jelentés* terminusokat kiegészítem a *minőségileg átvitt jelentés* terminussal. Ennek értelmében pl. az *Ennek a kislánynak az arca hideg* szintagmakapcsolatot konkrét kapcsolatnak, az *Ennek a kislánynak az arca hideg, mint a jég* szintagmakapcsolatot átvitt jelentésű kapcsolatnak, az *Ennek a kislánynak az arca hideg, mint a márvány* szintagmakapcsolatot pedig minőségileg átvitt kapcsolatnak nevezem.

2.2.7. Bivariáns párok szubsztantiválódással is kialakulhatnak. Ez abban nyilvánul meg, hogy az összetett mondat értékű képződmény főnév formájában rögződik meg a nyelvhasználatban, pl. *hű, mint a kutya* 'nagyon hű' – *kutyahűség* 'igazi hűség': „A jó fiú meg *kutyahűséggel* ragaszkodott hozzájuk” (Kosztolányi 148). *Türelmes, mint a birka* 'az ostobaságig türelmes' – *birkatürelem* 'nagyon nagy türelem': „Keresztapám megbotráncozott a hirtelen szavakon, de *birkatürelemmel* válaszolt” (Tamási 1: 540). *Lassú, mint a csiga* 'nagyon lassan halad' – *csigalassúság* 'kínosan nagy lassúság': „a serege javát elindította délnek. *Csigalassúsággal* masírozott, végül azonban mégiscsak Fehértemplom elé érkezett” (Herczeg 481). Stb.

Ez a jelenség jól mutatja, hogy a lexémahasonlító frazémasorokban valóban szimbolikus elemek képezik a hasonlítás alapját.

2.2.8. Lexémahasonlító frazémasor kialakulását eredményezheti olyan jelek egymáshoz való viszonyítása is, amelyek a nyelvközösség sajátos szemléletéből adódóan szinonim- ill. antonimszerű pároknak tekinthetők már a konkrét síkon is, pl. *úgy illik rá, mint számárna a bársonynyereg* 'nem illik rá, mert nem illeti meg, méltatlan hozzá' (O. Nagy); (*úgy szereti, mint kecske a kést* 'egyáltalán nem szereti' (O. Nagy); stb.

Az effajta hasonlatokban sokszor annyira nyilvánvaló az okozati összefüggés, hogy a frazémák alapján is következtetni lehet a szókapcsolat jelentésére. Pl. a *számárna – bársonynyereg*, ill. *kecske – kés* frazemapárok már önmagukban is olyan képsorokat idéznek fel az összeilleszthetetlenség, ill. összebékíthetetlenség hiperbolikus kifejezésére, amelyekre a vezérszó jelentésével csak tömören és szegényesen lehet utalni. Ez azt a benyomást kelti, hogy a vezérszó csak a frazémák szemantikai egybetartozásának a grammatikai viszonyíthatóságára hivatott. Valójában azonban fokozza a jelkapcsolat stiláris erejét is, mégpedig azért, hogy állító alakban épp a frazémák közötti ellentétet nyomósítja. A fenti szembeállítások alapján keletkezett hasonlatoknak ti. az az értelme, hogy 'egyáltalán nem illik/nem méltó rá', ill. 'egyáltalán nem szereti'.

2.2.9. Néha előfordul az is, hogy a hasonlat alapjául szolgáló elem több tulajdonságra utal, vagyis egy frazéma több lexémára vonatkoztatható, pl. *ártatlan, mint a bárány* 'teljesen ártatlan', *szelíd, mint a bárány* 'nagyon békés/jámbor'. Ezeket a poliszémiákat a nyelv úgy szünteti meg, hogy jelzővel látia el a frazémát: *szelíd, mélyen k e z e s bárány*,

ártatlan, mint a m a s z ü l e t e t t b á r á n y. Ez a megoldás nemcsak választékosabbá teszi a hasonlatot, hanem azt is eredményezi, hogy a jelzős frazéma tekinthető tulajdonképpen a lexémával kifejezett tulajdonság jelképének. Pl. a *bárány* szó hallatára nem valószínű, hogy a fenti lexémák által jelölt tulajdonságokra gondolunk, s lehet, hogy csak az állat idéződik fel bennünk. Biztosra vehető viszont, hogy a jelzős alakok az *ártatlanságot*, ill. a *szelidséget* juttatják eszünkbe.

Jelző segítségével bivariáns hasonlatok is átalakulhatnak szóláshasonlatokká, pl. *fehér, mint a leesett/leszakajtott hó*; *piros, mint a cseppentett vér*; stb.

A stílusértéket növelhetik alkalmi jelző is: „hiszen ez ő, a végbeliek bálványa, minden pogányok ostroma, a híres, a nevezetes, aki bátor, mint a vadkan, vérengző, mint a farkas, és ravasz, mint a vén róka!” (Herczeg 329).

2.2.10. Vannak olyan főnévi elemek egybevetéséből keletkezett hasonlatok is, amelyekben csak a hasonló fordul elő a mellékmondatban, s a hasonlítottat a főmondat foglalja magába, pl. *akkora a szája, mint a bécsi kapu* 'sokat hangoskodik, nagyon szájaszkodó' (O. Nagy), *olyan a feje, mint a sajtár* 'sok minden van a fejében' stb. Ezeknek az a jellemzőjük, hogy a nyelvi megformálásban nem történik külön utalás a szembeállításból adódó jelentésre, s ily módon arra csak akkor tudunk következtetni, ha ismerjük a hasonlítás alapját. Ezek valószínűleg megrövidült alakok, s eredeti változatuk *akkora/olyan nagy a szája, mint a bécsi kapu*, ill. *annyi/olyan sok minden van/jár a fejében, mint a sajtárban* lehetett.

2.2.11. Az előzőekhez hasonló megrövidülésre mutatnak azok a hasonlatok is, amelyekben a főmondati részt csak a rámutató szó alkotja, pl. *olyan, mint a fölmelegített káposzta* "‹mondják a hosszú harag után újra éledő szerelemre v. barátságra:› nem bíz, hatunk a tartósságában"; *olyan, mint Noé bárkája* 'nagyon nagy': „Az udvarmester feje *olyan volt, mint a Noé bárkája*: minden elfért benne” (Herczeg 378); stb. Ez utóbbi példában az író a jelentést is mellékli az alkalomszerű szóláshasonlathoz.

2.2.12. A lexémahasonlító frazémásorok középfokú hasonlítás esetében használhatók *mint* kötőszó nélkül is, akárcsak az alkalmi hasonlatok, pl.: „FRUZZSINA. Ó, Istenem, hová beszél, kisasszony! Igaz, hogy kedvesek ezek a szókék, szívet csiklandozók, vágyakat ingerlők, de mit ér, ha *koldusabbak a templom egerénél*? Nem jobb egy férj ha vén is, de ha gazdag?” (Örkény 3: 361); „a javaslataimat pedig vagy nem értik, vagy nem akarják érteni, amit nem is csodálok, mert senki sem örül, ha *napnál világosabban* bebizonyítják az alkalmatlanságát” (Örkény 2: 61); stb.

Ez a jelenség nemcsak arra mutat, hogy a grammatikai viszonykeltésben nincs különbség konkrét és absztrakt sík között, hanem azt is példázza, hogy a nyelvi jelkapcsolatok állandósulásában a szemantikai oldal a döntő, s a grammatikai kivitelezés csak kísérő jelenség.

2.2.13. A fejtegetésekből az tűnik ki, hogy a lexémahasonlító frazémásorok (szóláshasonlatok) többféleképpen rögzídhetnek meg a nyelvben, s mindig asszociatív képsorok formájában teszik szemléletessé azt a denotátumot, amelyre vonatkoztathatók. Segítségükkel leggyakrabban az állat- és növényvilág szembevetendő jellegzetességeit használjuk fel emberi tulajdonságok ill. cselekvések jelölésére, de ugyanilyen céllal tükröződik bennük az adott nyelvközösséget körülvevő tárgyi valóság is.

3. Lexémagyomósító frazémásor-nak azt az összetett mondatértékű állandósult szintagmakapcsolatot nevezem, amelyben a lexémára utaló frazémásor nem dinamikus képsorok felidézésére szolgál, pl.: *él, mint Marci Hevesen*; *másról beszél, mint Bodóné*, *mikor a bor árát kéri*; stb.

Ezeknek a képződményeknek két típusát különítem el:

3.1. Az egyik típust azok az állandósult kapcsolatok alkotják, amelyek valamely

megtörtént vagy adomaszerű esetre vezethetők vissza, pl. *elpusztul, mint béka a savanyú tejben* 'elpusztul': „*Elpusztulsz, mint béka a savanyú tejben*” (Tamási 1: 88). *Úgy néz vkire, mint a szerzetesre, aki számárrá változott* 'csodálkozva néz vkire': „*Félrehúzódnak tisztelettel, és úgy néznek rám, mint a szerzetesre, aki számárrá változott*” (Sütő 1: 199). *Iszik, mint Szent György napján a reves fa* 'nagyon sokat iszik': „*De a falu házában hullott is a vén tapasz, mert járták, mint paphalálkor az ördög, s ittak, mint Szent György napján a reves fa*” (Tamási 1: 83). *Vérévé válik, mint barátnak a lencse* 'különösen/nagyon jólesik neki': „*A vasút a posta meg a végrehajtó nem is mond semmit, csak egyszerűen kerekít minden indoklás nélkül. Neki az már vérevé vált, mint barátnak a lencse*” (Móra 1: 347). Stb.

Ezek a képződmények általában szabályos hasonlatok formájában rögződtek meg, valójában azonban mégsem ezt a funkciót jelölik. Ennek az az oka, hogy a hasonlítás alapjául szolgáló szemlélet már feledésbe merült, s ezért szemantikai elemezhetetlenségük miatt nem rendelkeznek konkrétumra utaló asszociatív erővel.

Alaki szempontból egyaránt lehetnek egyszerűbb és bonyolultabb nyelvi megformálásúak. Mindkét esetben azonban a merev kötöttség jellemző rájuk, bár ettől néha el lehet tekinteni a stílushatás érdekében: „*Ilna behúzódik a boltba, becsúja az ajtót, megfordítja a zárban a kulcsot. — Itt hagyott, mint Szent Pál... Szent Pál... mint az oláhok Szent Pált*” (Nagy 410).

Ezeket a képződményeket O. Nagy sem tekinti szóláshasonlatoknak, viszont együtt említi őket olyan szólásokkal, amelyek az együttes jelentésváltozás következtében teljesen elszakadtak a konkrét siktól, pl. *element Földvára deszkát árulni* (Mi a szólás? 19). A szóláshasonlatokhoz hasonlóan tehát ezeknek az esetében sem utal arra, hogy a vezérszó önmagában is enged következtetni a jelentésre, vagyis megmarad lexémának, pl. *rátartós, mint a Kompódi kisasszony* (i. m. 18).

3.1.1. Ide sorolhatók a magyarban ritkán előforduló Wellerizmusok (szólásidézetek) is, mint pl. *mindent meg lehet szokni, mint cigány mondta, mikor akasztani vitték*: „*De hát én ezt mind megállnám zokszó nélkül, mert mindent meg lehet szokni, mint cigány mondta, mikor akasztani vitték*” (Móra 1: 347); „*ez a nap is jól kezdődik, mondta a cigány hétfőn reggel, amikor akasztani vitték*” (Kiss Lajos szóbeli közlése alapján említem).

3.2. A másik típust azok a mellékmondati képződmények alkotják, amelyek az eredetileg kötött vezérléxéma nélkül is használatosak, pl.: *olyan sötét/köd van, hogy az orrát/az orra hegyét sem látja az ember* 'nagyon sötét/ködös idő van'; *akkorát/olyat ásitott, hogy majd kiesett a feje a száján* 'nagyon nagyot ásitott': „*amikkel a vendéglátó ház úrnője most szokta feleleveníteni a társaságot, mikor már a hölgyek és urak akkorát ásitának, hogy majd kiesik a szájukon a fejük*” (Móra 2: 330). *Felugrik/felsziessen, mintha kigyó csípte/harapta/marta volna meg* 'hirtelen/váratlanul felugrik, fájdalmasan felsziessen': „*Egyszer csak fölsziessen Verpeléti, mintha kigyó csípte volna meg, s egy kritikai füzetet levág a földre: — Ezt a gázságot! (Nagy 148). (Meg)áll, mintha gyökeret vert/eresztett volna (a lába)* 'mozdulatlanul/megmerevedve áll a megdöbbenéstől/meglepetéstől': „*Sata Balázs a zsi-vajgásbat utat tört magának, majd a muzsikások polca előtt megállott, mintha helyben gyökeret eresztett volna*” (Tamási 1: 75). Stb.

Ezeknek a képződményeknek lehet valóságos alapjuk, pl. az *olyan sötét/köd van, hogy az orrát/orra hegyét sem látja az ember* frazéma sor a sötétben tapogatódzó embert idézi fel, de szemantikailag értelmetlen jelkapcsolat is nyomósíthatja a lexémát, pl.: *úgy pofon vágja, hogy az eget is nagybögőnek nézi*.

Általában olyan hasonlatok tartoznak ide, amelyek abban térnek el a tulajdonképpeni szóláshasonlatoktól, hogy bennük nem jelképes elem, hanem valamilyen cselekvés jelölésére szolgáló értelmezőszerű szintagmakapcsolat utal a lexémára. Ez egyébként az *(a)míg, hogy, mintha* kötőszók használatából is kitűnik.

Szerkezetüket tekintve ezek a nyelvi jelenségek teljes (elsődleges) változatuk alapján bonyolult grammatikai kapcsolatoknak tekinthetők, s ezért nem hajlamosak arra, hogy megrögződjenek a *langue*-ban. Az ilyen bonyolult kötöttségek ugyanis nemcsak a beszélőnek jelenthetnek nehézségeket, hanem a grammatikai viszonykeltés lehetőségeit is korlátozzák, hisz sokszor többszörösen összetett mondatok használatát teszik kötelezővé. A nyelv ezeket a zavarlehetőségeket azáltal küszöböli ki, hogy a vezérelemet szabaddá teszi, s ily módon a mellékmondati részt fokozatosan önállósítja.

3.2.1. Ennek a fejlődési folyamatnak az első fokát az jelenti, amikor a mellékmondat kötőszóval együtt válik el a lexémától, pl.: *(a)mióta az eszemet tudom* 'ti. olyan régóta; amennyire csak vissza tudok emlékezni, nagyon régóta': „Mióta az eszemet tudom, a nyári vasárnap délutánok mindig hoztak nekem valami olyan játékot, amit csak nekem talált ki az örökkévaló Játékgyáros” (Móra 1: 356). *Míntha elfűjták volna* 'ti. úgy elmúlt, eltűnt; észrevétlenül/hirtelen elmúlt/eltűnt/megszűnt': „Nekem, amíg fűzős cipőt viseltem, elég gyakran megdagadt a lábam. És épp azt mondom, amit Giza sem akart elhinni, amióta félcipőt hordok, vége. *Míntha elfűjták volna*” (Örkény 1: 314). Stb.

3.2.2. A következő fokot az jelenti, amikor a mellékmondat kötőszó nélkül önállósul, pl. *alig áll a lábán* 'ti. annyira/olyan beteg/fáradt/gyenge/kimerült/részeg stb.; nagyon beteg/fáradt/gyenge/kimerült/részeg stb.': „Oly fáradt voltam, *alig álltam a lábamon*: bementem a palota mögé a szállásomra” (Gárdonyi 269); „Édesapja nem ismerte meg, mert a gyerek ijesztően rossz színben volt, annyira lesóványodott és elgyöngült, hogy *alig tudott állani a lábán*” (Herczeg 548); „Már öt perce tart a viaskodás. A pengék szinte játszanak, halálosan ki vagyok merülve, *alig állok a lábamon*” (Kosztolányi 129); „BODNÁRNÉ. Még mindig nem szellőzött ki a fejed?. Leszoptad magad, annyi az egész... BODNÁRNÉ. Én. Hisz *alig álltál a lábodon*” (Németh 1: 60). *Megfojtaná/megölné egy kanál vízben* 'ti. annyira gyűlöli, hogy...; halálosan gyűlöli': „De ez csak külszín. Az igazság az, hogy *megölnék egymást egy kanál vízben*” (Nagy 351). *A bőrt/húst is lehúzza, lehúzná/lenyúzná az emberről* 'ti. annyira kihasználná/kiszípolozná/kiuzsorázná, hogy...; a végtelenségig kihasznál/kiszípoloz/kiuzsoráz vkit': „Még hogy tizenhat fillér egy verdung tejfel. *Lenyúznák ezek az emberről még a húst is*” (Nagy 317). Stb.

3.2.3. A végső fokot az jelenti, amikor a mellékmondati részek szemantikai egybeartozása grammatikailag leegyszerűsödött formában rögződik meg, pl. *torkaszakadtából* [$<$ *úgy kiabál/ordít/visít* stb., hogy majd a torka szakad belé, ahogy (csak) a torkán kifer] 'olyan hangosan, ahogyan csak bír': „— Ez az ember tolva! — kiabált *torkaszakadtából*” (Kosztolányi 334); — Az óvodát! — ordítottam *torkom szakadtából*” (Kosztolányi 615); „— Nem úgy! — visított *torka szakadtából* —, a Bujkot vezessed!” (Móra 1: 83); stb.

A megrövidült frazémásorokkal kapcsolatban megjegyzem, hogy azok szemantikailag nem szakadnak el teljesen az eredeti lexémától. Ez főleg abban nyilvánul meg, hogy a beszéd-, ill. szövegkörnyezetben csaknem mindig történik utalás az eredeti lexémára vagy annak valamelyik szinonimájára. Valójában tehát csak részleges kötetlenségről van szó, azonban ez is elegendő ahhoz, hogy ezek a nyelvi képződmények variálhatóságukkal alkalmasak legyenek a stílushatás fokozására.

3.3. Az általam lexémanyomosító frazémásoroknak minősített képződményekkel O. Nagy nem foglalkozik behatóbban. Olyan kapcsolatokra vonatkozóan, mint *szegény ember gazdag városban, köszönje meg, ha látja Szentendré tornyát* stb. csupán azt jegyzi meg, hogy ezek mondatértékű szólások (Magyar szólások és közmondások. Bp., 1976. Bevezető 14).

4. Lexémakiegészítő frazémásor-nak azt az összetett mondatértékű képződményt nevezem, amelyben a konkrét jelentését megőrző lexéma önmagában nem utal a szintagmakapcsolat jelentésére, s csak a frazémással kiegészülve alkot értelmes nyelvi egységet.

Pl.: *tudja hányadán áll/van vkivel 'tudja*, milyen viszonyban van vkivel, el *tud* vkin igazodni': „Most *tudom*, hányadán vagyok vele . . . És jó lesz, ha a pénzemre kukkantok” (Örkény 3: 343); „Amit adott, annyit adott; azzal békén hagy, *tudod hányadán állsz vele*. A nyugalomhoz az kell: *tudja az ember, hányadán áll a világgal*” (Sütő 1: 142); *azt se(m) tudja, hol (áll) a feje* 'annyi baja/gondja/dolga van, hogy másra nem is tud figyelni': „Tessék elhinni, én mindent elhiszek anyusnak, de szerdán vizsgázom angolból, *azt se tudom, hol áll a fejem*” (Örkény 1: 314); „Üres az udvar, üres a ház . . . Rádásul kézfogó lesz, *azt se tudják, hol a fejük*” (Örkény 3: 268); „— Házi orvosunk a világ másik végén lakott, a maga bölcsességéből. Borogatnom kellett szegénykét, folyton nyöszörgött. *Azt sem tudtam, hol a fejem*. Hát átküldtem a szomszédba . . . hozzá” (Kosztolányi 765). *Azt sem tudja, hogy hol van 'ua.'*: „Nem is felel a kérdésekre, hanem kiabálni kezd velem, mint egy cseléddel, és a gyalázatos sértések egész özönét zúdítja rám. Egészen megállt az eszem, *azt sem tudtam, hogy hol vagyok*” (Nagy 16). *Tudja, honnét fúj a szél* 'ismeri vki magatartásának v. valamely dolog megtörténtének a rejtett okát' (O. Nagy): „És a világgosság között nagy és jó mesterkedéssel elkeverve olyan bűbáj, amely képes kinövesztetni a férfi kemény fején a szarvat. Csak így szép és fűszeres a világ. — No, mozduljunk béfelé, József! József *tudja, hogy mért fúj a szél*, de maga előtt is tagadja. — Hát ide mért? — Ide Eszterhez” (Tamási 1: 521). A szövegben nyelvjárási változat szerepel.

Ilyen kiegészítést főleg azok a lexémák kapnak, amelyeknek információértékük sokszor a konkrét síkon is csak másik nyelvi jel társaságában érvényesül, pl. *tud*, *van*.

Megjegyzem azt is, hogy az állandósult szókapcsolatoknak ez a típusa szoros rokonságot mutat a közmondások egyik fajtájával, pl. *aki mer, az nyer*; *ki korán kel, aranyat lel* stb., hisz ezeknek a mellékmondati része önmagában szintén nem alkot önálló egészet. Természetesen ez a megállapítás csak alaki szempontból helytálló, tartalmilag ugyanis nagy különbség van a két nyelvi jelenség között.

Ezeket a képződményeket W. Fleischer is külön említi, s frazeologizálódott részmondatoknak (phraseologisierte Teilsätze) nevezi őket (Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache. Leipzig 1982. 107–8).

5. Dolgozatomban a szűkebb értelemben vett állandósult szókapcsolatoknak azt a terjedelmesebb csoportját igyekeztem bemutatni magyar viszonylatban, amelynek képviselőiben az egyik elem a komplex jelentésváltozás után is megőrzi eredeti konkrét jelentését, vagyis megmarad lexémának. Ez általában a vezérszóra jellemző (*éhes*, *mint a farkas*), néha azonban megfigyelhető akkor is, amikor a frazéma tekinthető domináns elemnek (*vele jéig romlott*). Részben ennek figyelembevételével, részben pedig annak alapján, hogy egyszerű szintagmák és többszörösen összetett mondatok egyaránt képviseltetik magukat e nyelvi jelenségeken belül, négy típust különítettem el: 1. Lexéma-frazéma kapcsolat, 2. Lexémahasonlító frazémator, 3. Lexémanyomósító frazémator, 4. Lexémakiegészítő frazémator.

A lexéma jellegen túlmenően utaltam arra is, hogy ezekben a képződményekben a lexéma és a frazéma, ill. frazémator viszonya nem egyforma. Az első három típusban ugyanis a lexéma önmagában is következtetni enged a szintagmakapcsolat jelentésére, a negyedikben viszont csak a frazématorral kiegészülve tekinthető értelmes szemantikai egységnek. Ebből az következik, hogy a frazémának kettős szerepük van a poligén frazématorokban: egyrészt plasztikussá teszik a lexéma jelentését, másrészt pedig — ezen túlmenően — konkretizálják annak poliszemikus közlőértékét (pl. *tudjad*).

Az említett típusok elkülönítésével valójában már rámutattam arra is, hogy a frazémák eltérően viselkednek abból a szempontból is, ahogyan pregnánsabbá teszik a lexéma jelentését, vagyis ahogyan nagyobb nyomatókat adnak annak. Ez részben történhet a frazémák eredeti jelentésének az értelmezhetősége alapján, de megfigyelhető

akkor is, amikor szemantikailag elemezhetetlen, ill. értelmetlen jelkapcsolat nyomó s í t j a a lexémát. Pl. a *fűlig szerelmes* képződményben a *fűl* frazéma annak alapján lehet a lexéma mértékhatározója, hogy az köztudottan az ember testén a legmagasabbban helyezkedik el. Ebből következően jelentése: *annyira szerelmes/benne van a szerelemben hogy csak a fűlétől látszik ki belőle*. De ugyanígy a konkrét elemezhetőség ad jelentéstöbbletet az *éhes, mint a farkas* hasonlatnak is. Ebben az ember éhségét annak az állatnak az éhségéhez hasonlítjuk, amelyről szinte mindenki tudja, hogy a (kíméletlen módszerekkel) megszerzett táplálékot mohón és válogatás nélkül, mindenestől falja fel. Ezekkel szemben pl. az *él, mint Marci Hevesen* kapcsolatban a frazémásor semmiféle konkrétumra nem utal, s így kimondottan csak képzettársítás nélküli nyomósításra szolgál.

A poligén frazémásorok említett tulajdonságaira az általam használt és javasolt terminológiával is utalni kívánok. Kialakításával azonban főleg mégis az volt a célom, hogy felvessem az egységes, mindenre kiterjedő terminusok szükségességének a gondolatát, mert az ellentmondások és a szakirodalom terjedelmessége nagyrészt erre vezethetők vissza. Ez utóbbi abban nyilvánul meg, hogy a kutatók az e téren úton-útfélen felbukkanó hiányosságokat saját — sokszor definíciószerű — terminusaikkal kívánják pótolni, s ezek ismertetésére nagyobb teret kel szentelniük munkájukban. (L. pl. Archangel'skij, V. L.: *Ustojeivye frazy v sovremennom russkom jazyke*. Rostov-na-Donu 1964. Tagiev, M. T.: *Glagol'naja frazeologija sovremennogo russkogo jazyka*. Baku, 1966. Gläser, R.: *Syntactico-semantic Aspects of the Phraseological Unit* [In: *Zeitschrift für Anglistik und Amerikanistik* 26, Heft 4 (1978.). Stb.] S hogy azután ez a sok egyéni kezdeményezés mihez vezet, arra S. I. Ožegovnak még 1974-ben papírra vetett gondolataival kívánok válaszolni, amelyek véleményem szerint napjainkban is helytállóak: „Zybkost', neopredelennost' i mnogoobrazie v ponimanii objekta frazeologičeskich issledovanij soprjaženij s takoj zaputannost'ju terminologii, kakoj net, verojatno, ni v odnom razdele lingvistiki (Leksikologija. Leksikografija. Kul'tura reči. M. 1974. 193).

FORRÁSJEGYZÉK

Déry	= Déry Tibor: A napok hordaléka. Bp., 1982.
Gárdonyi	= Gárdonyi Géza: A láthatatlan ember. Bp., 1980.
Herczeg	= Herczeg Ferenc: Történelmi regények. Bp., 1983.
Kosztolányi	= Kosztolányi Dezső: A léggömb elrepül. Bp., 1981.
Móra	= Móra Ferenc
:1	= A vadember és családja. Nádihegedű. Bp., 1981.
:2	= Napok, holdak, elmúlt csillagok. A fele sem tudomány. Bp., 1980.
:3	= Hannibál föltámasztása. Ezek az évek 1914–1933. Bp., 1981.
Nagy	= Nagy Lajos: A vadember. Budapest nagykováház. Három boltos-kisasszony. Bp., 1981.
Németh	= Németh László: Szerettem az igazságot. Drámák 1931–1955. 1–2. Bp., 1981.
O. Nagy	= O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások. Bp., 1976.
Örkény	= Örkény István: Drámák. 1–3. Bp., 1982.
Sütő	= Sütő András
:1	= Anyám könnyű álmot ígér. Bp., 1981.
Szabó	= Szabó Magda: Bárány Boldizsár. Sziget-kék. Tündér Lala. Bp., 1983.
Szabó P.	= Szabó Pál: Talpalatnyi föld. 1–2. Bp., 1961.
Tamási	= Tamási Áron: Összes novellái. 1–2. Budapest–Debrecen, 1979.

Somhegyi Gyula

Szó- és szólásmagyarázatok

Kopó, kopár, felkopik az álla. Van nem egy, régóta fennálló etimológiánk, mely jöllehet egyáltalán nem meggyőző, megcáfolására eddig mégsem történt kísérlet. Ilyennek tartható a *kopó* és a *felkopik az álla* elfogadott magyarázata.

A *kopó* kutyánév a TESz. szerint a *kap* igéből származó *kapó* o tőhangú változata, s eredetileg elkapó, megfogó ebet jelölt. Azonban a kopónak sohasem volt az a feladata, hogy a vadat elfogja, hanem csupán hogy felferje, hajszolja, űzze: „a kopó a vadat felkergeti, csaholva űzi, megfordítja vagy elszalasztja — az agár fogja meg” (Nyr. 7: 421). Nem helyes az orosz *lovcsaja szobaka* elnevezésre sem hivatkozni, mivel a *lovity* ige sem jelent, mint folyamatos ige, megfogást, hanem csak űzést, kergetést, s a német *Hetzhund* is csak vadat hajszoló kutyát jelent.

A *kopó* régi melléknévi 'vorax' jelentése a *vorare* 'mohón enni, habzsolni' igére megy vissza, s 'falánk'-ot jelentett, s mivel mohón az eszik, aki éhes, így 'éhes'-et is. Megegyezik ezt a jelentést egy XVII. század végi adat: „Nem tudod, Leányzók ékes bokkrétája, / Mikre legényeknek *ásít kopó szája*” (RMDrE. II: 537). E száját éppúgy nevezhetjük mohó, mint éhes szájnak, de inkább éhesnek: 'kikre áhítzik a legényeknek éhes szája'. A 'mohó' és az 'éhes' jelentésnek természetesen nincs köze a *kap* igehez. A még régebbi, XVI. század középi „koposzaiuk” 'nyitva álló szájuk' a *mactici* adatánál is utalhat falánkságra vagy éhségre, az éhes madárfiókáknak is tátva van a szájuk. S talán éppen az 'éhes' jelentésre gondolva beszél egy régi szindarab „éhel holt kopók”-ról: „a város Tzirkálói, az éhel-holt *Kopók*, öszve meg öszve törtek”, mondja a tolvaj. Ma is beszélünk *rendőrkopókról* (mellesleg ez az 1790-es adat, Simai: Igazházi 3 alatt, régebbi, mint a TESz. 1810-es adata), de az „éhel-holt” jelző itt nem jelentheti azt, hogy a rendőrök az éhhalálhoz közel voltak, hiszen akkor nem törhették volna össze a tolvajt; csupán azért kaphatták ezt a jelzőt, mivel az volt a szokásos jelzője a kopókutyáknak. „Koplaltam, mint az eb” szólás járta 1793-ban (M. Játékszín III:127). A *kopó* jelző éppen a éhesség miatt jelenthetett soványat, vékonyat is, mint a *kopóleves* 'ius macrum, tenue' szóban (Simai: VSzót.).

A kopóval azonos tövű *kopár* ugyancsak jelent 'éhes'-et, amire SzD. éppen ezt a példát közli: „*kopár*: éhes, p. o. *eb*”. Ma is a népnyelvben a *kopárképű* a. m. 'sovány, éhes, falánk' (pontosan a *kopó* jelentései!). „*Kopáron*, szomjan maradott” a régi nyelvben (MVir. 312) 'éhen, szomjan maradt'. Viszont a Győr megyei *nádkopó* 'nádtarló' (MTsz. a Tsz.-ből) kopója a *kopár* mai jelentését tartalmazza.

A *kopár* szó származéka a *kopározik* 'éhezik, koplal' jelentésű ige (SzD., VSzót.). Több régi adatunk van rá: „mellette (pénzem mellett) *kopározok* inkább, éltemet éh-koppal töltöm” (1786, ItK. 1909:221); „benne (az elpusztult Londonban) két-három medvefi *kopároz*” (Csokonai: Vál. m. 1950, I: 22); „Kincsét féltve *kopároz*” (Édes Gergely: Sz. D. sz. I: 44).

A *kopár föld* is eredetileg 'sovány föld' lehetett. Vö. *kopár*: sovány, meddő” (SzD.). A régi néphit a soványakat nem termőknek, meddőknek tartotta, Wagner a *sterilitas* szó jelentéseit így adja vissza: „meddőség, magtalanság, *kopárság*” (1147).

A kopó tehát kopár eb. A *kopó* és a *kopár* úgy függ össze, mint a *folyó* és a *folyár*, a *buvó* és a *búvár*, *gyakó* és *gyakár*. Mivel mindezek a szók ikes igékből képződtek, így a *kopó* és a *kopár* alapszava is ikes, egy *kopik* ige, melynek jelentése 'éhezik, soványodik, fogy'.

Semmi akadály, hogy ezt a **kopik* igét ne tarthatnánk azonosnak a *kopik* 'abge-nützt werden, abgetragen werden' igeinkkel. A 'soványodik, fogy' jelentésből levezethető a mai 'kopik' jelentés, annál is inkább, mivel Fogarasi szótára a *kopik* igeének 'entbehren', azaz 'nélkülöz' jelentését is ismeri. Egy 'éhezik, soványodik' jelentéshez könnyen kapcsolható a *koplat* ige jelentése is, amihez vö. *koplik* 'kopik' (Brassó-Hétfalu, MTSz.), *koplat* 'koptat' (Drávamellék, uo.), *koplos* 'szolgálat vagy hivatal nélkül élő', vagy nagy urat, játszó szegény ember', akit 'nélkülöző, koplaló'-nak is mondhatnánk (Garam melléke, Léva, uo.); *kopolódik* 'koplal' (OrmSz.), azaz fokozatosan kopik, kopódik. Mármint a *koplat* tulajdonképpen a. m. 'koptat, fogyaszt', mint a hasonló szinonimikájú *vásik* mellett a *vásal*, vagy az ellentétes jelentésű *hízik* mellett a *hízal*, ami egyszermind arra is mutat, hogy az ebbe a jelentéscsoportba tartozó *koplat* valóban a *kopik* ige műveltető alakja.

Ezek után nyilvánvalóan ide kapcsolhatjuk a *fölkopik az álla*, azaz 'fölsoványodik az álla' kifejezést. Ez pontosan megfelel a vele párhuzamosan használt *fölaszik az álla* szólásnak. „Felaszik az állad attú, amit én adok” (Szalonta, Nyr. 42:257), *fölkopik* vagy *föl-aszik az álla* (Győr, Nyr. 37:86); *felkopik* vagy *felaszik az álla* (MNY. 31:115); *felaszik az álla* (Nyr. 37:46, 26:567) stb. Megerősíti a *kopik* változatot a Dugonicsnál följegyzett *felkop-tatták az állát* is (Péld. II:290).

A hasonlat kézenfekvő. A kövér ember tokát ereszt, hízik az álla, a lesoványodónak kopik (a hízik ellentéte). Az áll hízása szerepel ebben a 1711-ből származó adatban is: „Eben a lóhalál, tudjátok, hogy nem áll, / Ha úgy volna, *híznék ott sok komondor-áll*” (ItK. 1904:347), ami egy régi példabeszéd verses formája, mely szerint ha az ebeken mülna a lovak halála, mindig a kövér lovak halnának meg. Az áll emlegetése hízással, fogyással kapcsolatban egyaránt gyakori. Egy XVIII. századi tréfás testamentum szerint egy bárány így végrendekezik: „Az államat hagyom az ásitóznak, / *Éhkoppot* (olv.: éhkoppal) gyakorta jóllakó dádeknak, / Azok közt a szegény Negrelli Klárának, / Hogy ő ezt meg-rágván, ne tartassék váznak” (Egy. Phil. K. 1910: 155). Szentmártoni Bodó „Az vasról” 1625-ben írott versében találjuk a következő sorokat: „Az délig alvó nála igen hitván, / *Annak az bőri megkopik az állán*” (RMKT. XVII. sz. IV. köt. 208). Ma is él ez a kép: *szegre akasztja az állát 'koplat'* (O. Nagy: SzólKm. 618).

A *fel* igekötőre is van egy jellegzetes párhuzam: a régi *ágyék fölcspörödés* 'intertrigo' Calepinusnál, mihez vö. *csöpörödik* 'corrugatur, rugas contrahit' (MA.), azaz az ágyék fölcspörödése voltaképp fölráncosodás, föltöpörödés, fölászás.

Mindezzel, úgy hiszem, kiküszöböltük azt az eddigi, hihetetlenül ható „magyarázatot”, mely szerint a *fölkopik az álla* szólás onnan származik, hogy a kutya „hiába kapkod a megkívánt falat után” (Mi fán terem? 294), s közben összeverődnek a fogai vagy az állkapcsai.

Előfordul a szólás *fel* igekötő nélkül is: „maj *kopik! kopik* az állad tülle” 'nem kapsz' (Nyr 42: 358, Szalonta). Egy régi adatban viszont „*kopog* az állad” fordul elő: „ha mast nem mivelsz iövö telben *kopog* az állad” (1609, ItK. 1900: 406), s ugyanakkor SzD.-nél *felkoppant álla* 'étlen maradt' található. Itt nyilvánvalóan kontamináció forog fenn a *kopog*, *koppán* hangutánzó igékkel, annál is inkább, mivel izes igékből nem képezhetők -g képzős gyakorító igék.

Még csak annyit, hogy a régi nyelvben gyakori *kikopni valamiből* jelentése is 'ki-fogyti (lassanként) valamiből': „a kasból is *kifogyott*, erszényből is *kikopott*” (Pálóczi Horváth Ádám: Ötödfélszáz énekek 400); 1790: „minekutána *kikoptam* mindenemből, koldus vagyok” (Simai: Igazházi 4). A kontamináció ennél az igekötős alaknál is jelentkezik: „kiesik, kiszorul, kiürül, *kikoppán*, *kivásik* mindenből (MVir. 13), vö. „én itt kaptámból *kikopám*, vaczkomból *kivásám*” (Rosnyai: Horologium Turcicum 234, XVII. század vége).

Bernáth Béla

Békési Imre: A gondolkodás grammatikája (A szövegfelépítés tartalmi-logikai szabályrendszere). Tankönyvkiadó, Budapest, 1986. 374 oldal

1. Békési Imre könyve folytatása korábbi munkájának (Szövegszerkezeti alapvizsgálatok — Magyar újsághíryanag alapján, 1982.). Ahogy a szerző az Előszóban vallja, újabb kötetében az előbbiben „felvázolt összefüggések elmélyítésére, bizonyítására, árnyaltabb kidolgozására” vállalkozik (12). De más a vizsgálati anyag is. Az elsőben az egy bekezdésnyi terjedelmű újsághírek mondat szerkezeti felépítését, szövegkonstrukciós formáit elemezte, most pedig esszé szövegeket. A kettő között, mint látni fogjuk, nemcsak a terjedelemben, valamint a sajátos műfajból következő sajátosságokban és egyáltalán a bonyolultabb összetettségben van különbség, hanem abban is, hogy az előbbivel szemben nem teljes szövegegységeket, hanem csak belőlük kiválasztott részleteket elemez. A vizsgált jelenség ugyanaz, mint az előbbiben: a szöveg mondat szerkezeti sajátosságai. Módozata a Deme Lászlótól kezdeményezett elvekből nőtt ki. A szerző azonban nemcsak folytatója mindennek, hanem — mint ismertetéséből kiderülhet — a maga sajátos irányában továbbfejlesztője is. A lényeg mindenképpen a szövegszerkezet „kisugárzásába” helyezett mondat szerkezet-vizsgálat.

Ezt azért jelzem, sőt hangsúlyozom, mert az idevágó szakirodalom nem egy olvasója nem figyelt fel Deme, majd Békési munkáiban az úttörő érdemet, az igazi novumot jelző betájolásra, arra, hogy nem a múltban megszokott módon, tehát határozottan mondat tani szempontból elemeznék mondat szerkezeteket, hanem a mondatokat a maguk természetes helyzetükben, szövegbeli beágyazódásukban, azaz mint a szöveg összetevőinek a felépítését nézik. E tanulmánytípust mint a szövegnyelvészet egy ágát szövegszintaxisnak lehetne nevezni (illetőleg a külföldi szakirodalomban szereplő, nem mindig egyértelmű *szövegszintaxis* műszót ennek megnevezésére lehetne alkalmazni; szerintem ez mint szövegtani ág a tágabb körű szöveggrammatikának rendelődné alá).

2. Hogy az ismertetéshez megfelelő alapunk legyen, röviden bemutatom a kötet felépítését. Az Előszóban és a Bevezetésben a szerző munkájának céljáról, tárgyáról, módszeréről szól. Majd bemutatja alapkategóriáját, a konstrukciótípus fogalmát. Utána a könyv címében jelzett összefüggést, a gondolat modellálásának konstrukcionális megközelítését taglalja. Részletesen szól itt a kötőszó, a központosítás és a sorrend szerepéről. A második esetében jól kivehetően egyaránt számol a grammatikai és a konstrukcionális tagolás egybeeséséről (például a magyarázó utótagú kapcsolásról), valamint a tagolásbeli eltérésről (például a konstrukcionális viszonyok grammatikai átszegmentálásáról). Ezt követi a konstrukciótípusok rendszere: az ellentétesség és az okozatiság, aztán külön-külön az okozatiság és ellentétesség konstrukcionális összefüggései. E négy lehetőségen belül elemzési szempont egyrészt a konstrukciótípus felépítettsége (elemi, illetőleg bővített jellege), másrészt pedig a konstrukciótípus beépítettsége, azaz egy nagyobb, magasabb szintű szövegegységbe tartozása, aminek megfelelően a konstrukciótípus lehet vi-

szonylag önálló, viszonylag önállótlan vagy teljesen önállótlan. Mindezeknek egyfajta összegezését olvashatjuk A konstrukciótípusok néhány szövegszerkezeti tanulsága című fejezetben, amelyben lényeges, mondhatni új elemként jelentéstani szempont is szerepel, legalábbis annyiban, hogy a tartalmi-logikai viszonyfajták jelentéséről és tartalmi-logikai és időbeli viszonyításáról is beszél. A tanulságokat összefoglaló fejezet után a kitekintés szerepét is betöltő Összegezés következik.

3. Békési könyvében az olvasó a maga érdeklődési körének megfelelően sok mindent találhat, gazdag tartalmából az ismertetést írók sok mindent kiemelhetnek. Magam a könyv elméleti vonatkozásait kívánom taglani.

A könyv címében a „gondolkodás grammatikája” szerepel, ami így nyilván vitatható. Ezt persze a szerző is jól tudja, és körületekintő óvatossággal értelmezi. Metaforának tekinti, és ahogy írja, „a *gondolkodás* szóval e munka szemléletét szeretnénk fölerősítve tükröztetni”, azt, hogy itt érdemi oldaláról közelíti meg a szöveg felépítését, azaz „a kifejezendő gondolat mint tartalom, valamint a gondolat kifejezés mint kommunikációs szándékú megoldás felől” (15). Fontos az is, hogy hangsúlyozza: a nyelvi megformáltság a gondolat szerkezetét tükrözi (16). De talán ennél is többet mond és szerintem az előbbinél is helyesebben vélekedik ott, ahol nem a *gondolkodás*, hanem a *gondolat* műszóval utal a vizsgálat tartalmi vonatkozásaira, arra, hogy a gondolat modellálásának konstrukcionális megközelítéséről van szó: „arra vagyunk kíváncsiak, hogy az író (a beszélő) hogyan adja át, miként tagolja-viszonyítja gondolatát, gondolatának részeit partnerének; vagyis arra, hogy — konstrukcionális megközelítésből — miféle nyelvi-nyelvhasználati eszközei vannak a gondolat modellálásának” (3). És hogy senkiben se maradjon kétely, hozzá teszi, hogy a gondolatépítés nyelvi formáiban a legfontosabb a viszonyjelölés és a sorrendezés.

Mindezt azért kellett részleteznem, hogy lássák, mit is akar adni a szerző a „gondolkodás grammatikájaként”. Másutt inkább a megismerés áll a figyelem előterében. És inkább a gondolat közlésében megfigyelhető kettősséggel, a régi és az új ismeretek (topic és comment) egymást váltó arányával és közlésbeli előrehaladásával, iránytípusaival foglalkoznak. És megint más a helyzet, ha a nem a szövegalkotó, hanem a szövegbe fogadó szempontját helyezik az előtérbe. Békési az előbbire van tekintettel. Dillon viszont a befogadóra alapoz, hisz szerinte az olvasás a szöveg újraalkotását jelenti (Constructing texts. Bloomington, 1981. Indiana University Press). Egészen más a felfogása Beaugrande-nak. Ő a szövegben nem kész „terméket”, hanem alkotási folyamatot lát, amelyet mint közlési tevékenységet a megismeréssel hoz összefüggésbe, és gondolatalkotásról beszél, amit a szövegalkotás fázisaiban vizsgál (Text production — toward a science of composition. Norwood, 1984. Ablex Publishing Corporation).

És szólnunk kell a vizsgálati tárgy másik fogalmáról, a grammatikáról. Megtudjuk, hogy itt a grammatika tulajdonképpen egy szabályrendszer, amelyben a szabályok átalakítási műveletek, tagjai pedig az egyes konstrukciótípusok. Létüket ugyanis a szerző egymásba való átalakíthatóságukkal igazolja. Lényegében sorrendi cserékkel végrehajtott szabályos átalakításokról van szó, olyanokról, amelyek esetében a konstrukciós forma lehet például tárgy vagy jelző vagy határozó, de a benne kifejezett gondolat ugyanaz. Ez összefügg a szerzőnek azzal a felfogásával, hogy a sorrend „az alakulat keletkezési-létezési módja” (94), hisz „a szövegkonstrukció is a komponenseinek sorrendje s a sorrendjével együttjáró tartalmi-logikai viszonyai által az, ami” (94).

4. A szerző kitűzött célját megvalósította. Felfedte és elemezte a gondolat modellálásának konstrukciós formáit. Hogy milyen konstrukciós formákat különített el, azt fentebb könyve fejezeteinek bemutatása során jeleztük. De még nem említettük, hogy

mindebben fontos mozzanat az, amit a szerző is tudatosít, hogy sikerült a vizsgálatot mondat feletti szintre emelnie, és így valóban szövegszintűvé tette a mondat szerkezetek elemzését.

Fontos következtetésnek tarthatjuk azt is, hogy a szöveg közvetlen alapegységei a különböző konstrukciók. Ezek a tipikus tartalmi-logikai mondatkapcsolatok ugyanis, ahogy a szerző meggyőzően bizonyítja, „a tartalmi-logikai befejezettség érzését kelti a [kommunikációs] partnerben” (42). Ennél is továbbmenően ez azt a lehetőséget is magában rejtí, hogy egy szövegtípológia alapjává fejleszthető. Ha a szerző az újsághírányag és esszé után más szövegtípusokat is bevon majd vizsgálataiba, szövegszintaktikai szempontú típológiát dolgozhat majd ki. Egy korábbi ilyen szempontú kezdeményezést már ismerünk. Harweg a szövegek beépített mondat szerkezetének típológiáját vázolta fel. Ebben azonban a szóba jöhető mondat szerkezeti sajátosságok száma nem nagy (Satzgrenzen und Satzabstände und das Verhältnis zwischen Satz- und Textlinguistik. Petőfi S. J. (szerk.): Text vs Sentence, Hamburg, 1979. Buske Verlag). Békési vizsgálatai szempontokban gazdagabbak, kiterjesztettségük is nagyobb, ezért típológiája jobban megalapozott lesz.

A szerző kutatási eredményeinek nyilvánvaló stilisztikai vonatkozásai vannak. Ezek közül néhányat maga is megemlít. Stílusértéket tulajdonít a szabályostól eltérő konstrukciós alakulatok egy részének. És minden bizonnyal a stílusalakítás egyéni lehetőségeire gondol, amikor a töle felállított konstrukciós formák séma jellegét cáfolja: „a séma szó aligha jelenhetik meg olyan környezetben, ahol Babits, Móricz, Illyés s a többi . . . író neve szerepel” (349). Persze ennél többre is gondolhatunk, mindenekelőtt arra, hogy vizsgálataink eredményei javíthatják, gazdagíthatják az egyéni stílusok jellemzését. S ami legalább ennyire fontos, a fentebb említett lehető szövegtípológia stílustípológiává is fejleszthető. S mindemellett a stilisztikai elemzésről sem feledkezhetünk meg. Ehhez azonban szükségünk lesz arra is, hogy teljes szövegegységek vizsgálatára is sor kerüljön. Ez ugyanis ma az irodalmi műelemzésben és az ennek elárendelt stilisztikai elemzésben el nem hanyagolható szempont. Az egész helyett álló részlet vizsgálatát ma már nem tekintik relevánsnak az elemzés szempontjából.

És még valami, ami szintén a jövőhöz kötődik. Vizsgálatai a parole körébe tartoznak. De alapozásuk és a mögöttük meghúzódó elméleti „gond” abban is reménykeltő, hogy a szerző idővel a langue körébe is átválthat, azaz a szövegnek langue jelenséggént való felfogásáig is eljuthat, és így a konstrukciónak olyan rendszerét alakíthatja ki, amely ennek a jellegnek felel meg. Elismerem persze, hogy ez nem könnyű feladat, legalábbis nem az ma. Nem könnyű már csak azért sem, mert a szövegnyelvészetben a szövegfogalom ilyen értelmezése eléggé elsikkad, és emiatt sok az idevágó jogosult kétely. De ha sok támpont nincs is, vannak eligazító analógiák, mindenekelőtt a szövegmondat és a rendszermondat kettőssége, és talán az a fontos tudománytörténeti mozzanat is, hogy — ha jól meggondoljuk — a szövegnyelvészet kialakulásában az igazi fordulatot jelző újdonság épp annak a felismerése lehetett, hogy a szöveg nemcsak beszédmű, hanem a nyelvi rendszer része is. Mindezt azért említem, mert örömdetes és biztató, hogy Békésiben élhet ez a gondolat, hisz — a szükséges óvatossággal — szót ejt a mondat feletti szint langue — parole viszonyáról (20).

Végül, de valóban nem utolsósorban a történetiség szempontjáról is szólnunk kell. Arra gondolok, hogy érdemes lenne eltérő korú (az esszék esetében, mondjuk, múlt századi) szövegeket is bevonni a vizsgálatokba, hogy így látni lehessen a kérdéses szövegtípus mondat szerkezeteiben, konstrukciótípusaiban a változást. Mindez a vizsgálat szempontjainak gazdagítását jelentené és persze azt is, hogy történetivé is tegyük a kutatásokat a szövegnyelvészetben, egy olyan területen, ahol a diakroniának igen mostoha sors jutott osztályrészéül.

Mindent egybevetve Békési második könyve figyelemre méltó eredményeket mondhat magáénak. Értéke azonban nemcsak abban van, amit adott, hanem abban is, amit majd még adhat, ami lehetőségként benne rejlik könyvében, és ami az eddigi imponáló kutatások mellett biztató távlatot is jelez.

Szabó Zoltán

A magyar irodalmi nyelv Pázmánytól napjainkig. Szerk. Éder Zoltán. Kiadja az ELTE Bölcsészettudományi Kara, Budapest 1986. 50 oldal

A kiadvány az ELTE alapításának 350. évfordulója alkalmából — a Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport által — 1985. szeptember 25-én rendezett tudományos ülés-szak előadásait tartalmazza.

A Megnyitóban Poszler György kiemeli az ülés kettős aktualitását. Az egyik, hogy Pázmány Péter 1635-ben teremtette meg Nagyszombatban egyetemünk (ELTE) őseit, jogelődjét. (A megnyitás napja: 1635. november 13.; az oktatás kezdete: 1636 elején.)

Az alapítólevél a katolicizmus erősítésén és terjesztésén túl, átfogó célként, az egyetemes kultúra erősítését és terjesztését is megjelöli; tehát „A tudományos aktualitás a P á z m á n y-életmű korszerű tudományos értelmezésének elodázhatatlan szükségesége”. Az értelmezés ugyanis napjainkig gyakran „szélsőségesen ingadozott a lebecsülés és túlbecsülés végletei között”. Itt van tehát az idő „a józan és elemző értelmezés” kidolgozására.

En úgy vélem, ez utóbbi gondolatok a legfontosabbak a humán tudományok mai művelőinek és népünk nevelőinek, hiszen egyrészt ma is hajlamosak vagyunk a túlzásokra, másrészt szinte naponta értesülhetünk vagy éppen tapasztalatokat szerezhethetünk a nemzet- és a magyarságtudat ilyen vagy amolyan zavarairól, az erkölcsi érzék ferdüléseiről, az értékrend változásairól, a kulturálatlanság (viselkedésben, társas érintkezésben stb.) számos elriasztó példájáról, anyanyelvünk káros kinövéseiről (szóban és írásban). És a jövő nemzedékek neveléséért hordozott felelősségünk mellett figyelniünk kell a Pais Dezső-hangoztatta elvekre: tudniillik, hogy mindig vegyük figyelembe az élet és a nyelv összefüggéseit, időbeli viszonyait, azaz a dologi és művelődési viszonyokat. Így ítélnék feltehetően hasznosnak a tudományos munkát, mert anyanyelvünk történetének, szavaink múltjának a kutatása során a nyelvi tények (adatok, szóalakok stb.) nem csupán tudományos feladatokat jelentenek, hanem nagy emberi, erkölcsi célokat is.

A kiadvány soron következő tartalma: Tarnóc Márton: Pázmány műveltség-eszménye (7–12); Éder Zoltán: Pázmány nyelvi hagyománya a felvilágosodás korában (13–24); Fábíán Pál: Beszélt nyelvi elemek a századforduló prózájában (25–33); Bereczki Gábor: A nyelvújítás útjai rokon népeinknél (35–40).

Ezek után következik a részletes, értékelő Elnöki zárszó Benkő Loránd megfogalmazásában (41–4); Függeléként pedig Molnár Józsefnek — betegsége miatt el nem hangzott — dolgozata: Pázmány Péter szerepe a magyar nyelv egységesülésében (45–50).

Első tekintetre — ha a kiadvány címét összevetjük a tartalommal — előáll a kérdés, hogy alig ötven oldalon, hogyan lehet „a magyar irodalmi nyelv” három és fél évszázadának kérdéskörét bemutatni. A lapszámhoz magyarázatot nyújt a címlap belső oldalán, a főcímhez fűzött eligazító: a kiadvány egyetlen tudományos ülésszak előszóbeli előadásainak szövegét tartalmazza. Viszont a kiadvány tartalmát a másik nézőpontból szemlélve, Benkő Loránd utal arra, hogy az előadók között van, aki „Pázmánnyal csak

közvetett vonatkozásban levő” témával foglalkozott: Bereczki Gábor ezt az első mondatával jelzi: „Előadásom annyiban kapcsolódik Pázmány Péter munkásságához, amennyiben ő mindig szívén viselte anyanyelvének felemelését, kiművelését”; Fábíán Pálnál pedig Pázmány „életműve” csak utalásokkal, Szabó Zoltán „Kis magyar stílustörténet”-éből vett egy-két rövid megállapításban kerül elénk (28–9).

Tarnóc Márton (Pázmány műveltség eszménye) a műveltség eszmény és ember eszmény fogalmából indul ki, s ilyen alapon vizsgálja hazánkban a XVI. század végén és a XVII. század első felében kialakult műveltség alapjait, illetőleg forrásait (reneszánsz, humanizmus, kereszténység, ókori klasszikusok, retorika).

Ezekhez viszonyítja — és szedi rétegeire — Pázmány műveltségét; majd fontos következtetést von le a nyelvészek számára is, megtoldva ezt egy szép Pázmány-idézettel: „Életművének maradandó, ma is élő és ható darabjait anyanyelvén alkotta meg. A nyelv — mindenekelőtt az anyanyelv — jelentőségét világosan felismerte. Csak csodálhatjuk tisztánlátását, amikor így fogalmaz: „A nyelv, ha oktat, tudatlanságtól szabadít; ha énekel, gyönyörködtet: ha dorgál, jobbít: ha biztat, szűvesít, vigasztal: ha fenyeget, tartóztat. A nyelvnek köszönjük, hogy a vad és okatlan módon élő emberek várasok társaságába szállottak és emberi életet tanultak. A nyelv oka, hogy a bölcs tudományok terjedtek” (Pázmány Péter Művei. Szépirodalmi K. 1983. 912).

Meggyőzően mutat rá Tarnóc Márton arra is, hogy Pázmány életpályája és életműve mai világunkban is megszívlelendő tanulságokat hordoz, s „szellemi önarckép”-ként tekinti „A keresztyén prédikátorokhoz szóló intés”-ben Pázmány következő sorait: „Azon legyetek, hogy, miképpen a prédikátorok mestere, cselekedeti példájával tanított elsőben, azután nyelvével: úgy ti se legyetek csatornák, melyeken átfoly a víz, hanem teli kutak legyetek, hogy magatok bévségéből másokat is itassatok” (i. m. 598). — Ehhez még hozzátenném Thurzó György nádorhoz 1616-ban írt leveléből a magyarságáról vallott egyik rövid idézetet: „Én is szinte oly magyarnak tartom magamat, mint bárki más. Hazámnak, nemzetemnek böcsületét, csndességét szeretem és Istentől óhajtván kérem.”

Éder Zoltán (Pázmány nyelvi hagyománya a felvilágosodás korában) előadását olyan Pais-idézettel kezdi, amely arról szól, hogy Pázmány szerepe a magyar irodalmi nyelv fejlődésében még nincs elég világosan felderítve. A jelen dolgozat tárgyául ezért választotta ő Pázmány nyelvi hagyományának vizsgálatát az 1770 és 1825 közti időszakban, melyhez még ösztönzést adott Németh László, Sík Sándor, valamint Kolozsvári Grandpierre Emil egy-két rosszálló megjegyzése a magyar nyelvújításról.

Arra a kérdésre pedig, hogy figyelmen kívül hagyta-e a nyelvújítás Pázmány nyelvi örökségét — a válasszal Benkő Loránd egyik tanulmányának mondatára hivatkozok: „a korszak irodalmi írásbeliségét feldolgozó monográfiája (FelvIr.) alapján is megcáfolhatjuk” ezt a véleményt, tudniillik az ott található számos nyilatkozatból és hivatkozásból. Ami azonban a nyilatkozatokat illeti, Benkő Loránd a vallási megoszlás jeleit is rögzítette egyszer-mászor; Éder Zoltán viszont hangsúlyozza, hogy „a vallási elfogultság csak szórványos jelenség, s a vallási színezetű vélemény az idő és a tudományosság előrehaladtával egyre inkább háttérbe szorul”. — A tárgyalt korszakból — Kazinczy mellett — az irodalmi nyelvi hagyomány képviselőit is megemlíti (Rájnist, Révait, Fábichit); sőt Révai Antiquitates Literatvae Hungariae című műve alapján számadatokat is közöl a legtöbbet idézett szerzőkről. (Pázmány harmadik a sorban.)

Így jut el Révai és Verseghy nyelvújítási harcához, megállapítva, hogy Verseghy felismerte: a nyelv a társadalommal és a kultúrával együtt változik.

Éder Zoltán kiemeli Verseghytől — az ülésszak tematikájához is illően — a „Lexicon Terminorum Technicorum, az az Tudományos Mesterszókönyv” című művét, amelynek anyagában igen sok Pázmány-idézet található, és „Pázmány nyelvének egyik legjelentősebb, bár sajátos szempontú feldolgozása. Sajátos pedig azért, mert Verseghy

az idézeteket csak csekély mértékben használja az értelmezések egyszerű illusztrálására. Nagyobb részben a nyelvtörténeti adatokat kritikus szemmel kezeli, s ha hibát talál bennük, bírálja, helyesbíti (sokszor a címszó témájától függetlenül is), és ennek alapján adja meg a szerinte helyes magyar változato(ka)t". Gáldi László egyik gondolatától indítva — mutatványt ad saját gyűjtése alapján „Verseghynek Pázmányt megrovó megjegyzéseiből” (pl.: *nehéz kérdés, súlyos dolog; által — át-; szolgáltatt — kiszolgáltatt; mondnak — mondgyák*).

Előadása végén Éder Zoltán levonja a következtetést, hogy „a felvilágosodás és a nyelvújítás írói nem feledkeztek meg Páumány Péter nyelvi hagyatékáról: hivatkoztak rá és idézték, tanulmányoztak és vitatták, foglalkoztak és birkóztak vele”, de az új viszonyok és az új szükségletek másit igényeltek, ahogyan a tanúként hívott gr. Teleki József „A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szóllás-módok által” (1821.) című munkájának egyik mondatában megfogalmazta: „... azon nyelv, amely *ennek elég bő, elég tsinos volt*, a mostani szükségnek nem felel meg.”

Fábián Pál (Beszélt nyelvi elemek a századforuló prózájában) nagy vonalakban számba veszi a beszélt nyelv hangoztatási, szókészleti, alaktani és mondattani szintjén a legjellemzőbb tulajdonságokat.

Majd felteszi a kérdést, hogy a beszélt nyelvi elemek, mikortól fogva stíluselemek a magyar írott nyelvben, s hogyan kerülhetnek bele a szépirodalom nyelvébe. A részletezés előtt megjegyzi még, hogy „a régi (XVI. századi) magyar írott nyelv meg az egykorú beszélt nyelv rendkívül közel állt egymáshoz”. Erre ad Szabó Zoltánnak „Kis magyar stílustörténet”-éből példákat (l. előbb).

A beszélt nyelvi elemek bekerülését az írásművekbe — Fábián Pál részletezése szerint — elősegíti: 1. valamely korszak társadalmának általános ízlése, a társadalmi közizlés; 2. annak az irodalmi irányzatnak a művészi felfogása, amelyhez az író tartozik; 3. a téma; 4. a műfaj; 5. az író maga.

Végül a beszélt nyelvi elemeket Gárdonyi Géza „Az én falum” című könyvéből „komplexen” vizsgálja.

Bereczki Gábor (A nyelvújítás útjai rokon népeinknél) az uráli nyelvcsaládon belül a nemzeti nyelv állapotát és szerepét illetően három típust különböztet meg. Az első csoportba sorolja a magyart, a finnt és az észtet. A magyar nyelvújítás kezdetét és végét jelöli meg, Kazinczy személyének a megemlékezésével. — Azután a finn, majd az észti nyelvújítás eredményeiről számol be, név szerint felsorolva a mozgalom kiemelkedő alakjait.

A második csoportba tartozó zürjén, votják, cseremisiz és mordvin népek nyelvújító mozgalmaira a hivatalos irányítás a jellemző — állapítja meg.

A harmadik csoportba tartoznak a vogulok, az osztjákok és a szamojéd nyelvek, de ezeknek funkciója szűkebb az előzőeknél, s „a nyelvújítás ügyét Szibériában nagy területet összefogó bizottságnak kellett irányítania”.

Benkő Loránd (Elnöki zárszó) összegezi Pázmány érdemeit és jelentőségét. A kiemelt mozzanatok közül — véleményem szerint — a legfontosabb megállapítás: „*azt a magyar írott nyelvi változatot vitte és fejlesztette tovább, amely az északkeleti — keleti vidékeken használt beszélt nyelvi változatokból nőtt ki, és vált — ha regionális szinten is — nyelvi eszménnyé.*”

Arra is figyelmeztet, hogy a történeti szövegtan művelői és a magyar frazeológia történetének kutatói kiváltképp fontos adatokat találhatnak például Pázmány műszóalkotásaiban, frazeológiai egységeiben, valamint latin és német mintákból vett tükörfordításaiban.

Az ülést záró értékelésének lényege: „Előadóink a Pázmány Péterrel foglalkozó szakirodalmi tevékenység nagy múltja és jelentékeny eredményei után is tudtak még újat

mondani a magyar nyelv és kultúra e neves személyiségéről, ... gyarapították ismereteinket”.

Molnár József (Pázmány Péter szerepe a magyar nyelv egységesülésében) a kiadvány függelékeként csatolt munkájában Pázmány műveinek a hangállapotára és a helyesírásra tesz megállapításokat.

Közülük azonban az egyik nem látszik eléggé megalapozottnak ebben a megfogalmazásban: „az a nyelv, melyet zsenge ifjúkorától a családban és az iskolában tanult és használt, az a Mezőségi nyelvjárástípus volt”, valamint „Pázmány Péter műveinek hangállapota megfelel a Mezőségi nyelvjárástípus XVII. századi alakváltozatának”. Ez nincs összhangban Benkő Loránd fentebb idézett felfogásával sem. — Továbbá ide kívánczik Deme László egyik Paisot idéző megnyilatkozása is: „Pázmánynál már szinte tudatos törekvést látunk arra, hogy anyanyelvjárásának legszélsőségesebb sajátosságait félreszorítva »a magyarság zömének nyelv szokását« keresse és terjessze” (Pais: MNyTK. 83: 144; id. Nyelvünk a reformkorban 48–9.) De Molnár József a fenti állásfoglalását maga sem erősíti meg egy közbeeső mondatával: „Azt is megállapíthatjuk, hogy Pázmány műveinek nyomdászai nem nagyon avatkoztak Pázmánynak, a szerzőnek nyelvébe, meghagyták következtelenségeit akár a hangállapotban, akár a helyesírásban jelentkeztek ezek.”

Bánhidí Zoltán

Székely nyelvföldrajzi szótár. Összeállította Gálffy Mózes és Márton Gyula. Akadémiai Kiadó 1987. 455 o.

A magyar szótárirodalom méltán örvendhet világhírnek. Századunkban is csapatmunkával vagy egyéni vállalkozásként jelent meg — a kétnyelvűek mellett — nélkülözhetetlen magyar egynyelvű szótárak egész sora.

Most azonban csak a nyelvjárási szótárakat veszem figyelembe. A Vörösmarty szerkesztette legelső akadémiai tájszótárt (1838.) követte a századfordulón (1893–1903.) a Szinnyi Józseftől összeállított MTSz. A sorozat harmadik tagja a B. Lőrinczy Éva szerkesztésében megjelenő ÚMTSz. Első kötete (A–Gy) 1979-ben hagyta el a nyomdát, további kötetei azonban már évek óta várják készen (türelmetlenül) a megjelenést. Az említett három szótár egyezik abban, hogy az egész magyar nyelvterületet felöleli, közli a megfelelő időszakban nyomtatásban megjelent vagy kéziratban tárolt gyűjtések anyagát. Annyiban is megegyeznek, hogy külön gyűjtés egyik szótár számára sem készült. Teljességre tehát nem törekedhettek a szerkesztők, még a gyanús alakoknak sem nézhetek utána. A fölhasznált gyűjtések színvonala nagyon vegyes, átírási rendszerük sem egységes. Fogytékosságaik ellenére is nélkülözhetetlenek a magyar dialektológiában és etimológiai kutatásokban.

Más típus az egyetlen kisebb vidék vagy város lehetőleg teljes névanyagának felgyűjtése, mint Yrjö Wichmann: CsángSz. (1936.), Csűry Bálint: SzamSz. (1935–6), Kiss–Keresztes: OrmSz. (1952.), Bálint Sándor: SzegSz. (1957.), Penavin Olga: SzlavSz. (1965.).

A harmadik típus egy kisebb területnek vagy községnek csak a tájszavait közli, mint Imre Samu: Felsőőri Tsz. (1973.), Kiss Jenő: Mihályi Tsz. (1979.) és Markó Imre Kiskánizsai szótár (1981.).

Hasonló feladatot töltenek be a szavak és hangtani jelenségek földrajzi elterjedését szemléltető nyelvatlaszok. Ez kiterjedhet a magyar nyelv egész területére (Nyatl. 1968–77.), vagy egyes kisebb földrajzi egységekre, mint többek közt Végh József ŐHA (1959.). Az említetteken kívül is van nagyszámú nyelvjárási adatközlés minden típusban.

Az ismertetendő könyv eredetileg a Székelyföld magyar lakosságú községeinek (Háromszék, Csík, Gyergyó és Udvarhelyszék) bizonyos szempontok szerint kiválogatott szókincsanyagának fogalmi címszavak alapján összegyűjtött szótárszerű feldolgozása. A kutatópontok számozása 12-től 326-ig tart. Számuk összesen 301, mert vannak kihagyott számok, de vannak *a*, *b*, *c* mellékjelzésű kutatópontok is.

A kérdések (fogalmak) száma 400 fölött van. Mennyiségüket csak becsülni lehet, mert nem azonos a kérdések és kutatópontok szorzatával. Kevesebb anyagot gyűjtöttek az egymáshoz nagyon közeli nyelvjárásokból, viszont azonos helyről gyakran több változatot is följegyeztek. Így is legalább 120 ezer adat gyűlt össze a szótárban. Ezek olyanok, mint a többi regionális atlaszé: teljes a kutatópont sűrűség, viszonylag kevés (néhány száz) kérdésel, egyazon községen belül is gyakran több változattal.

Az ember azt hinné, hogy az említett tájszótárakkal már szinte kimerült a magyar nyelvterületen előforduló tájszavak és változatok tára, de még az ÚMTSz.-ből is hiányzik számos olyan szó, amely az SzNySz. szócikkeiben megtalálható. Ez nem az ÚMTSz. hibája, hiszen munkatársai minden addig ismert forrást kicéduláztak, a szerkesztők pedig szótárrá szerkesztették. A hiányok onnan adódnak, hogy teljes szótár aligha lehetséges, mert minden nyelv és nyelvjárás állandóan mozgásban van. Még a köznyelv szókincsét sem lehet számszerűen meghatározni, hiszen minden merev elhatárolás önkényes. Nehéz ugyanis eldönteni, vajon egy nyelvjárási, egy argó, egy idegen vagy egyesektől már elavultnak vélt szó beletartozik-e a köznyelvbe vagy nem. Vannak szótőveink és eleven képzőink, amelyekkel bárki alkothat addig nem ismert vagy nem használt szót.

Illusztrálásképpen összehasonlítottam a SzNySz. *a* kezdetű szavait az ÚMTSz.-ral, és a következő cím- vagy utalószavakat, vagy jelentéseket nem találtam meg az utóbbiban: *abog* 'dadog', *acél* 'veretesfa (szövőszéké)', *acintos* 'göröngyös', *ácsfűrészt*, *ágacska* 'rőzse', *ágaskert* 'sövény', 'rőzse', 'zápfog', *ághaj* 'hajfonat', *ágkert* 'sövény', *ágyásoskert* 'veteményeskert', *akadós* 'dadogó', *aldér* 'meleg szellő', *álfog* 'zápfog', *aljjövés* 'fenyőcserjés', *aprócska* 'rőzse', *aprócsipke* 'himlő', *aprólékos* 'himlőhelyes', *apróréce* 'récefióka', *árfog* 'zápfog', *árgyélus* 'paradicsompaprika', *aszúág* 'rőzse', *avaszeg* 'alvég'.

Néhány példa a *c*-kezdetű szavakból vagy hangváltozatokból: *canda* 'szandál', *cecerók* 'hajfonat', *cerme* 'rőzse', *cérnája*, 'indája', *cinegeboka* 'rőzse', *cira* 'meddő', *cire* 'cserjés, rőzse', *cirbe* 'cserjés', *cirme* 'rőzse', *cupi* 'hajfonat'.

A szótárat rövid előszó és tájékoztató előzi meg. Az előszó elhelyezi ezt az átmeneti tájszótár-nyelvatlasz megoldást az eddigi nyelvjárási szótárak közt, a tájékoztató pedig beszámol a gyűjtés céljáról, történetéről, módszeréről és közlésmódjáról.

Az előszóból megtudjuk, hogy a szótár a felgyűjtött anyagnak csupán lexikális részét tartalmazza. A hangtani és alaktani anyag még kiadásra vár. A gyűjtés történetéből értesülünk arról, hogy a munkálatok 1954-ben kezdődtek meg. A két fő gyűjtőn és irányítón (Gálffy Mózesen és Márton Gyulán) kívül még kisebb-nagyobb mértékben részt vett a munkában a kolozsvári magyar nyelvészek többsége is: Vámszer Márta, Zoltán Ildikó, Gazda Ferenc, Lakó Elemér, Szabó Zoltán, Murádin László, Teiszler Pál, Vő István és Balogh Dezső. Az ellenőrző-kiegészítő munka 1967-ben fejeződött be. Azóta várt kiadásra. A teljes kérdőfüzet összesen 894 szót (fogalmat) tartalmazott. A kutatópontok mintegy kétharmadában kikérdezték a gyűjtők a teljes (lexikális, hangtani és alaktani) kérdőívet, a többin csak a legfontosabb 150 kérdést. A gyűjtés és ellenőrzés alkalmával 1114 adatközlőt kérdeztek ki különböző korosztályokból mindkét nemből.

A szótár könnyen kezelhető. A keresett fogalom címszava alá kerülnek a kérdésre adott válaszok. Minden címszó megadta románul és németül is. A magyar címszók ábécérendjében következnek a szócikkek egymás után. A hangtanilag nagyon eltérő változatok és tájszók (lexikai változatok) a szócikkek közé besorolva (mint az ÚMTSz.-ban) utalásként igazítanak el, hogy melyik szócikkben keressük az illető szót vagy szóalakot.

Nem növelte volna meg nagyon a terjedelmet, és nagyon hasznos lett volna a kérdés közlése is, amelyre a választ kapták.

Nagyon helyes, hogy — ott, ahol a pusztá tőalakra nagyon nehéz rákérdezni (pl. testrésznevek) — ott toldalékos forma a címszó, mint *állam* (mein Kinn), *apja*, *birkóznak*, *jonáká*, *fullánkja*, *füves*, *hátgerince*, *hatször*, *hazulról*, *hüvelyé*, *indája*, *javítja*, *kapókőveznek*, *kibontjuk*, *lázás*, (nagy a) *növése*, *öklöm*.

Vagy a kérdés, vagy magyarázat kívánczik némelyik címszóhoz, amelyek megértéséhez a román vagy a német jelentés segít ugyan valamennyit, de nem igazít el pontosan. Ilyenek: *kapókőveznek*, *lyukasfa*, *vésetesfa*. Olyan rövid magyarázatokra gondolok, mint amilyen olvasható a *dránica* és *ekekabala* címszókban. Az *alsólepedő* helyett elég volna a *lepedő*, *gyalogszánkó* helyett a *szánkó*, a *szánkó* címszó helyett a *szán*. A *csáklýázik* címszóhoz is kellene magyarázat, mert egyrészt a köznyelvben más a jelentése, másrészt összemosódnak az adatok a *korcsolyázik* címszóval.

Nagyon érdekesek a határozóragok szempontjából a (*leány*, *legény*) *korában* címszók, amelyekben a köznyelvben teljesen ismeretlen *leántán*, *lejányul*, *lejánta*, *legénte*, *legényül* is gyakori.

Hogy egy-egy fogalomra hány szó akad ezen a három vármegyényi területen, arra néhány (köznyelvi alakra átírt) példát mutatok be: *hajnalodik*, *piroslik*, *pírkad*, *pítymallik*, *pítymalodik*, *világodik*, *pítvarodik*, *füves*, *gyepes*, *pástos*, *pázsitos*; *addig*, *odáig*, *aharé*, *aharé*; *birkóznak*, *birkózkodnak*, *küzdnek*, *küzdölődnek*, *köszködnek*, *küsködnek*, *küzdődnek*; *cserebogár*, *bazsó*, *csenderü*, *csereburung*, *cseregazsó*, *gazsó*, *gorzs*, *guzs*, *sarjúgorzs* . .

Tájszótárként kitűnően használható a könyv. Tömerdek új és pontos, egységes átírásban közölt adatot tartalmaz. Nem csekély fáradsággal ugyan, de tájatlasszá is visszaalakítható. Az ÚMTSz. 23. térképéről lehet másolatot készíteni és abba beírni vagy színes szimbólumokkal bejelölni a hangtani, alaktani vagy lexikai változatokat. Így kirajzolódna a megfelelő izoglosszák.

Hálásak lehetünk a szerzőknek és munkatársaiknak az évtizedekig tartó gondos, fáradságos terepmunkáért és feldolgozásért. Súlyos vesztesége nyelvtudományunknak, hogy az egyik szerző, Márton Gyula, nem érthette már meg a mű megjelenését. Nagyon reméljük, hogy a többi erdélyi atlaszgyűjtés is valamilyen formában napvilágot lát.

Tekintélyes nyelvjárási irodalmunk egy értékes, hasznos, jól megszerkesztett művel gazdagodott.

Kálmán Béla

Papp István—Jakab László: Magyar—finn szótár. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1985. 885 o.

A bevezetőben Jakab László vázolja a szótár történetét. 1962-ben jelent meg Papp István finn—magyar szótára. Ez a szótár már égetően szükséges volt, hiszen Szinnyi József szótára (1884.) még a 19. században készült, és így régesrég elavult. Önállósága (1917.) óta Finnországban finn lett az első államnyelv. Azóta a finn nyelvű irodalom és tudomány elérte a legmagasabb világszintet. Mind Magyarországon, mind Finnországban több százan tanulják egymás rokon nyelvét, egyre több finn turista fordul meg nálunk, számos magyar látogat Finnországba.

Ezért a finn—magyar szótár megjelenése után mindenképpen sürgős és fontos volt, hogy a magyar—finn párhuzamos kötet is mihamarabb elkészüljön. Az ismertető szótár megjelenése előtt kezdetben csak Weöres Gyula „Unkarilais — suomalaisen tuskusanakirja” c. zsebszótára jelent meg 1934-ben Finnországban. Ez a szótár kifogyott,

de el is avult teljesen, mikor a Finn Irodalmi Társaság felkérte Nyirkos Istvánt, hogy a nagyobb szótár megjelenéséig pótolja némileg a magyar–finn szótár hiányát. E munka meg is jelent 1969-ben, 1977-ben pedig ugyanezen szerzőtől egy finn–magyar, magyar–finn zsebszótár.

Papp István a finn–magyar szótár megjelenése után azonnal hozzáfogott a magyar–finn szótár anyagának összeállításához. Az ő előterjesztésére a finn–magyar kulturális munkatervbe is bekerült. A magyar fél magára vállalta a szótár költségeit és megjelentetését, a finn fél pedig lehetővé tette, hogy a szótáríró minden évben több hónapot töltsön Finnországban, a jyvaskyläi nyári egyetem előadójaként és ösztöndíjasként.

Papp István kicéduláztatta finn–magyar szótárának adatait, ő pedig újságokból, folyóiratokból és az élő beszédből gyűjtötte az újabb szavakat, kifejezéseket. 1968-ban kezdte meg a magyar–finn szótár szerkesztését, de szerkesztés közben is folytatni kellett az anyaggyűjtést. 1972-ben Papp István elhunyt. Családja 1973-ban Jakab Lászlót javasolta a szótár munkálatainak folytatására, és az Akadémiai Kiadó őt bízta meg vele.

Papp István csak az *elszelel* címszóig jutott el, de ebből is hiányzott a „nyelvtani szerelés” és a jelentések elkülönítése. A terjedelem pedig jóval túlhaladta a tervezettet. Így az első részt is át kellett dolgozni, a terjedelmet egyharmadával csökkenteni, és az említett módon kiegészíteni a meglevő szócikkeket. A szótárt Outi Karanko Pap lektorálta. A kézirat 1980-ban elkészült, de a könyv csak 1985 végén jelent meg.

A „kis” nyelvek beszélőinek nagyon kicsi az önbizalmuk. El sem tudják képzelni, hogy német, francia, angol, orosz anyanyelvű személy magyarul szeretne tanulni. Így a magyar–német, magyar–angol, magyar–orosz szótárak is elsősorban a németül, angolul stb. tanuló magyarok számára készülnek nálunk, nem pedig a magyarul tanuló nem magyar anyanyelvűeknek. A magyar–német szótárakban is csak a *n é m e t* kiejtést közlik (ha rendhagyó). Sem Halász Előd magyar–német, sem Hadrovics–Gáldi magyar–orosz, sem Ország László magyar–angol szótára nem utal még a *község* és a *méh* szavak „rendhagyó” kiejtésére sem.

E kérdésben a Papp–Jakab magyar–finn szótár egy lépést tesz előre, de még annyi magyarázatot sem ad a betűk hangértékére vonatkozóan az előszóban, mint Nyirkos István 1969-ben megjelent magyar–finn szótára (az egyes magyar betűk kiejtését minden kezdőbetű első szócikkében adja meg). Ez utóbbi viszont nem közöl „rendhagyó kiejtésű” szavakat. Jakab a következőket írja (9): „A címszó után kerek zárójelben közöljük a szó kiejtését ott, ahol eltér az írástól: *méh* (mé). Természetesen a kiejtésben végbemenő szabályos váltakozásokat (zöngétlenülés, zöngésedés stb.) nem jelöljük.”

Én nem tartom természetesnek ezt a takarékoskást. Nagyon hasznos lett volna ugyanis a *s z a b á l y o s* váltakozásokat — nem a szócikkbe beépítve, hanem „A szótár használatához” c. bevezetőben megemlíteni. Zöngésülés és zöngétlenülés a más típusú finn mássalhangzórendszerben korántsem magától értetődő dolog, hasonló módon nem automatikus az orrhangú mássalhangzók váltakozása, illetve nem fonetikus írása: *Debrecen*, *Debrecenbe* (Debrecembe) *gyöngy* (olv. gyönygy). Olyan szabályrendszerre gondolok, mint a bukaresti Kriterion könyvkiadó Magyar helyesírási szótárának (1978.) bevezető részében a 80–104. bekezdés (24–33 o.) esetleg rövidítve.

Nem volna tisztességes dolog egy terjedelemben korlátozott, az ún. kéziszótárnál bővebb, de egy nagyszótár terjedelmét meg sem közelítő műben egyes szakszavak, elavult tájnyelvi vagy meg nem honosodott idegen szavak hiányát firtatni. Elég nehéz is meghúzni pontosan a köznyelv határát. Minden nyelvben keletkeznek kérész életű divatszavak és kifejezések, mint *körüljárni a problémát*, *per pillanat*, *köztudott*. Ezek teljes joggal hiányoznak a szótárból.

Nagy érdeme a szótárnak, hogy a köznyelv szókinése nagyjából megtalálható benne. Számos képzés, összetétel, idegen szó lehetséges volna még, de nem szükséges egy

meghatározott terjedelmű szótárba belekerülnie. Jó, hogy a fontosabb tulajdonnevek is megjelölhetők, így az európai és ismertebb egyéb országnevek, a világvárosok neve, az elterjedtebb magyar keresztnévek. Mivel nehezen állítható párhuzamba a magyar és a finn keresztnév, így csak azt jegyzik meg a szerkesztők, hogy a magyar keresztnév férfi- vagy női név-e. A becézett alakokban pedig utalnak a hivatalos névalakra. A tulajdonnevek sűrűségének bemutatására közlöm a *P*-vel kezdődő magyar címszavakat: *Pakisztán, Pál, Pali, Panama-csatorna Panni, Párizs, Perzsia, Pest, Perzsa-öböl, Péter, Peti, Pireneusok, Piri, Piroška, Pista, Pisti, Pityu, Polinézia, Pongrác, Poroszország, Portugália, Pozsony, Prága*.

Néhány apró megjegyzés: Az *alá* szófaja nemcsak határozószó és névutó, hanem igekötő is, mint ahogy a számos szóciikk bizonyítja: *aláágyaz, aláaknaz, aláás, alábecsül, aláboltoz, alábuktat*. Lehetne utalni esetleg a *le* igekötőre is, mert gyakran azonos jelentésű, de néha van árnyalati jelenségkülönbség is: pl. *aláás ~ leás*. Az *alábuktat* csak konkrét jelentésben használatos, a *lebuktat* átvitt és konkrét jelentésben egyaránt köznyelvi, de átvitt értelemben gyakoribb (a szótár csak az átvitt jelentéseket közli). Noha számos jó igekötős példát mutat be, az *elé* szónak igekötői szófaját nem jelzi.

A kétnyelvű szótárakban mindig akad néhány szó, amely az egyik nyelvben *e g y* (esetleg összetett) szóval kifejezhető, a másikban nincs meg a megfelelő szó (talán a fogalom sem), tehát csak körülírással lehet lefordítani. Ilyen a *cégjelzéses* firman nimellä ja osoitteella varustettu, *császármorzsa* ohukaistaikinasta/mannasuurimoista tehty ruokalaji, *csigátészta* kierukkamaiset taikinatangot (liemeen).

A *center* címszónál utaltam volna a *körépcsatár*-ra. Egy protestáns országban a *cisztercita* szónak elég magyarázat a *cistersilainen*? Nem kellene még odaírni, hogy „munkisto”? A *coniunktívus* öszvér helyesírású szó, latinosan: *coniunctivus*. Nagyon jó, gazdag a *csak* szó példatára. A *csalogány* címszó alatt lehetne utalni a köznyelvi *fülemüle* elnevezésre. Igaz, hogy nem vadásztam soha életemben, de magam is találtam olyan „magyar” szóra, amelyet eddig sehol sem hallottam, sem nem olvastam: *csalsíp* (vad). (A példák a *c-* és *cs* kezdetű címszavakból valók.)

Nagyon helyes, hogy nemcsak a „ma”, hanem a „tegnap” szavai is megtalálhatók a szótárban, hiszen a hagyományos *mezőgazdaság* és *állattenyésztés*, a *kézművesség*, a *petróleumlámpa*, a *lovasköcsi* éppen úgy beletartozik szókinsünkbe, mint a *rádió*, *televízió*, a *gépköcsi*, a *repülőgép*, az *úrkutatás*, a *gyáripar*, a *robotok* és *számítógépek*.

Nem vállalkozom arra a feladatra, hogy összehasonlítsam Papp István 1962-ben megjelent finn–magyar szótárának finn és magyar szóanyagát a magyar–finn szótárral. Nagyjából azonos a két szótár címszavainak száma. Természetesen akadnak olyanok is, amelyek az egyik szótárban megvannak, a másikban nincsenek. Számuk azonban nem jelentős. Mindkét szótár alapelvei azonosak, így a szótárpáros harmonikusan kiegészíti egymást, és mindkettő alkalmas arra, hogy tanulóknak, fordítóknak – finneknek és magyaroknak egyaránt – nélkülözhetetlen segédeszköze legyen.

Külön büszkeséggel töltheti el a debreceniek szívét az a tény, hogy a hat kisebb-nagyobb finn–magyar és magyar–finn szótár közül (Szinnyei József, Weöres Gyula, Papp István, Nyirkos István 1969, Nyirkos István 1977 és Papp István–Jakab László) közül négy szótár három debreceni tudós szerző munkája.

A szótársorozat legújabb tagját nagy örömmel fogadta nemcsak a magyar és a finn közönség, hanem az egyéb külföldi finnugor tanszékek is. E szótárak nemcsak a tudományos kutatás és a kölcsönös műfordítás, szakfordítás céljait szolgálják, hanem hasznosak minden érdeklődő, turista és általános nyelvész számára. Hálásak lehetünk a mű (társ)-szerzőjének, Jakab Lászlónak, aki a szótár háromnegyed részét rendezte és gyűjtötte, az

egész művet egységesítette és kiadta. Ugyancsak hálával tartozunk munkatársainak, lektorának, Outi Karanko-Papnak, hogy az alig megkezdett művet szívós munkájukkal — más elfoglaltságuk mellett is — hét év alatt befejezték.

Kálmán Béla

Umberto Eco: Semiotics and the Philosophy of Language. Houndmills, Basingstoke, Hampshire and London, 1984 reprinted [1984, 1985]. The Macmillan Press LTD, 242 oldal

Eco könyve látszatra egy a sok és sokféle szemiotikai alapozás közül. De már tartalomjegyzéke is igazolja, hogy ennél több is, más is. Nemcsak és elsősorban nem is azért, mert szerzője nemzetközileg ismert és elismert szemiotikus, hanem sokkal inkább azért, mert könyvében — ahogy címe is jelzi — a szemiotikát nyelvfilozófiaként fogja fel, és ez nagymértékben áthatja a szemiotikai jelenségek és a szemiotika nagy kérdéseinek a tárgyalását, és így a szemiotika új megvilágításba kerül.

A kötet a bevezetővel együtt nyolc fejezetből áll, a tényleges fejezetek témái: (1) jelek, (2) szótár vagy enciklopédia, (3) metafora, (4) szimbólum, (5) kód, (6) izotópia, (7) tükör(kép). A szerző lényegében e hét jelenséget és a közöttük levő összefüggéseket taglalja úgy, hogy a róluk szóló korábbi felfogásokra, jórészt filozófusok véleményére hivatkozik, és főleg ezzel igyekszik bizonyítani a szemiotika nyelvfilozófiai jellegét.

A bevezető fejezetben Eco azt hangsúlyozza, hogy a két alapkategória, a jel és a szemiózis több véleményről eltérően egymással nem összeegyeztethetetlen. Céljának tekinti ugyanis annak bizonyítását, hogy nem két külön, vagylagosnak tekinthető tudomány tárgyról, vagyis egy jelelméletről vagy egy szemióziselméletről (illetőleg ez utóbbiról mint a közlési folyamatok, vagyis a kombináció vagy pedig a „szövegtevékenység” elméletéről) van szó. Egy ilyen alternatíva a szerző szerint teljesen megtévesztő. A jel ugyanis kiindulópontja a szemiózisnak mint folyamatnak, nincs tehát „ellentét a szemiózis mozgékony-sága (és a szemiózissal együttjáró értelmezési, interpretáló tevékenység) és a jel állítólagos merevsége és mozdulatlansága között” (1). Éppen ezért — állítja Eco — a jel fogalmát meg kell szabadítani néhány hozzátapadt, hamisnak tekinthető felfogástól, mindenekelőtt attól, amely szerint a jel „valamivel” azonos tárgy vagy fogalom. Szerinte egészen másról van szó. Nem beszélhetünk tehát „valamivel” való azonosságról, hanem csakis, mondjuk, egy tárgy és egy tartalom kapcsolatának az interpretálhatóságáról, vagyis — állítja Eco — a jelfogalom lényegét az értelmezés szemiózisa alkotja.

Mindezt a szerző az első, a jelekről szóló fejezetben részletesen tárgyalja. Mint oly sok más esetben, itt is a jobb megvilágításhoz gyakran hasznosít korábbi, főleg a görög, a középkori vagy a későbbi filozófiából való nézeteket. Hogy a jel lényege nem az azonosítás, azt többek között azzal is bizonyítja, hogy a klasszikus felfogásban a *semeion*-t nem egyenértékűségnek, hanem következtetésnek tekintették.

Különböző eltérő nézetekkel is foglalkozik. Ilyen esetekben tanulságos bírálatokat olvashatunk. Kritikai számbavételek alapján a jel fogalmát a következő kategóriákkal szembeállítva vizsgálja: a jel a hjelmslevi „figura”, a mondat, a szöveg és a szavak ellében. Így jut el az ún. utasítási modellig (ami szerintünk minden bizonnyal a ma oly divatos utasításszemantikával függ össze), a jel szempontjából oly fontos kontextuális jelentés tárgyalásáig. Ennek során megállapítja, hogy a konnotációs jelentés tulajdonképpen csak azért lehetséges, mert itt nem annyira pusztán egyenértékűség, hanem inkább következtetés „van jelen” (35). A konnotációban tehát (a szerző szokatlan metaforikus műszavát szó szerint fordítva) egy „alsó” következtetést kell látnunk. Egyik példája szerint bizonyos jelenségek (például a tűz) észleléséből füstre lehet következtetni, tehát

ezek füstöt (is) jelentenek. Eszerint az észlelés egy lehető szemiózis, amihez következtetési mechanizmus kapcsolódik. Még a valóságos „helyettesítő” jellegű kódokban (mint amilyen például a morze jelrendszer) is a tényleges egyenértékűséget „alvó” következtetésnek kell felfognunk.

Ahogy azonban ebből az első fejezetből megtudjuk, a jelek megértése nemcsak észlelési, felismerési, hanem értelmezési folyamat is, vagyis a következtetési folyamat értelmezési folyamatként fogható fel. Ne feledjük, Eco jelfelfogásában tulajdonképpen ez a gondolat a legfontosabb sajátosság, ami a továbbiak megértése szempontjából is fontos, sőt nélkülözhetetlen tudnivaló. Ilyen meggondolás alapján állíthatja, hogy (a korábban túltuntul egyoldalú és túltuntul merev) „helyettesítés” ténye (aliquid stat pro aliquo) nem egyedüli szükségyszerű feltétele a jel fogalmának, az értelmezés lehetősége ugyanis szintén szükséges. Az értelmezhetőség elve teszi lehetővé számunkra, hogy egy jelből kiindulva megragadhatassuk a szemiózis egészét, és így is bizonyíthassuk a jel és a szemiózis (ugyanazon tudományt alkotó) egységét.

Ecónál a szemiózis egészen tág körűvé szélesített fogalom, az emberi kultúra univerzumát jelenti. De mert, mint láttuk, a szemiózis lényege szerint értelmezés, ennek megfelelő megközelítési módozata szükséges, amit a szerző szemantikai kompetenciánk jellegével világít meg. Ez szerinte nem szótár, hanem enciklopédia jellegű, és így nem elágazás (fa, ágrajz), hanem bonyolultsága miatt labirintus modellű, labirintus strukturaltságú, hisz sok dimenziójú hálózata van. A (komponenciális szemantikából jól ismert) kétfelé való elágazás ugyanis Eco szerint nem tudja ábrázolni egy adott kultúra globális szemantikai kompetenciáját. Ebben a kettősségben a *fa* és a *labirintus* szakszó részben metaforikus-dé főleg topológiai és logikai jelentésű.

A szemiózisnak ez a felfogása meghatározza idevágó más, korábbról is ismert kérdéskörök, jelenségek tárgyalását. Ilyen a külön-külön fejezetben tárgyalt metafora, szimbólum, kód, izotópia és tükörkép.

Ami a metaforát illeti, Eco úgy véli, hogy sokféle értelmezését eléggé elfogadható módon igazolni lehet egy alapul szolgáló enciklopédikus kompetencia alapján. A metafora fogalma itt természetesen nem díszítő elemként, hanem a megismerés, a tudás jelenségeként és nem helyettesítő, hanem additív eszközként szerepel. Így Eco kiindulópontja ugyanaz, mint oly sok más mai képelméletben: a metafora a tények logikáját sérti. Hogy mégis megmagyarázni, értelmezni lehessen egy-egy metaforát, Eco szerint egy „enciklopédikus dimenziójú komponenciális szemantikára” van szükség, olyanra, amely egyúttal kontextuális összefüggésekkel is számol. A (szemantikailag kezelhető) sajátosságok sok dimenziójú hálózatában egyik sajátosság a másik magyarázatául szolgál. Ez az enciklopédikus ábrázolás tiszta szemantikai szakszavakkal meg tudja magyarázni a szóban forgó sajátosságok közötti hasonlóság fogalmát.

Emellett persze számolnunk kell a szemiózist jelentő kultúrauniverzummal, valamint az ebből fakadó pragmatikai tényekkel, a külső körülményekkel. Tehát egy magyar példát véve alapul, „Haja tél . . . Fejér, mint a fejrített vászon” (Petőfi: Sári néni), csak egy olyan kultúrában lehetséges, amelyben a *fehér* színnév (és így a hozzá hasonló jelenségek, a hó vagy a vászon) *ősz* hajszínt is jelöl. Ez viszont azt is jelenti (amit más alapon korábban is vállottak), hogy a metafora olyan eszköz, amely az enciklopédiák és ezen át az adott kultúrák jobb megértését teszi lehetővé. Van tehát olyan ismerettípus (tudástípus), amelynek a határait számunkra a metafora jelöli ki. Különböztet mindaz, amit Eco ebben a fejezetben taglal, nem más, mint a szerző egy korábbi tanulmányának javítása, finomítása (The semantics of metaphor a The role of the reader című, 1979-ben megjelent kötetében).

A metaforánál kétségkívül bonyolultabb és jóval nehezebben értelmezhető a szimbólum vagy a szerző kedvelt szakszava szerint a *szimbolikus módozat* avagy *szövegmodozat*.

A szövegalkotás, illetőleg a szövegértelmezés olyan eseteire gondol, amelyek nem az enciklopédia valamilyen előre megállapított részletén alapulnak, hanem egészen új értelmezési kapcsolatot jelentenek. A szimbólum egy sajátos szemiotikai „gépezet”, amelynek vizsgálatához egy külön szemiotikai stratégiára van szükségünk. Köztudott, hogy a szimbólum értelmezése nagyon bizonytalan, amit Eco azzal magyaráz, hogy egy szimbólum sem vezethető vissza előzőleg kódolt kulturális kompetenciára.

A szemiotika egyik nagyon elterjedt szakszava a *kód*. Ezt, ahogy Eco is jelzi, nagyon sok jelentésben használják, emiatt sokféle szinonimája van, amelyek közül megemlíti a nyelvi kompetenciát, a nyelvet (mint 'langue'-ot), a szabályok rendszerét, a világ ismeretét vagy az enciklopédiai kompetenciát és a pragmatikai normák sorozatát. Szerinte ma még aligha adható pontos meghatározása a kódnak, fogalmát inkább csak körülhatárolni lehet. Eco a maga szemiotikai fogalmi rendszerében a kódot a (második fejezetben tárgyalt) enciklopédiával hozza összefüggésbe. Úgy véli, hogy ezzel nagymértékben javítani lehet a kód fogalmának régi értelmezését. Felfogásának megvilágítására Barthesot idézi, aki kódon az enciklopédikus kompetencia egészét érti, amelynek „elraktározása” a kultúra révén történik.

Végző fokon ugyancsak az enciklopédiával, a megértéssel és értelmezéssel függ össze egy másik, szintén sok jelentésben használt fogalom, az *izotópia*. Eco egy korábbi felfogása szerint az izotópia a szöveg egy lehetséges szemantikai megvalósulása, egy igazolható szemantikai sajátossága, ami – s itt Eco Greimasra hivatkozik – egy bizonyos irányban egységesíteni tudja a kérdéses szöveg sokféle értelmezését. Ugyancsak Greimasra hivatkozva jelzi, hogy az így felfogott izotópia a különböző szövegszintek kohéziója, ami abból fakad, hogy az izotópia foglalta az ismétlődő klasszémáknak (a szöveg bizonyos jelentésegységeinek), sőt témakategóriáinak is. Ilyen értelmezésben az izotópia valóban eligazító szempont lehet egy-egy szöveg interpretálásainak tarkaságában. Ezért állítja Eco, hogy a téma azonosítása egy olyan „együtműködési mozgás, amely az olvasó számára lehetővé teszi, hogy az izotópiákat mint egy szöveg szemantikai jegyeit egyediesíteni tudja” (201).

A jelnek, a szemiózisnak az előbbi jelenségekhez viszonyítva bonyolultabbak a kapcsolatai a t ü k ö r r e l (ami itt tág értelemben vett tükrökép, valamint a hű, pontos mása). Az idevágó fő kérdést Eco így teszi fel: jel-e, szemiotikai jelenség-e a tükrök? (202). Részletező bizonyítások (experimentum crucisok) során állítja, hogy a tükrök nem lehet jel, mert nem felel meg a jel lényegét jelző követelményeknek, például annak, hogy egy bizonyos tartalomhoz legyen köthető, vagy hogy értelmezhető legyen. Elismeri persze, hogy vannak esetek, amelyekben a tükrök szemiotikai folyamatok elindítója lehet, különösen akkor, ha deformált a tükrök, és emiatt nem hű mása az ábrázoltnak. A különbség, az eltérés jelezhet ugyanis valamit, ami nincs meg az eredetiben.

Az eddigiek során Ecónak a főbb szemiotikai kategóriák, a jellel és a szemiózissal összefüggő jelenségekről (az enciklopédiáról, metaforáról, szimbólumról, kódról, izotópiáról, tükrőről) vallott nézeteit ismertettem. Külön fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy a szerző mindegyik jelenséget a kérdés történetének keretébe ágyazva taglalja, főleg azt jelzi, hogyan vélekedtek róla a görög, a középkori vagy a későbbi filozófiában. Eco ugyanis különös jelentőséget tulajdonít annak, hogy az esetek többségében nem nyelvészek vagy „teljes foglalkoztatottságú” szemiotikusok, hanem filozófusok foglalkoztak a legtöbbet a jellel és a vele társuló fogalmakkal. Lényegében ebből következtet (különböző érvekkel) arra, hogy a szemiotika tulajdonképpen nyelvfilozófia.

Határozottan állítja, hogy az általános szemiotika (és nem az egy-egy tudományhoz kapcsolódó specifikus szemiotika) tartalma és jellege szerint nyelvfilozófia. Emellett Eco azt is hangsúlyozza, hogy a legjobb nyelvfilozófusok mind foglalkoztak szemiotikai kérdésekkel. Arra is felfigyelhetünk, hogy meg sem próbálkozik a nyelvfilozófia egyféle

értelmezésével, ami érthető is, hisz a kérdés történetéből fakadó sokféleség ezt nem is tenné lehetővé. Ezért aztán hogy a nyelvfilozófia sokféleképpen értelmezett fogalmának körét ne kelljen egy értelmezésre szűkítenie, gyakran így fogalmaz: bármelyik nyelvfilozófiában.

Nyelvfilozófiai szempontból az általános szemiotika tárgykörébe tartozó két tényt világít meg: (1) a jelzés és a kommunikáció nemcsak nyelvi, fontos tehát a különféle jelzések egybevető tanulmányozása; eszerint az általános szemiotika alapvetően összehasonlító jellegű, (2) a jel fogalmával az általános szemiotika mint filozófia és nem mint egy valamilyen szaktudomány foglalkozik, azaz úgy tárgyalja a jel fogalmát, mint a filozófia az absztraktumokat. Az elsőből Eco arra következtet, hogy az általános szemiotika nyelvfilozófia, olyan amely (nemcsak a nyelvi jelekkel alkotott) „nyelvek” összehasonlító és rendszerszerű jellegét hangsúlyozza. A második tény alapján pedig azt emeli ki, hogy az általános szemiotika ugyanúgy, mint a filozófia a különböző tudományok eredményeit dolgozza fel az elvontság magasabb szintjén, ami miatt téziseit nem lehet empirikusan bizonyítani. Ennél is fontosabb azonban Eco szerint az, hogy minden esetben a filozófiai kérdésfelvetés a lényeges. E tekintetben tehát nem elég egy szaktudomány fogalmát elvontabban és általánosítottabb vonatkozással tárgyalni (azaz az *etic* jellegét nem elégséges csak az *emic*-re átváltani)¹, minthogy filozófiai egységek csak annyiban lehetségesek, ha „filozofikusan” posztulálják.

Eco főbb téziseinek ez a lényegében csak vázlatos ismertetése is jelzi, hogy könyve a szemiotika fejlődésében új állomást, annak megfelelő új tartalmat, szemléltet jelent, és mint ilyen nagyon hasznos olvasmány a szemiotika és a nyelvfilozófia iránt érdeklődők számára. Mi több, nagymértékben fejlesztheti a jellegzetes szemiotikai gondolkodásmódot, és erre sokunknak nagy szüksége van. Mindenképpen állíthatjuk, hogy a szemiotikai szakirodalom nagy nyeresége. Igaz, lehetséges, hogy nem felel meg minden elvárásnak, hiszen a szemiotikától ma sok mindent nem is alaptalanul elvárunk. De ilyen esetekben arra is gondolnunk kell, hogy Eco szemiotikai felfogásának ilyen vagy olyan vonatkozását más könyvében vagy tanulmányaiban² már kifejtette, és így nem kizárt, hogy amit itt hiányolni lehetne, másutt megtalálhatjuk.

Szabó Zoltán

Szende Tamás: Megérthetjük-e egymást? Korunk kommunikációs zavarai. Budapest, 1987. Gondolat Könyvkiadó, 303 oldal

Tudományos életünknek, ezen belül a nyelvtudománynak egy távlataiban alig belátható nagy eseménye zajlott le 1982-ben különösebb visszhang nélkül. Adamik Tamás kiváló fordításában megjelent Arisztotelész Rétorikája. Az érdektelenségnek gyökeréhez vezet el Szende Tamás könyve. Hogyan is lenne életszükséglet a meggyőzés művészete ott, ahol még a megértés is problematikus. Közgazdászaink már kiszámították, hány milliárd

¹ E két szakszó a tagmémikus nyelvelméletről származik. Alapja a *phonetic* és a *phonemic* kettőssége: az *etic* (eredetileg mint egyedi konkrét hangvariáns) az, ami egy rendszer, az elvonatkoztatás szempontjából nem releváns, az *emic* (eredetileg mint fonéma, vagyis elvonatkoztatás és általánosítás eredménye) az, ami egy rendszer szempontjából nem releváns, az *emic* (eredetileg mint fonéma, vagyis elvonatkoztatás és általánosítás eredménye) az, ami egy rendszer szempontjából fontos.

² Pl. A theory of semiotics, 1976.: The role of the reader, 1979.; valamint újabb tanulmányai: Strategies of lying, *Casablanca* or the clichés are having a ball, How culture conditions the colours we see, Producing signs, Towards a new Middle Ages (On Signs, 1985., szerk. Marshall Blonsky).

forintba kerül évente a magyar gazdaságnak a telefonvonalak hiánya. Vajon mikor ülnek le felmérni, hány száz milliárdba kerülnek a kommunikációs zavarok általában? Hiszen a rossz vagy nem létező telefonok mindig is tört részét alkotják a rossz beszédbeli kommunikációnak. A legjobb politikai szándék, a legkiválóbb pénzügyi manőver és az élővonalbeli technika is bábeli toronyépítésszé válik a kommunikációs zavartól. Ezért Szende Tamás könyvét legszívesebben nem is nyelvészeti szaklapokban ismertetném.

Mert ha nyelvész olvassa a könyvet, az a csalóka érzése támadhat, mint a 89 éves nagyapának, aki a légtornászok látszólag könnyed bravúrait látva a tévében, azt hiszi, hogy ő is meg tudná csinálni, s csak akkor szakad rá elképzelésének grotesksége, amikor föl akar állni a fotelból, de nem tud. Szende Tamás könyve ugyanis nem szokványos nyelvészeti munka, több szempontból sem. Mint minden szakkönyv, tele van tudományos szakkifejezésekkel, amelyeket néhány esettől eltekintve (42. o. skizozálódás, 215. metonímia, metafora, 239. anómia, 265. homeosztatikus) természetesen külön nem határoz meg. Mégis hallatlanul olvasmányos, könnyed, valósággal sziporkázó stílusúak a mondatai. Hasonlóan érdekesek, lendületesek, figyelemfelkeltők a fejezetcímek is. Ritka és ideális ötvözete ez a szigorúan szaktudományos és mégsem nehézkes stílusnak.

A szakirodalom nem bővelkedik olyan munkákban sem, amelyek a beszéd — és általában egy-egy különösen szerteágazó jelenség — minden vagy nagyon sok szemléleti síkjában ragadják meg tárgyukat. Ebben az értelemben sem szokványos munka Szende Tamásé. Talán abban sem az, ahogy tárgyát megválasztja, illetőleg ezt a választást indokolja. 1980-ban, jelentős részben az ő közreműködésével, konferenciát szerveztek az MTA székházában „Korunk kommunikációs zavarai” címmel annak feltárására, vagy legalább jelzésére, hogy a mai magyar nyelvhasználatnak milyen torzulásai és torzításai korlátozzák az egyént és a társadalmat természetes kibontakozásukban. A riasztó összkép részleteit megtaláljuk a kötet Függelékében.

Míg a nyelvészet hagyományosan azt keresi, milyen törvényszerűségek ismerhetők fel a szabályos nyelvi alakzatok létrehozásában, Szende Tamást az foglalkoztatja, milyen anomáliák teszik a nyelvet — legalábbis bizonyos mértékig — hasznavehetetlenné. Ebből nő ki a kiindulás egyik — jellemző módon éppen a XX. században annyi aggodalommal forgatott — alapkérdése: Alkalmas-e egyáltalán a nyelv mint olyan maradéktalanul teljes valóságmegközelítésre. Szende Tamás válasza határozott igen, kiegészítve azzal a következtetéssel, hogy a tökéletlen nyelvhasználatban a lehetőségek kihasználatlanul maradnak (vö. „Kimondható-e a világ?” — 2. fej.). Így a nyelvművelés mai napi gyakorlatához kiegészítésképpen olyan megközelítést nyújt a szerző, amely a nyelvhasználatot átfogóan igyekszik bevilágítani, az egyedi jelenségek tárgyalásán mintegy túlpillantani.

A könyv alapkoncepciójának léterjöttében közrejátszhatott több, hagyományosan egyoldalú megítélés változtatásának kísérlete is. Ilyesmit ismerünk fel például a h a z u g s á g / h a z u d á s elemzésében.

Az ismeretanyag, amely egyáltalán lehetővé tette a kötet alapproblematikájának megfogalmazását, igen széles körű. Köztudomású, hogy Saussure elméleti alapvetése nyomán a XX. század nyelvészete jelentős részben és sokáig csaknem kimerült a *langue* kutatásában, mellőzve a *parole* életanyagát. Az utóbbi területen — Dell Hymes, Labov és általában a szociolingvisztika — indított nem előzmények nélküli kutatási programokat, és vetett föl olyan szempontokat, amelyek a figyelmet a kommunikációs zavarok felé is irányították (például a társadalom nyelvhasználatának tagozódása, a nemzedékek nyelvhasználatának eltérései, szociális-kulturális meghatározottságok a kifejezésben stb.). „Nyelvhasználat általában” csak mint absztrakció létezik. Természetes tehát, hogy a konkrét anyag elemzéséhez újszerű irányjelzések és módszertanra van szükség. Szende Tamás elsősorban a pragmatikából, a beszédaktuselméletből és a szövegnyelvészetből merített. Kutatásainak másik alappillére a tapasztalat: évtizedek óta foglalkozik a meg-

valósult nyelvi formák sajátosságai hangtani, nyelvelméleti és nyelvészeti vonatkozásban, és felhasználja mások gyűjtésének tanúságait is. Itt ismét utalok a már fentebb említett konferenciára (1. Függelék). Feltétlenül meg kell említenem egy ismeretelméleti aspektust is. Szende Tamás kiindulása — és részlegesen kimondatlan végkövetkeztetése is — az, hogy a világ mint „független létező” pusztán illúzió, az emberi megismerés szükségszerűen paradigmátikus, és a nyelvi kifejezés is ennek rekvizituma. Másfelől a szerző többekhez, köztük nálunk Kelemen Jánoshoz hasonlóan elveti például a Wittgenstein-féle privát nyelv lehetőségének feltételezését.

A könyv gondolatmenetével és alapszemléletével talán nem ellenkezik, ha tartalmi anyagát egy elméleti és egy konkrét részre bontva ismertetem. Az első csoportba azok a tematikai egységek tartoznak, amelyekről már részben szóltam, mint például az ismeretelméleti vonatkozás. Eldöntetlen és természetesen eldönthetetlen az egyén nyelvhasználatának belső és külső (szociális) meghatározottsága, a két tényező aránya. Szende — igen helyesen — arra mutat rá, hogy ezt meggyőző módon lemérni nem lehet, és inkább azokat a körülményeket írja le, amelyeknek a függvényében a feltételezett hányados értéke változik, így a közléshelyzet jellemzői általában a stressz, a beszélő lelkiállapota stb. Ugyancsak általános és egyúttal elméleti a „Mitől eredményes a közlés?” fejezetcím kérdése. Az eredményes nyelvi közlés feltételrendszerét a szerző elsősorban Searle, Grice és Wunderlich téziseire támaszkodva tárgyalja. Ennek tényezői a következők: a közlemény szorosabb értelemben vett tartalmi mozzanatai, elsősorban a pontosság; a közlők egymáshoz való viszonya (szociális pozíciójuk, a felfogásuk közötti távolság, kulturális és iskolázottságbeli hasonlóságuk); aktuális témájukhoz fűződő elkötelezettségük, érdeklődésük, kommunikációs szándékuk egybeesése/különbözése: az érintkezésükben használt kommunikációs csatorna átbocsátóképesége, végül pedig hogy milyen mértékben képesek úgy szabályozni kommunikációjuk menetét, hogy az esetleges hibákat kiszűrjék.

A közlés lefolyását és meghatározóit (3. fejezet) logikai, matematikai és — a nyelvtudományban teljesen új — rendszerelméleti eszközökkel mutatja be a szerző. Ennek megfelelően „állapotterben” alakulónak tekinti a közlésfolyamatot, amelynek alterei a kölcsönhatások, az idő, az aktuális érvényesség; ezek mint vektorok határozzák meg a közlés lefolyását az „eseményterben”. Szervesen illeszkedik ebbe a háttértartalmak rendszere, azaz a közlésfolyamat különféle nem nyelvi tényezői (arcjáték, nézeteltérés, cél stb.) és ezek rétegződése (iránytartalmak, ti. hogy kinek szól a közlemény, tényállástartalom stb.). Ez a rendszerezés is új a nyelvtudományban, és világossága, áttekinthetősége igazolja, hogy szükség is volt rá.

Ami a közleményben a valóságmegközelítést illeti (4. fejezet), Szende Tamás kiindulópontjában (151) megnyugvással szembesültem aquinói Tamás és Husserl nyomán kialakult „fixa ideámmal”, ti. hogy a valóság nem önmagában az, ami, hanem az emberre vonatkoztatva az, ami (1. Nyv. 106 [1982]. 461). (Ezt az alapállást a szemantika és a szemiotika szívesen figyelmen kívül hagyja manapság.) Itt találjuk a gyakorlat számára egyébként is talán a leg súlyosabb megállapításokat, hiszen az „alapvető hibaforrással” szembesíti a társadalmat: a túláltalánosítással, minek következményei vagy talán éppen forrásai a konformizmus, a manipulálás, a mellébeszélés, a személyiségzavarok stb. Külön fejezet foglalkozik a zavarok tipológiájával (5. fejezet). Minden egyes zavartípust az eredményesség aktuális mutatói alapján súlyoz és jellemez a szerző. Elsősorban ennek a két fejezetnek (4. és 5.) a gazdasági és társadalmi fontosságára próbáltam felhívni a figyelmet az ismertetés elején. Mivel olyan súlyos tudományos megfigyeléseket írnak le, amelyek nyomán, ha felfigyelnek rá az emberek, (szélesebb körben, mint a nyelvészek) torkuknak irányuló készként fogják értékelni a felsorakoztatott zavarokat, ha pedig figyelmen kívül hagyják őket, ezek lesznek az a banánhéj, amelyen az annyira óhajtott és oly fáradságos kibontakozás elcsúszik majd, és nem fogják tudni, miért.

Az ismertetett gyakorlati kérdéseken túl két külön része is van a könyvnek, amelyeket a mai nyelvhasználat közvetlen tényanyagának szentel a szerző. A kitapintható, éppen végbemenő változási tendenciákkal foglalkozva Szende Tamás az egész magyar nyelvrendszer módosító, vagy esetleg majd módosító változásirányokat a következőkben látja: Változik a magyar nyelvet beszélők kiejtése: a hangok időtartama, a képzés helye, a hangrendszer, az illeszkedés és a szótagkivetés szabályai, a beszédtempó és a hanglejtés. A nyelv rendszere is változik (a névelők, vonatkozó névmások használata, az igeragozás stb.; személytelenedés, dologiasodás tapasztalható). Ami talán a legfontosabb, az elsősorban a Vértess O. András nyomán kifejtett intellektualizálódás, absztrakció terjedése és az érzelmek, az érzelmi gazdagság elszegényedése, visszaszorulása a nyelvhasználatban.

A már többször említett Függelék foglalja össze a szintén idézett „Korunk kommunikációs zavarai” konferencia anyagát (1980.), tanulságos megállapításait. „A konferencia résztvevői — mint azt Szende Tamás írja (243) — jelentős hányadban az oktatás szakemberei voltak. Ennek tulajdonítható, hogy az iskoláskorúak, az ifjúság nyelvhasználati zavarai, illetőleg sajátságai különösen éles megvilágítást kaptak.” Emellett azonban „széles körleírást” kapunk a magyar nyelvhasználatról és torzulásának okairól (születési és családi rendellenességek, patológus esetek, a tájnyelv kérdése, a tömegtájékoztató eszközök nyelve, a vallási nyelvhasználat, az orvos—beteg kommunikációja, a kortárs költészet nyelvezete, a megszólítás, tegeződés és magázódás problematikája stb.).

A könyv sajtóhibáit csak sajnálhatjuk. Így az elírást a 97. oldalon, ahol értelemzavaró a példamondatban a *negyed öt* helyett a *negyed négy*, az *étre* hibás írásmódját (81), a „megfordult” kisebb-nagyobb jelet a 112. oldalon a *0* előtt, a példamondatok jelzetei között a *(b)* és *(c)* jelölést *(a)* és *(b)* helyett (168). Sajnálom továbbá, hogy egyik-másik részfejezetben nem hoz több példát a szerző, mert ez megnehezíti a könyv hozzáférhetőségét még nagyobb olvasóközönség számára. A 9000-es példányszám, amelyben a könyvet a Gondolat megjelentette, így sem volt indokolatlan.

Végző értékelésként szeretném megjegyezni, hogy Szende Tamás új megvilágításba helyez elméleti kérdéseket, például a nyelv használatának eredményességi feltételeit. Az általánossal való helyettesítés tézisében olyan átfogó teoretikus elvet fogalmazott meg, amely ismeretelméleti szempontból is érdekes, emellett alkalmas arra, hogy egységes tipológiai keretbe foglalja a nyelvi kommunikáció zavarainak szinte áttekinthetetlenül heterogén anyagát. Leleplezte a nyelvi manipuláció (sokszor hivatalos) változatainak kommunikációs megoldásait, ami egyben a mostani történeti periódusban lökést adhat egészséges irányú társadalmi változásokhoz. A szélesebb körű olvasóközönség számára a szakmai szigor által nehezített, mégis világos és színes, egyidejűleg egzakt előadásban tárja fel a tárgyalt jelenségek lényegét, illetve saját felfogását. A kötet meggyőző egy „másik nyelvéset” esélyeiről, olyanról, amely összekapcsolja a közlési tartalmat és a nyelvi rendszert, és a mindennapi nyelvhasználat tényanyagának talaján áll.

Bencze Lóránt

Р. Гиляревский — Б. Старостин: Иностранные имена и названия в русском тексте, Справочник, Издание третье, исправленное и дополненное, Москва «Высшая школа» 1985.

R. Giljarevskij és B. Sztarosztjin: Idegen nevek és megnevezések az orosz szövegben című műve harmadszor, javított és bővített kiadásban látott napvilágot a Vissza skola kiadónál.

A kézikönyv 18 európai nyelv utóneveinek oroszra való átírási szabályszerűségeit taglalja. A magyar is szerepel a kötetben, a 117–26. oldalon. A fejezet összeállítása során a szerzők Ladó János Magyar utónévkönyve 1972-i 2. kiadására támaszkodtak, ill. külön köszönetet mondtak K. Ja. Velikoszelszkijnek, aki a személynevek listáját kiegészítette.

A személyneveket férfi és női nevekre osztva közlik. Az előbbiekből 70, az utóbbiakból 48 szerepel. Elsősorban azok a nevek érdekesek, amelyeknek oroszra való átírása azért okoz nehézséget, mert az oroszban bizonyos magyar hangoknak nincs megfelelőjük. Így például az *Ernő* javasolt átírása Эрнё, a *Fülöp* — Фюлөп; *György* — Дьёрдь; *Jenő* — Енё; a női nevek közül: *Enikő* — Эникё; *Györgyi* — Дьёрдьи. Tehát a magyar ö, ő az oroszban ё, az ü, ю lesz. A hosszú magánhangzók az oroszban elvesznek: Miklós — Миклош Géza — Геза.

A lista első oldalán a szerzők jegyzetben felhívják a figyelmet arra, hogy ha a személynév és a családnév együtt szerepel, akkor a sorrend a magyarban családnév + utónév, pl. Mikszáth Kálmán. Közlik a magyar nyelvről való legfontosabb tudnivalókat, kezdve attól, hogy a magyar latin betűs ábécét használ, mely az á, é, i, ó, ő, ő, ú, ü, ű magánhangzókkal, illetve a cs, gy, ly, ny, sz, ty, zs mássalhangzókkal bővül. A *Kisszállás* helységnevének átírása az oroszban Кишцёллеш lesz.

Szólnak a határozott, ill. határozatlan névelőről, a hangsúlyról és külön felhívják a figyelmet, hogy a ' jel nem a hangsúlyt, hanem a hosszúságot jelzi. Megemlíti a részleges hasonlást is, amelynek azonban fonetikus átírás miatt nincs jelentősége.

Ezek után közlik a teljes magyar ábécét. Utalnak arra is, hogy egyes, főleg idegen eredetű utó- vagy családnévben előfordulhat a q, w, x, y is.

Ezt a bevezető, általános részt az Átírás szabályai c. fejezet követi, melyben minden egyes hangon végigmennek és megadják az orosz megfelelőt. Csak mutatóban emelek ki egy-két érdekesebb esetet:

Rákoczy (sic!) — Ракоци; *Széchenyi* — Сеченьи; *Öveges* — Эвереш; *Megyer* — Медьер; *Bolyai* — Бояи; *Sulyok* — Шуйок; *Örkény* — Эркенъ; *Kassák* — Кашиак; *Ortutay* — Ортутан; *Kossuth* — Кошшут* *Újfalussy* — Уйфалушши; *Pálffy* — Пальффи; *József* — Йожеф.

Ha az ü, ű szókezdő hangzó, az átírásban i lesz belőle. Pl.: *üzemi* — иземи;

Az sz átírásával kapcsolatban a szerzők óvnak attól, hogy összekeverjük a lengyel sz-szel, amely az orosz ш-nek felel meg (a magyarban s-nek). (A magyarban ezért ejtették helytelenül a lengyel *Warszawa* személygépkocsi nevét „Varszava”-nak *Varsava* helyett.)

A magyar hangok és hangkapcsolatok orosz megfelelői tehát:

a — а, я	ew — ё, э
á — а, я	é — е, э
b — б	f — ф
c — ц	g — г
ck — к	gh — г
cs — ч	gy — дь
cz — ц	h — х, vagy nincs megfelelője (<i>Tóth</i>)
d — д	i — и
dj — дь	j — и, й vagy a következő magánhangzó jésítése
e — е, э	
eo — ё, э	jj — й

* (Kossuth neve pl. a Vegyenszkij szerkesztésében megjelent Enciklopegycseszkij szlovar-ban csak egy s-sel szerepel: Кошут, Лайош.)

<i>k</i> — к	<i>sz</i> — с
<i>l</i> — л, ль	<i>t</i> — т
<i>ly</i> — й	<i>th</i> — т
<i>ly</i> — й vagy a következő magánhangzó jésítése	<i>ty</i> — ть
<i>m</i> — м	<i>tz</i> — ц
<i>n</i> — н	<i>u</i> — у, ю
<i>ny</i> — нь	<i>ú</i> — у, ю
<i>o</i> — о, ё	<i>ű</i> — и, ю
<i>ó</i> — о, ё	<i>ű</i> — и, ю
<i>ö</i> — ё, э	<i>v</i> — в
<i>ő</i> — ё, э	<i>w</i> — в
<i>p</i> — п	<i>y</i> — и vagy az előtte álló mássalhang- zót lágyítja
<i>q, qu</i> — к	<i>z</i> — з
<i>r</i> — р	<i>zs</i> — ж
<i>s</i> — ш	

A személynevek összeválogatása jól sikerült, a legfontosabb, legjellegzetesebb férfi, ill. női utónevek kerültek a szerzőpár listájára. Hiányérzete az olvasónak persze lehet, hiszen hogy csak egy példát említek: a napjainkban nagyon divatos *Andrea* név nem szerepel, míg a sokkal kevésbé elterjedt *Amy* igen.

Mindenesetre, ha a könyv valamelyik orosz olvasójának kedve támadna egyéb magyar utóneveknek is utánanézni, ezt könnyen megteheti, mivel — mint fentebb már utaltam rá — a Ladó-féle könyv adatai a jegyzetben olvashatók.

Végezetül a magyar fejezettel kapcsolatban egy kritikai észrevétel: csak sajnálatunknak adhatunk hangot, hogy a magyar szavakban bizony elég gyakran fordulnak elő helyesírási (vagy nyomdai?) hibák: „Lado; utonevkönyv; kiadas; Rákoczy; Tüskes; Andras; Menyhert; Ildiko”.

A Magyar nyelv c. fejezet összességében nagyon alapos, gondos munka eredménye. A könyvet a magyar nyelv iránt érdeklődő orosz olvasón kívül jó szívvel lehet ajánlani minden russzistának, akik arra kíváncsiak, hogyan írhatók át oroszra az angol, bolgár, holland, dán, spanyol, olasz, német, norvég, lengyel, portugál, román, szerbhorvát, szlovák, finn, francia, cseh, svéd nyelv utónevei.

A könyvben öt függelék szerepel: 1. A cirill ábécé latin betűkkel való átírásának szabályai; 2. Az angol fonémák átírásának táblázata; 3. A fonetikai transzkripció jelei; 4. A hagyományos módon átírandó földrajzi nevek; 5. A rövidítések átírása.

A 303 oldalas könyvet 16 pontból álló irodalomjegyzék zárja.

Horváth Iván

F. Kovács Ferenc: Mondóka, gyermekvers, esztétikum. 1985. Tankönyvkiadó, — oldal

A szerző a kötetet főleg óvónőknek, tanítóknak, főiskolai hallgatóknak, óvónői szakközépiskolásoknak, s talán még az érdeklődő kisgyermekes szülőknek is szánta.

Érzékeny és avatott szemmel jól látja a gyermekirodalom nehezen oktatható és felfogható területét, a gyermekversek tanítását. Kézen fogja olvasóját, úgy vezeti be egy csodálatos világba, melynek felfedezése a felnőttek és a kisgyermeknek egyaránt kivételes, nagy élményt jelent. Lehetséges ez a versek ritmikájának, zeneiségének, játékoságának vagy egyéb esztétikai hordozóknak meglátása és átérése során.

Könyvének célja néhány gyermekversköltő munkásságának elemzése, verseiknek boncolgatásával tudatosítani a gyermekvers nyelvi eszközeit, amelyek élvezetessé teszik a versek hallgatását, olvasását. Keresi a kapcsolatot a népi művészettel és a népi gyermekversekkel, s rámutat arra, hogy a modern gyermekversírás mennyit és hogyan merített belőle. Vizsgálja a költők versalkotó módszereit, stíluseszközeit.

A könyv első nagy egységében általános kérdések kapnak meglehetősen nagy teret: a vers és költészet különbözősége, a ritmus, a népköltés és a műköltészet kapcsolata, képalkotás a nép- és műköltészetben; a művészet keletkezése, ezzel kapcsolatosan a mágia, az utánzás, a szokás, a hagyomány, a szépérzék ősidőktől való megléte, ennek továbbfejlődése, a munka és a művészet kapcsolata, a zene és a költészet megszületése.

A gyermekversírók bizonyítottan sokat merítettek a népi mondókból, ki-ki ízlése, költői felfogása, mesterségbeli különbözősége szerint.

A mondák közismert példákkal illusztrált fajtáit is áttekinthetjük.

A legterjedelmesebb részben Szabó Lőrinc, Weöres Sándor, Zelk Zoltán, Csanádi Imre, Nemes Nagy Ágnes, Tamkó Sirató Károly, Csoóri Sándor, Gazdag Erzi gyermekeknek íródott költészetét mutatja be. Képet kap az olvasó a szerzők indítékairól, melyek eredményeképpen megszülettek az illető költő gondolat- és érzésvilágát tükröző sajátos ritmikájú és formavilágú költemények.

A szerző gondosan válogatta össze az elemzésre szánt műveket. Szempontjai: a keletkezés körülményei, a mondanivaló kibontása, a gyermekek érzésvilágára gyakorolt hatás, a képi világ feltárása, a ritmika értő elemzése (különös tekintettel a Weöres-versek kapcsán a szimultán ritmus megnyilvánulásaira).

A gyermekköltészetnek kiemelkedően fontos szerepet szán az anyanyelvi nevelésben, hiszen ennek olyan összetevői vannak, amelyek kialakítják és formálják a gyermekek esztétikai készségeit.

F. Kovács könyve felhasználható az óvodai és az általános iskola alsó tagozatának anyanyelvi nevelésében, hiszen verselemzéseiben központi szerepet kap a költmények személyiségre gyakorolt sokrétű hatása. Ha a kisgyermekek az anyanyelvi foglalkozásokon, ill. órákon a versekkel olyan közeli kapcsolatba kerülnek, hogy azok hallgatása vagy olvasása során azonosulni tudnak a ritmikával, a mondanivalóval, átérzik a gyönyörködés, a feloldódás élményét, később nem siklanak át verses műveken, mondván, hogy úgysem értik őket. Az esztétikai érzelmek befogadására is meg kell tanítani őket (aminek alapfeltétele természetesen az, hogy a pedagógus megfelelő képzettséggel, beleélő képességgel rendelkezék, s nagyon szeresse a kisgyermekeket).

A verstanulás a személyiség sokoldalú fejlesztésén túl a gyermekek ismereteinek gazdagításához is hozzájárul. Fejleszti aktív nyelvhasználatukat, gazdagítja szókincsüket, képi látásmódjukat, képzeletüket. Mindezen tényezők hozzájárulnak az integrált anyanyelvi nevelés sikeres megvalósításához. A könyvet tanulmányozva, a verselemzésben bizonytalan (hogyan, mennyit) hallgató, kezdő óvónő vagy tanító a mindennapi gyakorlatban jól hasznosítható tanácsokat, útbaigazítást kaphat. Együttgondolkodásra, megújulásra, szakmai ismeretek felelevenítésére, vagy éppen megtanulásására, változatosabb, színesebb anyanyelvi foglalkozások tervezésére serkenti az olvasót azzal a tudatos szándékkal, hogy az olvasottakat felhasználva, a kötetben nem szereplő költeményekhez avatott szemmel és kézzel nyúljon.

F. Kovács Ferenc óvónőképzőben szerzett pedagógiai tapasztalatai alapján érzett indítatást ennek a tekintélyes gyűjtőmunkát és szakmai éleslátást igénylő munkának a megírására. Akik érzik vagy tapasztalják a verstanítás nehézségeit, buktatóit, vagy netán még azt is, hogy a 10–14 éves gyerekek napjainkban hajlamosak elfordulni a költészettől, mindenképpen tanulhatnak, okulhatnak ebből a munkából, s talán még kulcsot is kaphatnak a megoldáshoz.

Kertész Sándorné

Észrevételek névadási gondjainkról

Az a tény, hogy szavainknak (közszóknak és tulajdonneveknek egyaránt) valamilyen (kellemes, közömbös vagy éppen kellemetlen) hangulati velejárója is lehet, nemcsak a szakemberek körében közismert, hanem mindennapi tapasztalat.

Az anyanyelvét többé-kevésbé ösztönösen használó ember is pontosan tudja, érzi, hogy pl. az *édesanyám, gyöngyvirág, karácsony, tündér* szavak jó hangulatot árasztanak, a *börtön, háború, lajstrom, pocskék* szavak viszont — fogalmi tartalmuknál, hangzásuknál fogva — kellemetlen hangulati benyomást tesznek ránk. Az egy-egy szóhoz kapcsolódó esetleges emlékképek, élmények alapján olykor egyénileg más-más érzést ébreszthetnek bennünk bizonyos szavak.

Különösen a tulajdonnevekkel vagyunk így. Például egy-egy ország, tájegység vagy város neve sokak számára közömbös lehet; van azonban, akikben kellemes (vagy éppen kellemetlen) emléket idéz föl. Még inkább jellemző ez — az egy-egy emberre való hatásában — a személynevekre (különösen a keresztnevekre). Ugyanaz az utónév egyikünknek-másikunknak — akár még rossz hangzása ellenére is — a nevet viselő személy miatt kedves, vonzó, kellemes lehet, mások számára viszont — ugyancsak a névhez fűződő emlékek következtében — kellemetlen, rossz kicsengést kaphat.

Ha a Délmagyarország vagy bármely napilapunk születésekről hírt adó rovatát böngészgetjük, nemegyszer támad olyan érzésünk, hogy a szülők nem mindig választják meg kellő gonddal, körültekintéssel gyermekük keresztnévét. Pedig bizonyára sok család könyvespolcán megtalálhatók olyan, a nagyközönség körében is méltán népszerű, több kiadást is megért könyvek, mint Kálmán Béla „A nevek világa” és Ladó János „Magyar utónévkönyv” c. munkája. Mindkét kiadvány foglalkozott névadási gondjainkkal, az utónévválasztás kérdésével, azzal, hogy bizonyos családnemekhez milyen típusú keresztnemek nem illenek, és ha nem szerencsés a családnév és az utónév kapcsolódása, akkor mi annak az oka. Talán nem fölösleges bizonyos, többé-kevésbé joggal kifogásolható névtípusokra itt is kitérni a jobban meggondolt keresztnévválasztás érdekében.

A névadásban — tapasztalatom szerint — a legnagyobb szerepet a *n é v d í v a t* játssza; az egyéni ízlést, a családnévnek az utónévvel együttesen keltett hatását, hangzását sokan nem veszik tekintetbe. Egy-egy keresztnév (pl. *Ibolya, Csilla, Virág, András, László, Sándor* stb.) önmagában bármilyen szép is lehet, ha a családnévhez járulva — különböző okok miatt — esetleg furcsa asszociációkat ébreszt, rossz hangzást kelt, akkor a személynév együttesen már nem szerencsés.

Humoros hatást váltanak ki a rimelő nevek (pl. *Incze Vince, Kántor Sándor, Mákos Akos, Taba Csaba, Veleméri Elemér* stb.), az ugyanazon magánhangzókból álló családnemek viszont monoton hangzásúak (pl. *Fekete Endre, Kelemen Ede, Telekes Lenke, Kálmán Árpád; Korom Ottó, Dömötör Töhötöm* stb.), de az sem mondható jó névválasztásnak, ha a keresztnévi eredetű családnévhez ugyanazon utónév járul (pl. *Károly Károly, Pál Pál, Simon Simon* stb.).

Nagyon vigyázni kell az utónévadásban akkor is, ha a családnév valamilyen közszóval (pl. melléknévvvel) esik egybe (pl. *Barna, Fekete, Hosszú, Magas, Nagy, Retkes, Széles, Vörös* stb.), ezek után ugyanis némelyik keresztnév (pl. *Hortenzia, Ibolya, Jácint, Rózsa, Virág* stb.) a családnévvel együttesen olykor furcsa hatást ébreszt. Ugyanúgy a családnév és a keresztnév összeolvasása teremt olykor — enyhén szólva — furcsa szóalakokat (pl. *Balaton Lelle, Békés Csaba, Jánoska Kálmán, Magas Áron, Nagy B. Ödön, Végh Béla* stb.). A *Balaton Lelle* kitalált névhez megjegyzem, hogy a *Balaton* vezetéknév éppúgy előfordul, ha ritkán is, mint a *Lelle* női keresztnév.

Komikum forrása lehet az is, ha a családnév és az utónév „jelentése” ellentétben van egymással (pl. *Friss Álmos, Gyenge Szilárd* stb.). Nem mondhatjuk jó hangzásúnak a szótagismétléses névalakokat sem (pl. *Léderer Ernő, Ótott Ottó* stb.).

Némelykor a családnév és a keresztnév egymás utáni kiejtése nehézkes, s csupán emiatt kifogásolható az egyébként jó hangzású utónév (pl. *Bálint Klotild, Ernő Trisztán, Szűcs Csilla* stb.).

Semmiképpen sem szerencsés, hogy a divatnak engedve jól hangzó, hagyományos, nyelvünkben régen meggyökeresedett keresztnévek helyett sokan idegenszerű nevet választanak gyermeküknek, olyat, amelyet első hallásra néha még megérteni is nehéz, s persze becézni sem mindig könnyű.

Végül szeretném megjegyezni: a fenti példákkal senkit nem akartam megbántani, csupán a szülők első (örömteli) gondjára, a névadás fontosságára igyekeztem a figyelmet fölhívni. A névadóknak nagy körültekintéssel kell nevet választaniuk a legdrágább kincsüknek, gyermeküknek, hiszen jól vagy rosszul hangzó név, ha nem is meghatározó életünknek, a bölcsőtől a sírig kíséri mindnyájunkat.

Szabó József

Elket vagy elkél? A Magyarország 1986. évi egyik februári számában valamelyik cikk alcímében olvastam a következő mondatot: „A fegyverpiacon se *kél* el minden.” Így, hosszú *é*-vel: *kél* el. Bár gyermekkoromban a Szolnok megyei Kisújszálláson majdnem csak ilyen formában hallottam ezt az ígét, itt mégis meglepett egy kissé, mert arra gondoltam, az *elkél* régies és nyelvjárási változat, a köznyelvben és az irodalmi nyelvben ugyanis ma a rövid *e* hangú *elkel* tőalak járatos.

Érdeemes hát egy kissé utánanézni a szakirodalomban. Induljunk ki a mai irodalmi és köznyelvből. Az Értelmező Kéziszótárban egyáltalán nincs meg a *kel*, *elkel* igének az idézett *kél*, *elkél* alakja. A hasonló típusú igék közül mindössze a ’végső pusztulás állapotába jut’ jelentésű *vesz* igének található meg a hosszú *é*-s *vész* formája, „táji” stílusértékkel, például „valaki éhen *vesz*” vagy „éhen *vész*”.

Mint ez az egyetlen „táji” jelzés is utal rá, ha a nyelvjárásokban, illetőleg a régi nyelvben kutatunk a *kel* : *kél* típus után, egészen más képet kapunk. Az itt szereplő *kel* igén kívül a *nyer*, a *fej*, a *les*, a *szed*, a *ken*, a *nyel*, a *ver*, a szintén említett *vesz* ige stb. fordul elő gyakran mindenekelőtt a kijelentő mód jelen idő egyes szám harmadik személyben hosszú magánhangzóval, azaz *é*-vel. Tehát így: *kél*, *nyér*, *féj*, *lés*, *széd*, *kén*, *nyél*, *vér*, *vész* stb. Napjainkban különösen az északi-északkeleti nyelvjárásokban találkozunk még velük. Magam nagyon sokszor hallottam például, amint felnőttek mondták a rendetlenkedő gyerekeknek: „Vigyázz, mer *megvér* (vagy *megkén*) apád.” Illetőleg: „Az asszony éppen most *féj*.”

Ilyenformán érthető, hogy a hosszú magánhangzós tőváltozatokhoz táji, illetve régies, valamint irodalmi választékos stílusárnyalat kötődik. Ezért írja a Nyelv művelő Kézikönyv éppen a *kel* : *kél* igével kapcsolatban: „A köznyelvben inkább a *kel* használatos, a *kél* táji ízü, illetve egy kissé régies.” Ez utóbbi változattal gyakran találkozunk a

szépirodalomban is, Arany például ezt írja Enyhülés című versében: „*Kél és száll a szív viharja / Mint a tenger vésze.*”

Az elmondottak alapján az idézett újságbeli címbe tehát odaváltozott volna az *elkel* változat. Az *elkel* alakot itt egy körülmény menti, tudniillik az, hogy az utóbbi esetben sok *e* hang került volna egymás mellé: „A fegyverpiacon se *kel* el minden.”

Szathmári István

Kiegészítés a szélhámos szófejtéséhez. A Nyr.-ben nemrég egy kis cikkem jelent meg Szélhámos címmel (110: 110). Ebben bíráltam Magyar László András egy korábbi cikkét (Nyr. 107: 241–2), amely *szélhámos* 'csaló' szavunk előtagjában a *szél* 'levegő-mozgás' szót kellene keresnünk. Az eddig leginkább elfogadott, a TESz. által is vallott véleményhez csatlakozva, azt némileg kiegészítve, módosítva, s egy korábbi cikkemre (Nyr. 103: 84–7) is hivatkozva fejtettem ki, hogy a *szélhámos*-ban az 'oldal' jelentésű *szél* van meg, és a szó keletkezése a szélső hámos, a terhet kevésbé húzó, szabadabban mozgó, ficáncoló, úgynevezett lógós ló, csikó megnevezésével hozható kapcsolatba. Megjelent cikkemet most a következő sorokkal egészítettem ki: Jól tudott, hogy a lótarás köréből milyen sok szavunk, szólásunk és kifejezésünk származik. O. Nagy Gábor a Magyar szólások és közmondásokban vagy kétszáz ilyet sorol föl. A *szélhámos*-hoz egyfajta jelentéstani párhuzamként még *pajzán* szavunkat idézem, amely az oszmán-törökből került át, először – 1643-tól adatolhatóan – 'gályarab' jelentésben. A szónak azonban az oszmánliban volt 'semmirekellő, haszontalan' értelme is, amit szintén átvethettünk, mert a *pajzán* későbbi melléknévi jelentéseinek legtöbbször ebből vezethető le: 1704: 'a koci mellett szabadon futó [ló]', 1964: 'könnyelmű, léha [személy]'; 1835: 'pajkos, csintalan'; 1879: 'hanyag [személy] | rossz, hitvány [dolog]'; 1894: 'szolgálat, foglalkozás nélküli, facér' (Vö. TESz.)."

A. Molnár Ferenc

Tételez. Az elmúlt hónapokban három irodalmi tanulmányban is találkoztam a *tételez* ige egy-egy alakjával. Lássuk a példákat. Az első: „... világnézetének alapjai (Weöres Sándorról van szó) régóta változatlan formában vannak készen – ezen a téren aligha *tételezhető* változás. . .”. A második: „... a vulgarizáló esztétika közvetlen kapcsolatot *tételezett* a gazdasági, politikai folyamatok és az irodalmi műalkotás között.” A harmadik: „Nem bizonyos azonban, hogy oly erős Németh László idegenkedése a filozófia iránt, mint néhány nyilatkozata alapján a szerző *tételezi*.”

Mivel magam a *tételez* igéről nem tudtam – jóllehet persze sejtettem, hogy mindhárom esetben inkább a *feltételez* igével van dolgunk, csak a tanulmányok szerzői (mint napjainkban egyre többen) elhagyták a *fel-* igekötőt –, utánanéztem az Értelmező Szótárban, a Történeti Etimológiai Szótárban és a nyelvművelő könyvekben, de bizony sehol sem akadtam nyomára, még úgy sem, hogy valaki akár helytelenítette volna.

Valóban, a *fel-* igekötő kitehető az egyes mondatokba, sőt így válnak ez utóbbiak igazán érthetővé. Az utolsó mondat például így hangzanék: „Nem bizonyos azonban, hogy oly erős Németh László idegenkedése a filozófia iránt, mint néhány nyilatkozata alapján a szerző *feltételezi*.”

Tehát az idézett mondatok megfogalmazói csakugyan elhagyták a *feltételez* igekötőjét. A kérdés csak az, hogy elfogadható-e ez az eljárásuk.

Induljunk ki abból, hogy a nyelv állandóan alakul, változik. Elvben nem lehetetlen, hogy bizonyos okok folytán egyes igekötős igék mostanában igekötő nélkülivé válnak.

Azonnal felmerül azonban az a kérdés, hogy az új forma világos, egyértelmű-e, hoz-e tartalmi vagy stílusbeli gazdagodást, röviden: van-e szükség rá?

Igaz, *tételez* igénk eddig nem volt, de a ma is igen produktív, gyakori -z igeeképzőt éppenséggel hozzátehetnénk a 'viszonyt, tényt, igazságot kifejező állítás' jelentésű *tétel* főnévhez, s így a *tételez* ige valami effélet jelentene: 'tételbe foglal'.

Az azonban a baj, hogy az említett mondatokba a 'feltevés-ként elképzel, feltesz' jelentésű *feltételez* ige illik bele. Az az ige, amely a *feltétel* főnév továbbképzésével jött létre, és amely az Értelmező Kéziszótár szerint elsősorban a sajtó nyelvében használatos.

Mivel tehát a *fel-* nélküli *tételez* ige félrevezetheti az olvasót, a hallgatót, véleményem szerint mind a három mondatban az igeekötös *feltételez* használata a helyénvaló.

Szathmári István

Orrszarvúk vagy orrszarvúak?

A Magyarország egyik 1986. évi tavaszi számában érdekes, színes cikk látott napvilágot a Nógrád megyei Ipolytarnóc közelében található ósvilági leletekről. A szerző többek között ezt írta: „Annak idején a fülledt, párás 25–30°-os melegben ősszarvasok, *orrszarvúak*, kis- és nagytestű ragadozók lépegettek e terület laza iszapjában a . . . hűs ivóvíz felé” (9. sz. 22.). Egy szó tűnt fel a mondatból: *az orrszarvúak*. A szó itt nyilván főnévként szerepel, hiszen így következnek a mondat alanyai egymás után: „ősszarvasok, orrszarvúak, kis- és nagytestű ragadozók. . .”. A kérdés az, hogy az *orrszarvúak* alak-e a helyénvaló, ahogyan itt találjuk, vagy pedig úgynevezett előhangzó nélkül helyes, tehát így: *orrszarvúk*.

Mivel a *-k* többesszámjel előtti *a*, *e* előhangzók szükségessége több melléknév esetében kérdéses, különösen akkor, ha ezek a melléknévek főnévként is használatosak, érdemes néhány percet szentelni a tárgyalásukra.

Röviden a következőkre utalhatunk. Nyelvtörténeti okok folytán napjainkra a a magánhangzóra végződő főnevek és a főnévként használt ilyen melléknévek — mint az *orrszarvú* állatnév is — a többes szám *-k* jelét mindig közvetlenül, tehát *a*, *e* előhangzó nélkül veszik fel. Például: *fésű*: *fésűk*; *tájékoztató* ('tájékoztató irat, közlemény' értelemben): *tájékoztatók*; *hűsítő* ('hűsítő ital' jelentésben): *hűsítőik*. A magánhangzóra végződő melléknévekhez viszont a *-k* többes szám jele rendszerint *a*, *e* előhangzóval járul. Például: *jóakarató*: *jóakaratóiak*; *kitartó*: *kitartóak*; *debreceni*: *debreceniek*. Ilyenformán a *-k* előtti előhangzó megléte vagy hiánya mára — csaknem teljes mértékben (vö. NyKk. 2: 1068–9) — szófajjelölővé vált. Ezt kitűnően érzékeltetik az olyan mondatok, amelyekben ugyanez a többes számú szó főnévként és állítmányi szerepű melléknévként is előfordul, vagy ha egymást követő mondatokban, tehát egymáshoz közel fordulnak elő az efféle szavak. Például: „A *hódító*k korántsem mindig *hódítóak*” (NyKk 2: 1068); „A csinos özvegy könnyen talált *vígasztalókat*” — „E meggondolások *vígasztalóak*.” (L. Bárczi: A szótövek. Bp., 1958. 19.)

Mivel idézett példánkban az *orrszarvú* szó főnév, többes számban csak így helyes: *orrszarvúk*.

Szathmári István

A Magyar Fonetikai, Foniátriai és Logopédiai Társaság kongresszusa

(1987. június 25–27.)

Megalakulása, 1966. óta éppen 10. alkalommal rendezett a Magyar Fonetikai, Foniátriai és Logopédiai Társaság tudományos tanácskozást. Ezúttal Gyulán ültek össze a külföldi és a hazai szakemberek, hogy eszmét cseréljenek (1) a foniátria, a logopédia és a fül-orr-gégészet határterületi kérdéseiről, (2) az afáziáról, valamint (3) a szép beszédre nevelésről. A videofilmekkel és poszter-előadásokkal színesített tudományos program számos újdonsággal szolgált a hallgatóságoknak.

Az első témakörben a kérdéskört áttekintő beszámolóból egyebek mellett megtudtuk, hogy a fiatalok napi 3–4 órányi diszkózene-hallgatással 30–35 dB-es halláskárosodásnak teszik ki magukat (a számadat értelmezéséhez csak annyit, hogy 40 dB feletti halláskárosodás esetén általában már hallókészüléket írnak fel); az orrgaratmandula előidézhet nagyothallást; a hangképző szervek kiszáradásából eredő kóros hangképzést megelőzhetjük a levegő párásításával; a rosszindulatú gégedaganatok eltávolításának ma már nem a teljes gégeirtás a leggyakoribb módja; a lézersugár a gégeműtéteknek is egyre hatékonyabb eszköze. A foniátria Békés megyei helyzetét ismertető előadásból kiderült, hogy az audiológiai ellátás keretében 2 év alatt 1063 hallókészüléket adtak ki a rászorulóknak, akik között 125 volt a gyerekek száma. Német résztvevőtől beszámolót hallottunk egy objektív módszerről, amellyel az NDK-ban a pedagógusjelöltek pályaalkalmasságának egyik fontos tényezőjét, a hangterhelhetőséget vizsgálják (Voxmonitor). Egy másik előadás a hangerő terhelhetőségének vizsgálatára magyar ötletből, magyar közreműködéssel az NSzK-ban kifejlesztett eszközös eljárást ismertetett (hangmezővizsgálat). Mindkét módszer bevezetése kívánatos volna Magyarországon is, hogy minél ritkábban fordulhasson elő a jellegzetes pedagógusbetegség, a hangszalaggyulladás. Megismertünk továbbá egy tesztet, amellyel objektíve megállapítható, hogy a hallássérültek beszéde mennyire érthető az ilyen beszédhez nem szokott átlagember számára. Pontos számadatokat kaptunk arra vonatkozólag, hogy a különféle természetű és erősségű környezeti hanghatásokat (beszéd, zene, zajok) milyen mértékben ellensúlyozza a beszélő hangjának megemelésével és hangereje fokozásával, hogy közlendőjét ellenállóbbá tegye e hanghatásokkal szemben. Végül konkrét esetismertetés értelt a mellett, hogy a hallókészülék viselésével egy időben részesüljön a rászoruló gyerek beszédnevelésben is.

Az előadásokat követő hozzászólások nyomán a Művelődési Minisztériumhoz és az Egészségügyi Minisztériumhoz továbbítandó javaslat született arra, hogy a logopédus — az eddigi gyakorlattól eltérően — közvetlenül, a körzeti orvos kikapcsolásával utalhassa a rászoruló gyereket hallásvizsgálatra. Szó esett arról is, hogy a gégeirtásos betegek hatékonyabb beszédrehabilitációja érdekében mennyire fontos lenne, hogy a logopédusok megtanulják a nyelvecsőbeszéd kialakításának módszerét.

A 2. főtéma előadásai korunk egyik legtöbb gondot okozó betegségét, az afáziát járták körül az eredet, a meghatározás, az osztályozás, a vizsgálati módok, a kezelés és az utógondozás szempontjából. A kirajzolódott kép nem kedvező. Az afáziások gyógyításá-

nak helyzetét kérdőívvel felmérő vizsgálatból és számos előadásból az derült ki ugyanis, hogy nincsenek megfelelő vizsgálati eljárások, nem kielégítő az afáziás betegek kezelése (Békés megyében pl. a rászorulóknak mindössze 19%-a részesült kezelésben), az utógondozás teljességgel megoldatlan (nem kis részben a logopédushiány miatt), az afáziások beszédének nyelvészeti szempontú vizsgálata várat magára. Az említett hiányosságokat némileg ellensúlyozták a rehabilitáció útkereséseit illusztráló esetismertetések. Ezek között kiemelendő az a kísérlet, amely bebizonyította, hogy műtéti beavatkozással is (pl. műterek beépítésével) helyre lehet állítani a kiesett vagy sérült beszédfunkciót. Az előadásokat követően határozat született az afáziára vonatkozó egységes diagnosztikai és terápiás vezérfonal kimunkálására, valamint az utógondozás országos szintű megszervezésére.

A 3. főtéma keretében a szép beszédre nevelés egyre aktuálisabb kérdései kerültek terítékre. A témakört bevezető referátum a *retorika* terminus helyett a megváltozott kornak, beszédcéloknak, beszélő – hallgató viszonyának jobban megfelelő *beszédviselkedés* elnevezést javasolta, amely a hagyományos összetevők (hangindítás, légzés, kiejtés, prozódia, nyelvi szerkezet, szókinés, szövegalkotás) mellett magában foglalja a beszédet kísérő nem verbális összetevőket (mimika, gesztusok, testtartás, öltözködés) is. Kitért az előadás arra is, hogy az egymással érintkező szakterületek művelőinek hatékony együttműködése szempontjából mennyire fontos a közös határterületi szókinés. Az emberi hangjelenségek stilisztikai szerepét felvillantó előadásból az csendült ki, hogy a terjedő ejtésbeli monotónia következtében a szó egyre inkább algebrai jellé válik a beszélők ajkán. Az említett elszíntelenedés mögött meghúzódó társadalmi jelenségekre hívta fel a figyelmet egy másik előadás. A továbbiakban tv-bemondók, beszédhibás és hallás-sérült gyerekek, a magyart idegen nyelvként beszélő külföldiek beszédének normától való eltéréseiről és ezek kiküszöböléséről hangzottak el rövid beszámolók. A leendő pedagógusok beszédkultúrájának kérdőívvel felderített hiányosságairól és egy számukra kidolgozott komplex beszédpedagógiai rendszerről szólt két előadás. Újdonság az is, hogy a pszichodráma módszerét a diszfónia (kóros zöngékpézés) kezelésére alkalmazzák.

A poszter-szekcióban bemutattak egy oktatófilmnek is alkalmas kinoröntgenografikus felvételsorozatot a magyar beszédképzésről; megismertünk egy személyi számítógépre kidolgozott programot, amely a beszéddallam oktatását könnyíti meg; kipróbálhattunk egy új, beszélő számítógépet alkalmazó játékos eljárást, amelyet az egyre több gondot okozó olvasási zavarok megelőzésére és kezelésére fejlesztettek ki (DYSLEX-rendszer Commodore 64-re); tájékozódhattunk kéregalatti afáziák neurofoniátriai vonatkozásairól, beszédhibát okozó fogászati rendellenességek kezelésére szolgáló eszközökről, valamint a taníthatósági próbák szerepéről a fonokirurgiai (hangsebészeti) beavatkozások javallatában. A gyakorló logopédusok hozzájuthattak egy kifestőkönyvhöz, amelyet a szerzők a sziszegő hangok oly gyakori hibáinak eredményesebb javítása érdekében állítottak össze.

A műszerkiállításon megismerhettük a G—O—H készüléket, amellyel óvodáskorú gyerekek hallását és beszédmegértési képességét lehet vizsgálni. Az eljárás egyik haszna éppen az, hogy a halláskárosodás korai kiszűrésével megelőzhető az olvasászavar kialakulása. A BEAG a dadogás otthoni kezelésére alkalmas készüléket mutatott be, amelynek segítségével lerövidíthető a kezelés időtartama.

Mint a fentiekből látható, a kongresszus résztvevői bőséges útravalóval térhettek haza.

Kassai Ilona

A II. dialektológiai szimpóziumról

1. Az 1981 tavaszán, Szombathelyen tartott első 1987 augusztus 24–26-án követte a II. nyelvjáráskutató szimpózium Vas megye székhelyén. A tudományos tanácskozást a VEAB Nyelvtudományi Munkabizottsága rendezte meg, ezúttal is a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak és az MTA Nyelvtudományi Intézetének a közreműködésével. Az előadások előre meghatározott, több részterületet is felölelő témaköre az élő nyelv területisége és szociolingvisztikája volt. Joggal állapíthatták meg a résztvevők, hogy érdemes és hasznos volt megrendezni annak idején az első dialektológiai szimpóziumot (l. Nyr. 1981: 508 és MNy. 1982: 114). Segítette ugyanis a vélemény- és gondolatcsere, felhívta a figyelmet a teendőkre, alkalmat adott a helyzetfölmérésre, s — ma már jól látható — ösztönzést adott a dialektológia művelőinek. Ebben szerepe volt annak is, hogy az előadások külön-külön gyorsan megjelenve (Dialektológiai szimpozion. VEAB Értesítő 1982. II. Szerkesztette Szabó Géza, Molnár Zoltán. Ismertette Sebestyén Árpád: MNy. 1984 — 85: 231 — 5), időben az érdeklődők kezébe juthattak.

A második szimpóziumon negyvenhat szakmabeli vett részt, s összesen huszonhét előadás hangzott el. Az első napi ülést Imre Samu nyitotta meg, a vitaindító előadást Benkő Loránd tartotta. Hutterer Miklós germanisztikai kiindulású dialektológia-elméleti előadással szerepelt. A második tanácskozást — az elsővel szemben — az jellemezte, hogy általános témák mellett részletkérdésekről is szóltak előadások. Nemcsak dialektusok kerültek terítékre, hanem a regionális köznyelvviség, a városi nyelvek, sőt a rádió nyelve, tehát a köznyelv is. A nyelvjárási szókincs nyelvészeti és eredetvizsgálata mellett fonetikai és tudománytörténeti előadást is hallhattunk. A dialektológiai előadások azt mutatták, hogy mind az állapot-, mind a változásvizsgálat központi feladata a mai dialektológiának. A vonatkozó előadások a nyelvjárások köznyelvhez közeledéséről, egyben archaizmusörző voltáról is szóltak. Hallottunk hírt nyelvjárás-szigeteink pusztulásáról. A jövőre nézve biztató, hogy fiatal dialektológusok érett előadásokkal rukkoltak ki, s hogy a házigazda jogán zárszót mondó Szabó Géza folytatásról, s az előadások anyagának közzétételéről is szólt.

2. Mit mutatott a szimpózium? Röviden összefoglalva a következőket: a dialektológia tematika- és módszerbővülését; a nyelvátlaszosok (Benkő Loránd, Deme László, Imre Samu, Kálmán Béla, Végh József) példamutató részvételét, a magyar dialektológia továbbvitelében való aktivitását; a dialektológusok kis csapatának elkötelezettségét, szakmaszeretét és cselekvési szándékát; s azt is, hogy Szombathely (a szombathelyi Tanárképző Főiskola) a magyarországi dialektológiai kutatásoknak — immár vitathatatlan — vidéki központja. (Zárójelben: jó lenne, ha ezt Debrecen, Nyíregyháza, Pécs, Szeged nemes kihívásnak tekintené!)

Ami pedig remélhetőleg másként lesz a következő szimpóziumokon: a magyar dialektológia nem magyarországi művelőit is szeretnénk köztünk tudni (Kolozsvár, Újvidék, Ungvár, Pozsony stb. magyar dialektológusait); jó lenne, ha a magyarországi nem magyar dialektusokkal foglalkozó kollégák is eljönnének, s beszámolnának munkájukról; nemcsak hasznos, illendő is volna, hogy mindazon pedagógusképző felsőoktatási intézményünk, amelyben oktatnak nyelvjárást, legalább egy „megfigyelőt” delegálna; szeretnénk remélni, hogy az általános és középiskolai tanárság képviselői legalább Szombathelyről és környékéről nagyobb számban jelen tudnak majd lenni; végül már csak titkos reményünk, hogy egy önálló dialektológiai orgánus megteremtésének az első szimpóziumon szóba hozott (Deme: DialSzimp. I, 215), s gazdasági helyzetünk rosszabbodásával kútba esett terve — ha nem is a következő, de valamelyik későbbi következő szimpóziumon bejelenthetően — valamikor talán mégiscsak valósággá válhat.

3. A szimpózium sikeres megrendezése a VEAB Nyelvtudományi Munkabizottságának és a Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvi Tanszékének az együttműködését dicséri. Köszönettel tartozunk szombathelyi kollégáinknak, külön az előkészítő munkát is magára vállaló Szabó Gézána és Molnár Zoltánnak. Reméljük, az előadások hamarosan napvilágot látnak a VEAB jóvoltából, s miként az első tanácskozás anyaga, ez is segíti, illetőleg továbbsegíti a dialektológiai kutatásokat.

A II. dialektológiai szimpózium sikeres megrendezésének, az ott tapasztaltaknak az ismeretében bizvást remélhető, hogy ez az 1987-ben tartott tanácskozás a második fontos esemény, láncszem volt egy rendszeressé váló, hosszú sorozatban.

Kiss Jenő

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1987. III. 5. — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív
87.16445 Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

J. SOLTÉSZ KATALIN

ARANY JÁNOS VERSELÉSE

Opus Irodalomtörténeti tanulmányok 9.

A monográfia nagy nemzeti klasszikusunk verstechnikájának részletes elemzésével egyúttal a magyar verselés klasszikus normáinak kérdését is megvilágítja. A feldolgozott anyag Arany János valamennyi fennmaradt verses műve, a töredékekkel, kétes hitelűekkel és fordításokkal együtt. A könyv felépítése a versszöveg vizuális befogadására alapozódik: első fejezete a „lát-ható versformá”-val, az írásképpel foglalkozik, ezt követi a strófaszerkezetek és rímképletek vizsgálata, majd a prozódia és ritmika, a rím, a járulékos versdízsek és alakzatok (alliteráció, refrén stb.) fejezete. A versformák áttekintése a hagyományos felosztásra épül: magyaros versformák, időmértékes versformák, szabadversek, kombinált és keverék versformák.

A kötet függelékében — a szerző Babits Mihály költői nyelve c. könyvéhez hasonlóan — a tárgyalt költői életmű valamennyi versformájának táblázata található; a táblázat az egyes versek formájának, verselési sajátságainak meghatározására is alkalmas.

345 oldal — 14×21 cm — Kötve 58,— Ft

ISBN 963 05 4027 4

Megvásárolható, illetve postai szállításra megrendelhető:

STÚDIUM Akadémiai Könyvesbolt
Budapest, V., Váci u. 22.
1052

MAGISZTER Akadémiai Könyvesbolt
Budapest V., Városház u. 1.
1052

AKADÉMIAI KIADÓ Kereskedelmi osztálya
1363 Budapest, Pf. 24,

Az *Akadémiai Kiadó* gondozásában jelent meg

A MAGYARSÁG ŐSTÖRTÉNETE

Szerkesztette Ligeti Lajos

A kötet első kiadása 1943-ban jelent meg. Akkor sok tekintetben nagy jelentőségű volt e témának tárgyszerű, tisztán tudományos tárgyalása. A tanulmányok máig sem veszítették el aktualitásukat és értéküket. A kötetben szereplő tanulmányok a következők: *Zsirai Miklós*: A magyarság eredete, *Ligeti Lajos*: Az uráli magyar haza, *Halasi Kun Tibor*: A magyarság kaukázusi története, *Czeplédy Károly*: A magyarság Dél-Oroszországban, *Deér József*: A honfoglaló magyarság, *Czeplédy Károly*: Keleten maradt magyar töredékek, *Kniezsa István*: Nyelvészet és őstörténet, *László Gyula*: A magyar őstörténet régészete, *Gunda Béla*: A néprajz és a magyar őstörténet, *Nemeskéri János*: Az embertan és a magyar őstörténet, *Czeplédy Károly—Gyóni Máttyás—Kossányi Béla—Halasi Kun Tibor—Deér József—Ligeti Lajos*: A magyar őstörténet írásos forrásai, *Zsirai Miklós*: Őstörténeti csodabogarak. Az egyes fejezetek végén gazdag bibliográfia van. A kötetet több térképvázlat és fekete-fehér képanyag egészíti ki.

289 oldal — 14×21 cm — Kötve 130,— Ft

Megvásárolható, illetve postai szállításra megrendelhető:

STÚDIUM Akadémiai Könyvesbolt
Budapest, V., Váci u. 22.
1052

MAGISZTER Akadémiai Könyvesbolt
Budapest, V., Városház u. 1.
1052

AKADÉMIAI KIADÓ Kereskedelmi osztálya
1363 Budapest, Pf. 24.

EGY ERDÉLYI GRÓF A FELVILÁGOSULT EURÓPÁBAN — TELEKI JÓZSEF UTAZÁSAI 1759—1761

Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt, a mutatót és a jegyzeteket írta
Tolnai Gábor

Teleki József (1738—1796) a magyar politikában és tudományban jelentős szerepet játszó Teleki családnak volt a sarja. Ő maga is kiemelkedő közéleti szerepet töltött be. E könyv olvasója azonban nem a közéleti férfiúval találkozik, hanem a huszonegy-huszonkét éves fiatalemberrel. Naplói régi memoár-irodalmunk legszebb darabjai közül valók, s akikről megemlékeznek, azok az egykorú Európa legnagyobbjai. Megfordul XV. Lajos fogadásain, Voltaire-t az eke szarvánál találja, s Rousseau-t is meglátogatja. Olyan személyiségek előadásait hallgatja a Francia Akadémia ülésein, mint Marmontel és d'Alembert. Az egyén, aki a naplót írta, s maguk a feljegyzések így kétszeresen is megérdemlik érdeklődésünket.

397 oldal — 14×21 cm — Kötve 65,— Ft

ISBN 963 05 4371 0

Megvásárolható, illetve postai szállításra megrendelhető:

STÚDIUM Akadémiai Könyvesbolt
Budapest, V., Váci u. 22.
1052

MAGISZTER Akadémiai Könyvesbolt
Budapest, V., Városház u. 1.
1052

AKADÉMIAI KIADÓ Kereskedelmi osztálya
1363 Budapest, Pf. 24.

Az *Akadémiai Kiadó* gondozásában jelent meg

MOHÁCS-TANULMÁNYOK (1526—1976)

Szerkesztette Rúzsás Lajos és Szakály Ferenc

A tanulmánykötet a mohácsi csatavesztés 350. évfordulója alkalmából Mohácson megrendezett tudományos ülészek kibővített, gazdag jegyzetapparatussal ellátott előadásait tartalmazza. Külön tanulmány foglalkozik a magyar--török küzdelem 1526 előtti szakaszaival, a csatavesztés kül- és belpolitikai összefüggéseivel, a török hadszervezet alakulásával, a mohácsi csatán 1526. augusztus 29-én történetekkel, a csatatér régészeti feltárásával, a mohácsi csata utáni útkeresésekkel és a szandzsák 16. századi török adóösszeírásaival. A kötet, amelyben egy sor, eddig nem publikált új eredmény és megközelítés található, értékes hozzájárulás a már csaknem húsz esztendeje, széles közönségérdeklődés mellett zajló ún. Mohács-vitához.

369 oldal — 17×25 cm — Kötve 121,— Ft
ISBN 963 05 3964 0

Megvásárolható, illetve postai szállításra megrendelhető:

STÚDIUM Akadémiai Könyvesbolt
Budapest, V., Váci u. 22.
1052

MAGISZTER Akadémiai Könyvesbolt
Budapest, V., Városház u. 1.
1052

AKADÉMIAI KIADÓ Kereskedelmi osztálya
1363 Budapest, Pf. 24.

Szemle

Békési Imre: A gondolkodás grammatikája (Ismerteti: <i>Szabó Zoltán</i>)	352
Éder Zoltán szerk.: A magyar irodalmi nyelv Pázmánytól napjainkig (Ismerteti: <i>Bánhidai Zoltán</i>)	355
Székely nyelvföldrajzi szótár (Ismerteti: <i>Kálmán Béla</i>)	358
Papp István—Jakab László: Magyar—finn szótár (Ismerteti: <i>Kálmán Béla</i>)	360
Umberto Eco: Semiotics and the Philosophy of Language (Ismerteti: <i>Szabó Zoltán</i>)	363
Szende Tamás: Megérthetjük-e egymást? (Ismerteti: <i>Bencze Lóránt</i>)	366
R. Giljajevszkij—B. A. Sztarostyin: Idegen nevek és megnevezések az orosz szövegben (Ismerteti: <i>Horváth Iván</i>)	369
F. Kovács Ferenc: Mondóka, gyermekvers, esztétikum (Ismerteti: <i>Kertész Sándorné</i>)	371

A Nyelvőr postája

<i>Szabó József</i> : Észrevételek névadási gondjainkról	373
<i>Szathmári István</i> : Elkel vagy elkel?	374
<i>A. Molnár Ferenc</i> : Kiegészítés a szélhámós szófejtéséhez	375
<i>Szathmári István</i> : Tétélez — Orrszarvú vagy orrszarvúak?	375

A Nyelvőr hírei

<i>Kassai Ilona</i> : A Magyar Fonetikai, Foniátriai és Logopédiai Társaság kongresszusa	377
<i>Kiss Jenő</i> : A II. dialektológiai szimpóziumról	379

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 185—881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban. Előfizetési díj egy évre: 72 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (II-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Peldányonként kaphatók a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (Bp. V., József nádor tér 1.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról 1 Ft
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarírat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben végrehajtott változások egyezékével)] 4 Ft
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 Ft
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 Ft
7. *Bencsdy József*—*Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulmányai 2 Ft
8. *Grétsy László*—*Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 Ft
10. *Kiss Lajos*—*Kovalovszky Miklós*—*Lőrincze Lajos*—*Mátyás Ferencz*: O. Nagy Gábor emlékének 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Nyelvművelő kézikönyv. Szerkesztette: *Grétsy László és Kovalovszky Miklós*. I. kötet 1980., Akadémiai Kiadó 1294 oldal, 245,— Ft. II. kötet 1985. Akadémiai Kiadó 1291 oldal, 269,— Ft.
- Magyar értelmező kéziszótár. Szerkesztette: *Juhász József—Szőke István—O. Nagy Gábor—Kovalovszky Miklós*. 2. kiadás, 1983. Akadémiai Kiadó. I—II. kötet, 430,— Ft
- O. Nagy Gábor—Ruzsiczky Éva*: Magyar szinonimaszótár. 1978. Akadémiai Kiadó 593 oldal, 147,— Ft
- Régi magyar glosszárium (Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára). Szerkesztette: *Berrár Jolán és Károly Sándor*. 1984. Akadémiai Kiadó, 805 oldal, 228,— Ft
- Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára 1978. Akadémiai Kiadó, 727 oldal, 175,— Ft
- Benkő Loránd*: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. 1980. Akadémiai Kiadó, 392 oldal, 115,— Ft
- Bakos Ferenc*: A magyar szókészlet román elemeinek története. 1982. Akadémiai Kiadó, 559 oldal, 141,— Ft
- Új magyar tájszótár. Főszerkesztő: *B. Lőrinczy Éva*, szerkesztő: *Hosszú Ferenc*. I. kötet, 1979. Akadémiai Kiadó 1053 oldal, 207,— Ft
- Petőfi-szótár (Petőfi Sándor életművének szókészlete). *Gáldi László* irányításával szerkesztette *J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre*. I. kötet 1973. Akadémiai Kiadó, 1167 oldal, 198,— Ft. II. kötet 1978. 1351 oldal, 228,— Ft. III. kötet 1987. 603 oldal, 197,— Ft. IV. kötet 1987. 800 oldal, 253,— Ft.
- Erdélyi magyar szótörténeti tár. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette: *Szabó T. Attila*. IV. kötet, 1984. Kriterion Kiadó, Bukarest. 1298 oldal, 286,— Ft
- A magyar helyesírás szabályai. 11. kiadás, 1984. Akadémiai Kiadó, 388 oldal, füzve 23,— Ft, kötve 36,— Ft
- Róka Jolán*: Az újságsszövegek szerkesztési és stílustipológiája 1986. Akadémiai Kiadó, 208 oldal, 59,— Ft
- Székelv nyelvöldrajzi szótár. Összeállította *Gálffy Mózes és Márton Gyula*. 1987. Akadémiai Kiadó, 455 oldal, 110,— Ft
- A Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő: *Benkő Loránd*. I. kötet 1967. 1142 oldal, 250,— Ft; II. kötet 1970. 1111 oldal, 250,— Ft; III. kötet 1976. 1230 oldal, 285,— Ft; IV. kötet: Mutató. 1984. 493 oldal, 159,— Ft
- Imre Samu*: Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése. 1986. 67 oldal, 21,— Ft